। श्रीः ।

काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला

१३६

(व्याकरणविभागे (१७) सप्तदश पुष्पम्)

श्रीवासुदेवदीक्षितकृत 'बालमनोरमा' सहिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

वैदिकभागे श्रीमज्जयकृष्णपण्डितविरचित 'सुबोधिनी' व्याख्यया,
लिङ्गानुशासनभागे 'भैरवी' व्याख्यया च संयोजिता ।
रूपलेखन-पङ्क्तिलेखनप्रकाराख्यपरिशिष्टैश्च विभूषिता ।

सम्पादक —

आचार्य श्रीगोपालशास्त्री नेने

[चतुर्थो भागः]

प्रकाशक —
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, वाराणसी-१

[...वृत्ति]

मूल्यं ५)

[सन् १९५८]

प्रकरणानुक्रमणिका

क्रमाङ्क	पृष्ठम्
११ णि[illegible]	२९१
१२ सन्प्रकरण[illegible]	३०४
१३ यङ्प्रकरणम्	३१९
१४ यङ्लुक्प्रकरणम्	३२५
१५ नामधातुप्रकरणम्	३४४
१६ कण्ड्वादिप्रकरणम्	३६९
१७ प्रत्ययमालाप्रकरणम्	३७७
१८ आत्मनेपदप्रकरणम्	३७२
१९ परस्मैपदप्रकरणम्	३९५
२० भावकर्मतिङ्प्रकरणम्	३९९
२१ कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम्	४१३
२२ लकारार्थप्रकरणम्	४२४
२३ कृदन्तकृत्यप्रकरणम्	४४२
२४ पूर्वकृदन्तप्रकरणम्	४५९
२५ उणादिप्रकरणम्	५२७
प्रथमपाद	५२७
द्वितीयपाद	५५०
तृतीयपाद	५६४
चतुर्थपाद	५८२
पञ्चमपाद	६०६
२६ उत्तरकृदन्तप्रकरणम्	६१२
२७ वैदिकप्रकरणम्	६६१
२८ स्वरप्रकरणम्	७१८

क्रमाङ्क	पृष्ठम्
साधारणस्वरा	७१८
धातुस्वरा	७२८
प्रातिपदिकस्वरा	७३०
फिट्सूत्राणि	७३५
स्वरशेषा	७४३
समासस्वरा	७५१
तिङन्तस्वरा	७९८
स्वरसञ्चारप्रकार	८१०
२९ लिङ्गानुशासनप्रकरणम्	८११
स्त्र्यधिकार	८११
पुल्लिङ्गाधिकार	८१५
नपुंसकाधिकार	८१९
स्त्रीपुंसाधिकार	८२३
पुंनपुंसकाधिकार	८२३
३० पाणिनीयशिक्षा	८२५
३१ गणपाठ	८२७
३२ सूत्रसूचिका	८५१
३३ वार्तिकसूचिका	८६१
३४ परिभाषासूचिका	८६[illegible]
३५ उणादिसूत्रसूचिका	८६५
३६ फिट्सूत्रसूचिका	८७[illegible]
३७ रूपलेखन-पङ्क्तिलेखन-प्रकारः	

॥ श्रीः ॥

सिद्धान्तकौमुदी-बालमनोरमा

[चतुर्थो भागः]

अथ तिङन्ते णिचप्रकरणम् ॥ ११ ॥

२५७५ तत्प्रयोजको हेतुश्च १।४।५५॥ कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात्। २५७६ हेतुमति च ३।१।२६॥ प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच्स्यात्। भवन्त प्रेरयति भावयति। 'णिचश्च' (सू २५६४) इति कर्तृगे फले आत्मनेपदम्। भावयते। भावयाबभूव। २५७७ ओः पुयण्ज्यपरे

अथ 'हेतुमति च' इति णिज्विधि वक्ष्यन् हेतुसंज्ञामाह—'तत्प्रयोजको हेतुश्च।' 'स्वतन्त्र कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्त कर्ता तच्छब्देन परामृश्यते। तस्य कर्तुः प्रयोजक. प्रवर्तयिता तत्प्रयोजक। तदाह—कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञ इति। चकार पूर्वसूत्रोपात्तां कर्तृसंज्ञां समुच्चिनोति। तदाह—कर्तृसंज्ञश्चेति। देवदत्त पचति, त प्रेरयति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तस्यैव पाकानुकूलव्यापारात्मकपचधात्वर्थाश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्त्वात् प्रयोजकस्य तदभावादिह कर्तृसंज्ञाविधिः। प्रयोजकस्य प्रयोज्यकर्त्रा अन्यथासिद्धत्वाद्धेतुत्वाऽप्राप्तौ हेतुसंज्ञाविधि.। हेतुमति च। 'सत्यापपाश' इत्यतो णिजित्यनुवर्तते। हेतु. प्रयोजक आधारतया अस्यास्तीति हेतुमान् प्रयोजकनिष्ठ' प्रेषणादिव्यापार., तस्मिन् वाच्ये णिच् स्यादित्यर्थ.। 'धातोरेकाचो हलादे' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते। तदाह—प्रयोजकव्यापार इति। प्रेषणादावित्यादिशब्देन अध्येषणानुमत्युपदेशादीनां ग्रहणम्। तत्र भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणम् आज्ञेत्यर्थ.। समानस्याऽधिकस्य च सख्योचार्यादे प्रवर्तना अध्येषणा। अनुमति' राजादे. सम्मति'। ज्वरितस्य कषायपाने हितावबोधनेन प्रवर्तना उपदेश। हननाद्भीत्या पलायमानस्य निरोधाचरणमपि प्रयोजकव्यापार। प्रयोजकनिष्ठप्रवर्तनायां णिजिति फलितम्। एते तु विशेषा. प्रकरणादिना अवगम्यन्ते। 'कुलालो घट करोती'त्यत्र तु न णिच् प्रयोज्यप्रयोजकोभयसम्भिन्नव्यवहार एव तत्प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तर। भवन्तमिति। देवदत्तो यज्वा भवति। त प्रेरयति याजक इत्याद्यर्थे भूधात्वर्थस्य भवनस्य मुख्यकर्ता यज्वा तस्य यज्वभवने प्रवर्तयिता याजकादि. प्रयोजक, तन्निष्ठाया प्रेरणायां भूधातोर्णिच् वृद्ध्यावादेशौ भावीति णिजन्तम्। तस्माद्भवनानुकूलव्यापारार्थकात् लटि 'भावयती'ति रूपम्। भवन्त प्रेरयतीति फलितोऽर्थः। भावयाम्बभूवेति। कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले भूधातोरात्मनेपदित्वात् अनुप्रयुज्यमानादपि नात्मनेपदमिति भावः। ओ पुयण्। 'उ' इत्यस्य ओ'रिति षष्ठी। 'पुयण्जि' इतिच्छेद.। पुश्च यण् च ज् चेति समाहारद्वन्द्वात्सप्तमी। अः रो यस्मादिति बहुव्रीहि.। 'सन्यतः' इत्यस्मात्सनीत्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतम्।

७।४।८०॥ सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्त्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परेषु । अबीभवत् । अपीपवत् । मूङ्—अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् । २५७८ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ७।४।८१॥ एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात्सन्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्रवत् । असुस्रवत् । 'नाग्लोपि' (सू २५७२) इति ह्रस्वनिषेध । अशशासत् । अडुढौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे, अचचकासत् । अग्लोपि इति सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ण्यन्ताण्णिचि पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धि-

'अत्र लोप' इत्यस्मादभ्यासस्येति, भृञामिदित्यस्मादिदिति चानुवर्तते । तदाह—सनि परे इत्यादिना । अबीभवदिति । भू इ अत् इति स्थिते द्वित्वे कार्ये णौ अच आदेशस्य निषेधाद् वृद्ध्यावादेशाभ्यां प्रागेव 'भू' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयो. कृतयोरुपधाह्रस्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्यत' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या सन्वत्त्वादनेन इत्त्वे दीर्घ इति भाव. । अपीपवदिति । पूङ्धातो रूपम् । मूङित्यस्माद्धातोरमीमवदिति रूपमित्यर्थ. । अयीयवदिति । युधातो रूपम् । अरीरवदिति । रुधातो रूपम् । अलीलवदिति । लूञ्धातो रूपम् । अजीजवदिति । जु सौत्रो धातु जुचङ्क्रम्येत्यत्र निर्दिष्टः । ननु भू भू इति द्वित्वोत्तर वृद्ध्यावादेशयो. कृतयो. उपधाह्रस्वे तस्य स्थानिवत्त्वेन लघुपरत्वाभावात् सन्वत्त्वाऽप्रसक्त्या कथमिहाभ्यासोवर्णस्य इत्त्वमिति चेत् , न । आरम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तेरित्यलम् । स्रवतिशृणोति । अपर इत्यनुवर्तते न तु पुयण्जि इति, पवर्गजकारयोरसम्भवात् , स्रवत्यादौ यण. सत्त्वेऽप्यव्यभिचारात् । तदाह—अवर्णपरे धात्वक्षरे इति । अक्षरशब्दो वर्णपर. । असिस्रवत् असुस्रवदिति । द्विह-ल्व्यवधानेन लघुपरकत्वाऽभावान्न सन्वत्त्वमिति भाव. । अशिश्रवत्-अशुश्रवत् । अदिद्रवत्—अदुद्रवत् । अपिप्रवत्-अपुप्रवत् । अपिप्लवत्—अपुप्लवत् । अचिच्यवत्—अचुच्यवत् । अथ शासुधातोरशशासदित्यत्राह —नाग्लोपीति । अडुढौकदिति । ढौकृ गताविस्यस्य ऋदित्त्वादिति भाव. । अचीकासदिति । चकासृ दीप्तौ । ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्व । 'चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर' इति पक्षे सन्वत्त्वम् , अभ्यासदीर्घश्चेति भाव. । मतान्तरे त्विति । 'अङ्गं यत्र द्विरुच्यते' इति मते 'चङ्परे णौ यत्र तत्परो योऽङ्गस्य अभ्यास.' इति मते चेत्यर्थ । अग्लोपीतीति । अग्लोपिन उपधाह्रस्वाभावे मा भवानूननदिति उदाहृतम् । अतितिरायदित्याद्युदाहरणान्तरं सुब्धातुनिरूपणे वक्ष्यते इत्यर्थ । ननु 'चुर स्तेये' इत्यस्मात्स्वार्थे णिचि उपधागुणे 'चोरि' इति रूपम् । तस्माद्धेतुमण्णौ प्रथमस्य णेर्लोपे सति 'चोरि' इत्येव हेतुमण्ण्यन्तम् । तस्माल्लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे चोरयतीत्येव रूपमिष्यते । तत्रोच्यते, हेतुमण्णौ परे प्रथमस्य णेर्लोप बाधित्वा परत्वाद् वृद्धौ आयादेशे चोराय् इ इत्यस्माल्लटि चोराययतीत्यापत्तेरित्यत आह—ण्यन्ताण्णिचीति । ण्यन्ताण्णिचि वृद्धिं बाधित्वा

बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । 'णौ चङि—' (सू २३१४) इति ह्रस्वः । 'दीर्घो लघोः' (सू २३१८) । न चाग्लोपित्वात् द्वयोरप्यसम्भवः । व्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् । २५७९ णौ च सश्चङोः ६।१।३१।। सन्परे चङ्परे च णौ श्वयते सम्प्रसारणं वा स्यात् । 'सम्प्रसारण तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' (प १२९) इति वचनात्सम्प्रसारण पूर्वरूपम् । अशूशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिश्वयत् । २५८० स्तम्भुसिवुसहां चङि ८।३।११६।। उपसर्गनिमित्तः एषां सस्य षो

णिलोप इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधादिति । 'ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकेनेति भावः । अपवादत्वाद्वेति । 'कमु कान्तौ' इति धातौ द्विधा प्रपञ्चितत्वादिति भावः । अथ ण्यन्ताण्णौ प्रथमस्य णेर्लोपे 'चोरि' इत्यस्माल्लुङि चङि अचोर् इ अ त् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—णौ चङीति ह्रस्व इति । ततः हेतुमण्णेर्लोपे चुर् इत्यस्य द्वित्वे सन्वद्भावविषयत्वादाह—दीर्घो लघोरिति । तथा च अचूचुरदिति सिद्धम् । ननु उपधाह्रस्वः अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयमपि चङ्परे णौ विहितम् । तदुभयमप्यत्र प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रथमणिचमादाय न सम्भवति, तस्य द्वितीयणिचा व्यवहितत्वेन चङ्परकत्वाऽभावात् । नापि द्वितीयणिचमादाय तदुभयसम्भवः, द्वितीयणिच्प्रकृते प्रथमण्यन्तस्य णिलोपमादाय अग्लोपित्वादित्याशङ्क्य परिहरति—न चेति । अग्लोपित्वात् द्वयोरपि उपधाह्रस्वाऽभ्यासदीर्घयोरसम्भवो न शङ्क्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह-व्याकृतिनिर्देशादिति । 'चङ्परे णौ' इत्यत्र णावित्यस्य चङ्परकणित्वजात्याश्रयैकाऽनेकणिज्व्यक्तिपरकत्वं विवक्षितम् । तथाच णिद्वयस्य चङ्परकत्वाभावेऽपि णित्वस्य चङ्परकत्वमस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र जातिनिर्देशः अयुक्त इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः अस्माद्धेतुमण्णौ वृद्ध्यायादेशयोः श्वाययीत्यस्मात् लडादौ श्वाययतीति रूपम् । लुङि चङि अश्वि इ अ त् इति स्थिते विशेषमाह—णौ च सश्चङोः । 'विभाषा श्वेः' इति सूत्रमनुवर्तते । 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणमिति च । तदाह—सन्पर इत्यादिना । नन्वन्तरङ्गत्वात् सम्प्रसारणात्पूर्वं वृद्ध्यायादेशयोः कृतयोः पश्चात् सम्प्रसारणे पूर्वरूपे अशीशवदिति स्यात्, अशूशवदिति न स्यात् इत्यत आह—सम्प्रसारण तदाश्रय च कार्यं बलवदिति । इदं वचनं 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । एवञ्च अश्वि इ अत् इत्यत्र वृद्ध्यायादेशाभ्यां प्राक् वकारस्य सम्प्रसारणमुकार इति फलितम् । पूर्वरूपमिति । ततश्च शु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य णिचमाश्रित्य वृद्ध्यावादेशयोरुपधाह्रस्वे सन्वत्त्वविषयत्वादभ्यासदीर्घे फलितमाह—अशूशवदिति । सम्प्रसारणाभावपक्षे अशिश्वयदित्यत्र अभ्यासदीर्घमाशङ्क्य आह—अलघुत्वादिति । संयोगपरकत्वादिति भावः । अवपूर्वात्स्तम्भेर्ण्यन्तादवष्टम्भयतीत्यादि । 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' इति षत्वम् । चङि अवातस्तम्भदित्यत्र षत्वे

न स्याच्चङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिशत् । बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव । ओणेॠदित्करणाल्लिङ्गात् । मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ विधानान्न वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधत् । 'नन्द्राः-' (सू २४४६) इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिदत् । आड्डिडत् । आर्चिचत् । उब्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधोऽयम् । 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' (सू २८७७)

प्राप्ते—स्तम्भुसिवु' 'उपसर्गनिमित्तस्य प्रतिषेध' इति वार्तिकम् । 'न रपरसृपी'त्यतो नेत्यनुवर्तते । 'सिहे साड'स.' इत्यत स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'मूर्धन्य.' इत्यधिकृतम् । तदाह—उपसर्गनिमित्त इत्यादि । स्तम्भु सौत्रो धातु. । 'षिवु तन्तुसताने' 'षह मर्षणे'। पर्यसीषिवत् । न्यसीषहदिति । 'परिनिविभ्य. सेव' इत्युपसर्गनिमित्त षत्व न । अभ्यासनिमित्त तु षत्व भवत्येव । आटिटत् । आशिशत् इति । आट् इ अ त् , आश् इ अ त् इति स्थिते 'णौ चङि' इत्युपधाह्रस्वात् प्रागन्तरङ्गत्वात् 'चङि' इति द्वित्वमाशङ्क्य आह—बहिरङ्गोऽपीति । उपधाह्रस्व चङ्परण्यपेक्षत्वाद् बहिरङ्ग' । द्वित्व तु चङ्मात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम् । अथापि द्वित्वात् प्रागेव उपधाह्रस्व इत्यर्थं । कुत इत्यत आह—ओणेरिति । 'ओणृ अपनयने' इति धातो ॠदित्करणम् औणिणदित्यत्र 'नाग्लोपि' इति उपधाह्रस्वप्रतिषेधार्थम् । यदि तु उपधाह्रस्वात्प्रागेव अन्तरङ्गत्वात् द्वित्व स्यात् तदा ओण् इ अ त् इत्यत्र 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णि इत्यस्य णिचा सह द्वित्वे सति पश्चादोकारस्य चङ्परे णौ उपधात्वाभावादेव ह्रस्वस्याप्रसक्तत्वात् ॠदित्करण व्यर्थं स्यात् । 'द्वित्वात्प्रागेव उपधाह्रस्व' इत्यभ्युपगमे तु ओण् इ अ त् इत्यस्यामवस्थायां प्राप्तस्य ह्रस्वस्य निषेधार्थमृदित्करणमर्थवत् । अत. 'बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रागेवे'ति विज्ञाप्यते इत्यर्थं । ननु-आटिटत् , आशिशत् , इत्यत्र द्वित्वप्रवृत्त्यनन्तरमुपधाह्रस्वस्याभावेऽपि 'आटश्च' इति वृद्धौ आटिटत् , आशिशत् इति सिध्यत्येवेति किमनेन ज्ञापनेनेत्यत आह—मा भवानिदिधदिति । एध इ अ त् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वप्रवृत्तौ 'धि' इत्यस्य द्वित्वे पश्चादेकारस्य ह्रस्वो न स्यात् । द्वित्वात्प्रागेव उपधाह्रस्वे तु इध् इ अ त् इति स्थिते 'धि' इत्यस्य द्वित्वे माङ्योगादाडभावे इदिधदिति इष्ट सिध्यतीत्यर्थः । ननु मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र प्र इदिधदिति स्थिते कृतेऽपि ह्रस्वे एकदेशविकृतन्यायेन एधधातुत्वात् 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धि स्यादित्यत आह—एजादावेधताविति । 'अव एजाद्योरेत्येधत्यो'रिति व्याख्यातत्वादिति भाव. । औन्दिददिति । उन्द् इ अ त् इति स्थिते 'दि' इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । आड्डिडदिति । अड्डधातुर्दोपध ष्टुत्वसम्पन्नो डकारः । अड्ड् इ अ त् इति स्थिते ष्टुत्वस्यासिद्धत्वेन दकारात्परस्य 'डि' इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । आर्चिचदिति । अर्च् इ अ त् इति स्थिते रेफात् परस्य 'चि' इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । उब्ज आर्जवे इति । ननु चङि 'बिज' इत्यस्य द्वित्वे हलादि-

इति सूत्रे निपातनाद्दस्य ब । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये 'नन्द्रा -' (सू २४४६) इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते । न तु तत प्राक् । दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औब्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह । अदिद्रपत् । २५८१ रभेरशब्लिटोः ७।१।६३।। रभेर्नुम् स्यादचि न तु शब्लिटो । २५८२ लभेश्च ७।१।६४।। अररम्भत् । अललम्भत् । 'हेरचङि' (सू २५३१) इति सूत्रे अचङि इत्युक्ते कुत्व न । अजीहयत् । अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम्' (सू २५६६) । असस्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घ । २५८३ विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ७।४।९६।। अभ्यासस्यात्त्व वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत् ।

शेषे औबिब्जदिति रूप स्यात् । औब्जिजदित्येव तु इष्यते । तत्राह—उपदेशे दकारोपधोऽयमिति । ततश्च 'न न्द्रा' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधात् जि इत्यस्यैव द्वित्वमिति भाव । तर्हि दकार कुतो न श्रूयते इत्यत आह—भुजन्युब्जाविति । ननु द्वित्वात्प्रागन्तरङ्गत्वात् दकारस्य बकारादेशे सति 'न न्द्रा' इति निषेधस्य कथमिह प्रवृत्तिरित्यत आह—स चेति । ननु 'द्रु गतौ' द्रावयति । चङि 'द्रु' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयो उपधाह्रस्वे 'स्रवतिशृणोति' इत्यभ्यासस्य इत्वे अदिद्रवदिति इष्यते । तन्नोपपद्यते । 'न न्द्रा' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधादित्यत आह—अजादेरित्येवेति । 'न न्द्रा' इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तत एवेत्यर्थ । 'आदिभूतादच' इति व्याख्यात प्राक् । ततश्च आदिभूतादच परा नदरा द्विर्न भवन्तीति फलितम् । नेहेति । प्रकृते आदिभूतादच परत्वाभावान्न दकारद्वित्वनिषेध इत्यर्थः । 'अदिद्रपदि'ति पाठे द्राधातोर्णिचि पुकि 'द्रापि' इत्यस्माद्रूपम् । ननु 'लावस्थायाम्' । डिति पक्षे अचः परत्वमस्त्येवेति चेत्, न—'न न्द्रा' इत्यत्र 'लिटि धातो' इत्यतो धातोरित्यनुवर्त्य धातुसंज्ञाकालिकादादेरच परा नदराः द्विर्नेति व्याख्यानादित्याहुः । रभेरशब्लिटो । 'इदितो नुम्धातो' इत्यतो नुमिति 'रधिजभोरचि' इत्यतः अचीति चानुवर्तते । तदाह—रभेर्नुमित्यादि । लभेश्च । लभेरपि नुम् स्यात् अचि, न तु शब्लिटोरित्यर्थस्य स्पष्टत्वादनुक्तिः । अररम्भदिति । नुमि कृते संयोगपरत्वेन अकारस्य लघुत्वाभावान्न सन्वत्त्वमिति भाव । 'हि गतौ वृद्धौ च' इत्यस्माच्चङि अजीहयदित्यत्र 'हेरचङि' इति हकारस्य कुत्व नेत्याह—हेरचङीति । 'अत् स्मृदृत्वर' इति सूत्र चुरादौ 'प्रथ प्रख्याने' इति धातौ व्याख्यातम् । असस्मरदिति । अत्र '[illegible]' इतीत्वे प्राप्ते अत्त्वम् । अत एव ज्ञापकादनेकहल्व्यवधानेऽपि लघुपरत्वमित्युक्त प्राक् । संयोगपरत्वेन लघुत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घः । अददरदिति । दॄ विदारणे इत्यस्य [illegible] । अत्रापि 'सन्यत' इत्यस्यापवाद अत्त्वम् । 'दीर्घो लघो' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—तपरत्वसामर्थ्यादिति । अतत्वरत् । अपप्रथत् । अमम्रदत् । अतस्तरत् । अपस्पशत् । विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'अत्

अविवेष्टत् । अचचेष्टत्-अचिचेष्टत् । 'भ्राजभास-' (सू २५६५) इत्यादिना वोपधाह्रस्व । अबिभ्रजत्-अबभ्राजत् । 'काण्यादीना वेति वक्तव्यम्' (वा ४६१२) ण्यन्ता कणरणभणश्रणलुपहेठा काण्यादय षट् भाष्ये उक्ता । ह्वायिवाणिलोठिलापयश्चत्वारोऽधिका न्यासे । चाणिलोटी इत्यप्यन्यत्र । इत्थ द्वादश । अचीकणत्-अचकाणत् । **२५८४ स्वापेश्चङि ६।१।१८।।** ण्यन्तस्य स्वपेश्चङि सम्प्रसारण स्यात् । असूषुपत् । **२५८५ शाच्छासाह्वाव्यावेपा युक् ७।३।३७।** णौ परे । पुकोऽपवाद । शाययति । छाययति । साययति । ह्वाययति । व्याययति । २५८६

स्मृदृत्वर' इत्यत अदिति 'सन्वल्लघुनि' इत्यत. चङ्परे इति । चङ् परो यस्माद्विति बहुव्रीहिः । णावित्यार्थिकम् । तदाह—अभ्यासस्यात्त्वमिति । अबिभ्रजदिति । उपधाह्रस्वपक्षे लघुपरत्वात् सन्वत्त्वादभ्यासस्य इत्वम् । 'दीर्घो लघोः' इति तु, न संयोगपरत्वादलघुत्वात् । काण्यादीना वेति । णौ चङ्युपधाया इति ह्रस्व इति शेष । ण्यन्ता कणरणेति । 'कण निमीलने, रण शब्दे, श्रण दाने, लुप छेदने, हेठ विबाधायाम्' इति षट् धातवो ण्यन्ता काण्यादयो भाष्ये पठिता इत्यर्थं । ह्वायीति । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' आत्त्वे युकि च निर्देश., 'वण शब्दे' दन्त्योष्ठ्यादि', 'लुठ प्रतीघाते' टवर्गद्वितीयोपध. 'लप व्यक्तायां वाचि' इति चत्वारो ण्यन्ता भाष्योक्तेभ्योऽधिका न्यासग्रन्थे पठिता इत्यर्थं. । चाणिलोटी इति । 'चण दाने' तालव्यादि 'लुट स्तेये' टवर्गप्रथमान्त भ्वादि । चुरादौ भाषार्थकोऽपि । एतावपि ण्यन्तौ द्वौ भाष्यन्यासग्रन्थाभ्यामन्यत्र क्वचित् ग्रन्थे पठितौ इत्यर्थं । इत्थ द्वादशेति । अनेन मतभेदेन काण्यादयो द्वादशेत्यर्थं । अचीकणदिति । उपधाह्रस्वपक्षे लघुपरत्वात् सन्वत्त्वदीर्घौ च । अचकाणदिति । उपधाह्रस्वाभावपक्षे रूपम् । अरीरणत्—अरराणत् । अबीभणत्-अबभाणत् । अशिश्रणत्—अशश्राणत् । अलूलुपत्—अलुलोपत् । अजीहिठत्—अजिहेठत् । अजूहवत्-अजुहावत् । अवीवणत्—अववाणत् । अलूलुठत्—अलुलोठत् । अलीलपत्—अललापत् । अचीचणत्—अचचाणत् । अलूलुटत्—अलुलोटत् । स्वापेश्चङि । सम्प्रसारणमिति । ष्यङः सम्प्रसारणमित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव' । असूषुपदिति । 'सम्प्रसारण तदाश्रय च कार्यं बलवत्' इति वचनात्कृते सम्प्रसारणे द्वित्व पूर्वरूप सन्वत्त्वदीर्घौ षत्वमिति भाव. । शाच्छासा । 'शो तनूकरणे' 'छो छेदने' 'षो अन्तकर्मणि' 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' 'व्येञ् संवरणे' एषां कृतात्वनिर्देश । 'वेञ् तन्तुसन्ताने' 'पा पाने' भ्वादि. । एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । णौ परे इति । शेषपूरणमिदम् । आदन्तलक्षणपुकोऽपवादः । युकि ककार इत् उकार उच्चारणार्थं कित्वादन्तागम. अत्र 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति वचनात् 'पा रक्षणे' इति न गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदमेव वक्ष्यति । शाययतीति । लुङि अशीशयत् । छाययतीति । अचिच्छयत् । साययतीति । असीषयत् । ह्वाययतीति ।

ह्व· सम्प्रसारम् ६।१।३२।। सन्परे चङ्परे च णौ ह्व सम्प्रसारण स्यात् । अजूहवत्-अजुहावत् । २५८७ लोप' पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ७।४।४।। पिबतेरुपधाया लोप स्यात् अभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् । 'अर्तिह्री-' (सू २५७०) इति पुक् । अर्पयति । ह्रेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोप । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति । २५८८ तिष्ठतेरित् ७।४।५।। उपधाया इदादेश स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् । २५८९ जिघ्रतेर्वा ७।४।६।। अजिघ्रिपत्-अजिघ्रपत् । 'उर्ऋत्' (सू २५६७) । अचीकृतत्-अचिकीर्तत् । अवीवृतत्-

लुङि तु विशेषो वक्ष्यते । व्याययतीति । अविव्ययत् । वाययति । अवीवयत् । पाययति । लुङि तु विशेषो वक्ष्यते । ह्व. सम्प्रसारणम् । ह्वेञ' कृतात्वस्य 'ह्व' इति षष्ठी । 'णौ च सश्चङो ' इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य आह—सन्पर इत्यादि । अजूहवदिति । ह्वा ह्व अव् इति स्थिते 'सम्प्रसारणं तदाश्रय च कार्यं बलवत्' इति वचनात् कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च हु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयो. कृतयोरुपधाह्रस्वे सन्वत्त्वदीर्घाविति भाव । अत्र कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च ह्वारूपाभावान्न युक् । पाधातोर्णौ युगागमे पायि इत्यस्माल्लुङि चङि द्वित्वादौ अपीप्य् अ त् इति स्थिते—लोप. पिबते । चङ्परे णाविति । 'णौ चङ्युपधाया.' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव. । अपीप्यदिति । 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि ' इत्यस्य अनभ्यासविकार इति निषेधादभ्यासान्त्यस्य ईत्वम् । इह उपधालोपे कृते अग्लोपित्वादलघूपधत्वाच्च सन्वत्त्वदीर्घयोरप्राप्तावीत्वविधि. । अर्तिह्री इति पुगिति । क्रमेणोदाह्रियत इति शेषः । अर्पयतीति । ऋधातोरुदाहरणम् । वृद्धिं बाधित्वा नित्यत्वात् पुक् । गुण । ह्रेपयतीति । 'ह्री लज्जायाम्' इत्यस्य रूपम् । व्लेपयतीति । 'व्ली विशरणे' इत्यस्य रूपम् । रेपयतीति । 'री क्षये' इत्यस्योदाहरणम् । 'क्नूयी शब्दे' इत्यस्य क्नोपयतीत्युदाहरिष्यन्नाह—यलोप इति । क्नूयीधातोर्णौ पुकि 'लोपो व्योः' इति यलोप इत्यर्थः । तत क्नूप् इ इति स्थिते अलघूपधत्वेऽपि पुगन्तत्वाद्गुण. । क्ष्मापयतीति । 'क्ष्मायी विधूनने' अस्माण्णौ पुकि यलोप । आदन्तस्योदाहरति—स्थापयतीति । लुङि चङि अतिष्ठप् अ त् इति स्थिते—तिष्ठतेरित् । 'णौ चङ्युपधाया ' इत्यनुवर्तते । तदाह—उपधाया इति । जिघ्रतेर्वा । घ्राधातोरुपधाया इद्वा स्याच्चङ्परे णावित्यर्थः । अजिघ्रप् अ त् इति स्थिते उपधाया इत्त्वविकल्पः । उर्ऋदिति । धातोरुपधाया ऋकारस्य ऋद्वा चङ्परे णाविति व्याख्यात चुरादौ । अचीकृतदिति । कृत् इ अ त् इति स्थिते ऋत्वपक्षे कृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे सन्वत्त्वात् इत्वे तस्य दीर्घे रूपम् । अचिकीर्तदिति । कृत् इ अ त् इति स्थिते 'उर्ऋत्' इत्युपधाया ऋत्वाभावपक्षे 'उपधायाश्च' इति इत्वे रपरत्वे 'किर्त्' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे 'उपधायां च' इति दीर्घे रूपम् । अवीवृतदिति । 'वृतु वर्तने' । णिचि लघूपधगुणं बाधित्वा 'उर्ऋत्' । चङि 'वृत्' इत्यस्य

अववर्तत् । अमीमृजत्-अममार्जत् । 'पातेर्णौ लुग्वक्तव्य' (वा ४५२०) पुकोऽपवाद । पालयति । २५६० वो विधूनने जुक् ७।३।३८॥ वातेर्जुक्स्याण्णौ कम्पेऽर्थे। वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति । 'विभाषा लीयते' (सू २५०९)। २५६१ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्या स्नेहनिपातने ७।३।३९ ॥ लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । बिलीनयति । विलाययति । विलालयति । विलापयति वा घृतम् । ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे नुग्न । स्नेहद्रवे किम् । लोह विलापयति । 'प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति वाच्यम्' (वा ३४८३) २५६२ लिय. समानन्नशालिनीकरण-

द्वित्वे उरदत्वे सन्वत्त्वात् इत्व दीर्घश्चेति भावः । अववर्तदिति । ऋत्वाभावपक्षे वृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे उत्तरखण्डस्थ लघूपधगुणे रूपम् । लघुपरकत्वाऽभावान्न सन्वत्त्वदीर्घौ । अमीमृजदिति । उपधाया ऋत्वपक्षे रूपम् । अममार्जदिति । उपधाया ऋत्वाभावपक्षे द्वित्वे उरदत्वे उत्तरखण्डे 'मृजेर्वृद्धि' इति वृद्धौ रपरत्वे रूपम् । लघुपरत्वाभावान्न सन्वत्त्वम् । पातेर्णौ लुगिति । लुगागम इत्यर्थः । पुकोऽपवाद इति । आदन्तलक्षणपुकोऽपवाद इत्यर्थः । यद्यपि 'पाल रक्षणे' इति धातोरेव सिद्धम् , तथापि पुको निवृत्ति फलम् । वो विधूनने । 'ओ वै शोषणे' इति धातो कृतात्त्वस्य व' इति षष्ठ्यन्तम् । 'अर्तिह्री' इत्यतो णाविस्यनुवर्तते । तदाह—वातेरित्यादि । पुकोऽपवादो जुक् । केशान्वापयतीति । लुनान्धीकरोतीत्यर्थः । अत्र वैधातोः पुगेव । वाधातोस्त्विह न ग्रहणम् , लुविकरणत्वात् । केचित्तु वातेरेवात्र ग्रहणम् , नतु वेञ. नापि वै इत्यस्य, लाक्षणिकत्वात् , सानुबन्धकत्वाच्चेत्याहु । आत्त्वविधायकसूत्र स्मारयति—विभाषा लीयतेरिति । लीलीडोरात्त्व वा स्यादेज्विषये ल्यपि च इति व्याख्यात प्राक् श्यन्विकरणे । तत्र लीयते. इति यका निर्देश , नतु श्यना । तेन 'ली श्लेषणे' इति श्नाविकरणस्य 'लीङ् श्लेषणे' इति श्यन्विकरणस्य च ग्रहणमिति च प्रागुक्त न विस्मर्तव्यम् । लीलो' । ली ला इत्यनयो. षष्ठीद्विवचनम् । णाविति । 'अर्तिह्री' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव' । स्नेहस्य तैलस्य, निपातन द्रावण, स्नेहनिपातनम् । तदाह—स्नेहद्रवे इति । आत्त्वाऽभावपक्षे आह—विलीनयतीति । लीलीडोरीकारान्तयोर्नुकि रूपम् । द्रवीकरोतीत्यर्थः । लीलीडोरात्त्वनुगभावपक्षे आह—विलाययतीति । लाधातोर्लुगागमे आह—विलालयतीति । अत्र लातेरादिकस्य कृतात्त्वलायतेश्च ग्रहणम् , व्याख्यानात् । विलापयतीति । लुगागमाभावे रूपम् । ननु कृतात्त्वस्य लीधातोरपि एकदेशविकृतन्यायेन लीत्वान्नुक् स्यादित्यत आह—ली ई इति । लोह विलापयतीति । नुग्लुकोरभावादात्त्वपक्षे पुक् । आत्त्वाभावे तु वृद्ध्यायादेशाविति भावः । प्रलम्भनाभिभवेति । प्रलम्भन वञ्चना । अभिभवः तिरस्कारः । पूजा प्रसिद्धा । एष्वर्थेषु लीलीडोः णिविषये नित्यमात्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः । लियः सम्मानन । 'लियः' इति लीलीडोर्ग्रह-

योश्च १।३।७०॥ लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयो प्रलम्भने चार्थे। जटाभिर्लापयते। पूजामधिगच्छतीत्यर्थ। श्येनो वर्तिकामुल्लापयते। अभिभवतीत्यर्थ। बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थ। २५६३ बिभेतेर्हेतुभये ६।१।५६॥ बिभेतेरेच आत्त्व वा स्यात्प्रयोजकाद्भय चेत्। २५६४ भीस्म्योर्हेतुभये १।३।६८॥ आभ्या ण्यन्ताभ्यामात्मनेपद स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ। सूत्रे भयग्रहण धात्वर्थोपलक्षणम्। मुण्डो भापयते। २५६५ भियो हेतुभये षुक् ७।३।४०॥ भी ई इति ईकार प्रश्लिष्यते। ईकारान्तस्य भियः षुक्स्याण्णौ हेतुभये। भीषयते। २५६६ नित्य स्मयते ६।१।५७॥ स्मयतेरेचो नित्यमात्त्व स्याण्णौ हेतो स्मये। जटिलो विस्मापयते। हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह। कुञ्चिकयैन भाययति। कथ तर्हि 'विस्मापयन्विस्मितमात्मवृत्तौ' इति। 'मनुष्यवाचा'

णम्। 'अनुदात्तङित' इत्यत आत्मनेपदमिति, 'णेरणौ' इत्यतो णेरिति चानुवर्तते। 'णिचश्च' इति सिद्धे अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। सम्मानन पूजालाभ। शालिनीकरणम् अभिभव। चकारात्। 'गृधिवञ्च्यो' इति पूर्वसूत्रात्प्रलम्भनग्रहण समुच्चीयते। तदाह—लीङ्लियोरित्यादिना। बिभेतेर्हेतुभये। 'आदेच उपदेशे' इत्यत. एच इति आदिति चानुवर्तते। 'विभाषा लीयते' इत्यतो विभाषेति, 'चिस्फुरो.' इत्यतो णाविति च। हेतुभय प्रयोजकाद्भयम्। तदाह—बिभेतेरेच इत्यादिना। भीस्म्योर्हेतुभये 'अनुदात्तङित' इत्यत आत्मनेपदमिति 'णेरणौ' इत्यतो णेरिति चानुवर्तते। हेतु. प्रयोजक। तदाह—आभ्या ण्यन्ताभ्यामिति। अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। ननु हेतोश्चेत् भयस्मयावित्यनुपपन्नम्, सूत्रे स्मयग्रहणाभावादित्यत आह—सूत्रे भयेति। सूत्रे भयग्रहण स्मिङ्धात्वर्थस्य स्मयस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः। मुण्डो भापयते इति। अत्र आत्त्व, षुक्, आत्मनेपद च। भिय आत्त्वाभावपक्षे विशेषमाह—भियो हेतुभये षुक्। भी ई इति। द्वयोः सवर्णदीर्घे भीशब्दात् षष्ठीति भाव। इद च स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ईकारप्रश्लेषलब्धमाह—ईकारान्तस्येति। तेन आत्त्वपक्षे न षुगिति फलितम्। णाविति। 'अर्तिह्री' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव। नित्य स्मयते। 'आदेच उपदेशे' इत्यत. एच इति आदिति चानुवर्तते। 'चिस्फुरोः' इत्यतो णाविति 'बिभेतेर्हेतुभये' इत्यत हेतुभये इति च। तत्र भयग्रहण स्मयस्याप्युपलक्षणम्, अत्र तु स्मय एव विवक्षित, स्मयतेर्भीत्यर्थकत्वासम्भवात्। तदाह—स्मयतेरेच इत्यादि। 'विभाषा लीयते.' इत्यतो विभाषानुवृत्त्यये नित्यग्रहणम्। अथ 'बिभेतेर्हेतुभये' इति 'नित्य स्मयते' इति च आत्त्वविधौ 'भीस्म्योर्हेतुभये' इति आत्मनेपदविधौ च हेतुग्रहणस्य प्रयोजनमाह—हेतोश्चेत् भयस्मयावित्युक्तेर्नेहेति। कुञ्चिकयैनमिति। केशबन्धविशेष कुञ्चिका। तस्याश्च करणतया प्रयोजककर्तृत्वाभावात् आत्त्व षुक् च नेति भाव.। आक्षिपति—कथमिति। रघुवंशकाव्ये-

इति करणादेव हि तत्र स्मय । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माययन् इत्येव पाठ इति साम्प्रदायिका । यद्वा मनुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्णौ । शता इति व्याख्येयम् । २५९७ स्फायो व ७।३।४१।। णौ । स्फावयति । २५९८ शदेरगतौ त ७।३।४२।। शदेर्णौ तोऽन्तादेश स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु गा॰ शादयति गोविन्द । गमयतीत्यर्थ । २५९९ रुह॰ पोऽन्यतरस्याम् ७।३।४३।। णौ । रोपयति-रोहयति । २६०० क्रीङ्जीना णौ ६।१।४८।। एषामेच आत्व स्याण्णौ । क्रापयति । जाप-

---

'तमार्यगृह्य निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवशकेतुम् ।
विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्व निजगाद सिंहः' ॥

इति श्लोके विस्मापयन्निति कथमित्याक्षेप॰ प्रयोजकाद्भयाभावेन आत्वपुगनुपपत्तेरिति भाव॰। ननु मनुष्यवागेव तत्र प्रयोजिकेत्यत आह—मनुष्येति । मनुष्यवाचेति तृतीयान्तगम्यकरणात् मनुष्यवागात्मकादेव हि तत्र स्मय॰। ननु करणभूताऽपि मनुष्यवाक् प्रयोजिका कुतो नेत्यत आह—अन्यथेति । मनुष्यवाच॰ स्मयप्रयोजकत्वमभ्युपगम्य आत्वाश्रयणे 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्यात्मनेपदमपि स्यादित्यर्थः। स्मयोऽत्र प्रयोजकमूलको नेति युक्तमेव । किन्त्वात्वपुगाक्षेपो न युज्यते इत्यर्थाङ्गीकारेण परिहरति—सत्यमिति । विस्माययन्निति । णौ आयादेशे स्मायि इत्यस्माल्लट॰ शतरि शपि णेर्गुणे अयादेशे विस्माययन्नित्येव कालिदासो महाकवि॰ प्रायुङ्क्त । 'विस्मापयन्नि'ति पकारपाठस्तु लेखकप्रमादकृत इति भाव॰। यद्वेति । राजा दिलीपो विस्मयते । त सिंहोच्चारिता मनुष्यवाक् प्रयोजयति 'विस्मापयते मनुष्यवाक् राजानम्'। अत्र मनुष्यवाक् प्रयोजककर्त्री । राजा तु प्रयोज्यकर्तेति स्थिति । अत्र स्मयस्य प्रयोजककर्तृभूतमनुष्यवाङ्मूलकत्वादात्वे पुक् । मूले 'प्रयोज्यकर्त्री'त्येव पाठ । प्रयोजककर्त्रीत्यर्थ॰। प्रयोज्य कर्ता यस्या सा प्रयोज्यकर्त्री इति बहुव्रीह्याश्रयणात् । 'प्रयोजककर्त्री'त्येव पाठ॰ सुगमः। तां विस्मापयमानां प्रयोजककर्त्रीं मनुष्यवाच प्रयोजयति सिंहः । विस्मापयति । स्मापि इति ण्यन्तात् णौ प्रथमणेर्लोपे स्मापि इत्यस्मात् शतृप्रत्यये शपि णेर्गुणे अयादेशे विस्मापयन्निति भवतीत्यभिप्रेत्य आह—तया सिंह इति । प्रयोजककर्तरि तृतीया । आत्मनेपदं भीस्मीप्रकृतिकण्यन्तादेव, न तु ण्यन्तप्रकृतिकण्यन्तादिति भाव॰ । स्फायो व णाविति शेषपूरणम् । 'अर्तिह्री' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । शदेरगतौ त । 'अर्तिह्री' इत्यतो णावित्यनुवृत्तिं मत्वा आह—शदेर्णाविति । तोऽन्तादेश इति । तकार इत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थः । रुहः पो । णाविति शेषपूरणम् । क्रीङ्जीना णौ । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये, 'इङ् अध्ययने' 'जि जये' एषा द्वन्द्व॰ । एच आत्वमिति । 'आदेच उपदेशे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । क्रापयति जापयतीति । आत्वे पुक् । लुङि

यति । अध्यापयति । २६०१ णौ च सश्चङोः २।४।५१॥ सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ् वा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । २६०२ सिध्यतेरपारलौकिके ६।१।४९॥ ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्त्व स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापस सिध्यति । तत्त्व निश्चिनोति । त प्रेरयति, सेधयति तापस तप । २६०३ प्रजने वीयते ६।१।५५॥ अस्यैच आत्त्व वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति-वाययति वा गा पुरोवात । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । 'ऊदुपधाया गोह' (सू २३६४)। गूहयति । २६०४ दोषो-

अचिक्रपत् । अजीजपत् । अध्यापयतीति । इङ आत्वे पुकि रूपम् । अधि इ इ अ त् इति स्थिते । णौ च सश्चङो । विषयसप्तमीयमित्याकरे स्पष्टम् । णौ विवक्षिते इति लभ्यते । 'इङश्च' इत्यत इङ इति 'गाङ् लिटि' इत्यतो गाङिति 'विभाषा लुङ्लृङो' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—सन्परे चङ्परे चेत्यादि । सन्परे चङ्परे च णौ विवक्षिते इत्यर्थः । अध्यजीगपदिति । णौ इङो गाङादेशे पुकि उपधाह्रस्वे अधि गप् इ अत् इति स्थिते गप् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे सन्वत्त्वादित्वे दीर्घे अभ्यासचुत्वे रूपम् । न च द्वित्वे कार्ये 'णावजादेशो न' इति द्वित्वात् प्राक् गाङादेशनिषेध शङ्क्य, अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णसत्त्व एव तन्निषेधप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । द्वित्वे कार्ये गाङादेशस्य निषेधे सति गाङ पूर्वम् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिच एव द्वित्वे सति प्रक्रियाया परिनिष्ठिते वा धातोरुत्तरखण्डे अवर्णाभावादिति भाव. । अध्यापिपदिति । गाङभावे 'क्रीङ्जीना णौ' इत्यात्वे पुकि अधि आ प् इ अ त् इति स्थिते 'पि' इत्यस्य द्वित्वे रूपमिति भाव' । सिध्यतेरपारलौकिके । 'आदेच उपदेशे' इत्यस्मादादेच इति 'क्रीङ्जीनाम्' इत्यस्माण्णाविति चानुवर्तते । तदाह—ऐहलौकिके इत्यादि । अन्नमिति । तन्निष्पादन तृप्त्यर्थत्वादैहलौकिकमिति भाव. । तत्त्वमिति । आत्मस्वरूपमित्यर्थ. । सेधयति तापस तप इति । तत्त्व निश्चाययतीत्यर्थः । आत्मतत्त्वनिश्चय आमुष्मिकफलक इति भाव । प्रजने वीयते । 'आदेच उपदेशे' इत्यस्मादादेच इति 'चिस्फुरोः' इत्यतो णाविति 'विभाषा लीयते' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—अस्यैच इत्यादि । 'वीयतेरि'ति न श्यना निर्देश , 'वी गतिप्रजननस्थानाार्जनोपार्जनेषु' इत्यस्य लुग्विकरणस्थत्वात् । किन्तु यका निर्देशोऽयम् । तेन व्येञोऽपि ग्रहणम् , तस्यापि सम्प्रसारणे वीधातुना तुल्यत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु व्येञो न ग्रहणम् । तस्य प्रजननार्थकत्वाभावात् । तस्य णौ 'शाच्छासा' इति पुगपवादयुग्विधानेन व्याययतीति रूपे विशेषाभावाच्चेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । गर्भं ग्राहयतीति । पुरोवातकाले गावो गर्भं गृह्णन्तीति प्रसिद्धिः । अथ 'गुहू सवरणे' इत्यस्य गुणनिमित्ते अजादौ प्रत्यये परे उपधाया ऊत्वविधिं स्मारयति—ऊदुपधाया गोह इति । गूहयतीति । लघूपधगुणापवादः ऊत्वमिति भावः । दोषो णौ । 'ऊदुपधाया' इत्यनुवर्तते । 'दुष वैकृत्ये' इति

णौ ६।४।९०॥ दुष इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यात् । दूषयति । २६०५ वा चित्तविरागे ६।४।९१॥ विरागोऽप्रीतता । चित्त दूषयति-दोषयति वा काम । 'मिता ह्रस्व' (सू २५६८) भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ता । घटयति । 'जनीजॄष्—' । जनयति । जरयति । जॄणातेस्तु जारयति । 'रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्य' (वा ४०६७) । मृगरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् । 'मृग-' इति किम् । रञ्जयति पक्षिण । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान् तृणदानेन । चुरादिषु ज्ञपादिश्चिञ् । 'चिस्फुरोर्णौ' (सू २५६९) । चपयति—चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु चापयति-चाययति । स्फारयति-स्फोरयति । अपुस्फरत्-अपुस्फुरत् । २६०६ उभौ साभ्यासस्य ८।४।२१॥ साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्व प्रा-

श्यन्विकरण.। तस्य कृतलघूपधगुणस्य निर्देश । ततश्च गुणविषयकमेवेदम् -दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यादिति । णाविति शेष । दूषयतीति । लघूपधगुणापवाद ऊत् । 'दुषो णावि'त्येव सुवचम् । वा चित्तविरागे । ऊदुपधाया इति, दोषो णाविति, चानुवर्तते । चित्तविरागे दुष उपधाया ऊद्वा स्यात् णाविति फलितम् । विरागपदस्य विवरणम् अप्रीततेति । इच्छाविरह इत्यर्थ. । चित्तमिति । चित्त दुष्यति स्नानसन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्मसु विरक्त भवति । तत्प्रयोजयति काम इत्यर्थः । मितां ह्रस्व इति । णौ मितामुपधाया ह्रस्व इति प्राग्व्याख्यातमपि स्मारयति । जनीजॄषिति । इदमपि व्याख्यात स्मार्यते । जॄणातेस्त्विति । श्यन्विकरणस्य अमित्त्वात् न मित्त्वमिति भाव. । रञ्जेर्णाविति । णे कित्त्वाभावात् अनिदितामित्यप्राप्तौ वचनम् । 'मृगरमण'पदस्य विवरणम् आखेटकमिति । मृगयेत्यर्थं । रजयति मृगानिति । 'रञ्ज रागे' शब्विकरण 'रञ्जेश्च' इति शपि नलोप । 'रजन्ति मृगा ' आह्वा भवन्ति । तान् मृगान् तादृग्व्यापारविषयान् करोति मृगवधासक्तो राजादिरित्यर्थः । अत्र नकारलोप. । रञ्जयति पक्षिणः इति । 'पक्षिणो रजन्ति' आह्वा भवन्ति । तान् तादृग्व्यापारविषयान् करोतीत्यर्थः । पक्षिग्रहणमिद न मृगयेति मन्यते । रञ्जयति मृगान् तृणदानेनेति । घातको मृगान् रक्षणाय तृणसमर्पणेन बन्धनस्थानगान् करोतीत्यर्थ. । चुरादिष्विति । चुरादिषु ज्ञपादिपञ्चकान्तर्गतश्चिञ्धातुरस्ति । तस्मात् स्वार्थे णिचि कृते 'चिस्फुरोः' इति आत्त्वपक्षे पुकि मित्त्वादुपधाह्रस्वे चपयतीति रूपम् । आत्त्वाभावे तु वृद्धौ आयादेशे मित्त्वाद्ध्रस्वे चययतीति रूपमुक्त चुरादावित्यर्थ' । चिनोतेस्त्विति । स्नुविकरणस्य तु चिञ्धातोर्हेतुमण्णौ 'चिस्फुरो ' इति आत्त्वे पुकि मित्त्वाभावाद्ध्रस्वाभावे 'चापयती'ति रूपम् । आत्त्वाभावे वृद्धौ आयादेशे मित्त्वाभावाद्ध्रस्वाभावे चाययतीति रूपमित्यर्थः । स्फारयति-स्फोरयतीति । 'चिस्फुरो.' इत्यात्त्वविकल्पः । अपुस्फरत्-अपुस्फुरदिति । स्फुर् इ अ त् इति स्थिते द्वित्वे कर्तव्ये णावच आदेशस्य निमित्तत्वात् 'स्फु'रित्युकारवतो द्वित्वे ततश्चिस्फुरोर्णाविति उत्तरखण्डे आत्त्वविक-

प्लुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् । २६०७ णौ गमिरबोधने २।४।४६॥ इणो गमि स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । 'इण्वदिकः' (वा० १५७७)। अधिगमयति । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (सू २५७४)। 'हो हन्तेः' (सू ३५८) इति कुत्वम् । घातयति । ईर्ष्ययति । 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्' (वा ३४०६) तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थ । आद्ये षकारस्य द्वित्व वारयितुमिदम् । द्वितीये तु 'अजादेर्द्वितीयस्य' (सू २१७६) इत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्यियत्-ऐर्षिष्यत् । द्वितीयव्याख्याया णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते ।

ल्प०। आत्वपक्षे उपधाह्रस्व इति भाव । उभौ साभ्यासस्य । अनितेरित्यनुवर्तते । 'अन प्राणने' इति धातोरित्यर्थं । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यधिकृतम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यत उपसर्गादित्यनुवर्तते। तदाह—साभ्यासस्येत्यादिना। निमित्ते सतीति । उपसर्गस्थे रेफे सतीत्यर्थं । प्राणिणदिति । प्र अन् इ अ त् इति स्थिते 'अनितेः' इति णत्वस्यासिद्धत्वात् नि इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे नकारस्याभ्यासनकारेण व्यवधानाण्णत्वे अप्राप्ते उभयोर्नकारयोरनेन णत्वमित्यर्थं । न च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति निषेधात् द्वित्वे कर्तव्ये णत्वस्यासिद्धत्वविरहेण परत्वात् कृते णत्वे तत पश्चात् द्वित्वे 'प्राणिणदि'ति सिद्धमिति वाच्यम् , अत एव 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्वविज्ञानात् । तेन 'ऊर्णुनावे'त्यत्र णत्वात् पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः। णौ गमिरबोधने । 'इणो गा लुङि'इत्यत इण इत्यनुवर्तते । तदाह—इणो गमिरिति । मकारादिकार उच्चारणार्थं । गमयतीति । प्रापयतीत्यर्थं । प्रत्याययतीति । बोधयतीत्यर्थः। लुङि प्रत्यायियत् । इणो णिचि 'इणो यण्' इति यणं बाधित्वा परत्वात् वृद्धौ आयादेशे आय् इ अ त् इति स्थिते 'यि' इत्यस्य द्वित्वम् । न च द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषिद्धत्वाद् वृद्धेर्निषेध शङ्कयः, 'अजादेर्द्वितीयस्य'इति णिचो द्वित्वे उत्तरखण्डे अवर्णाभावात्। 'इक् स्मरणे' इत्यस्य इण्वत्त्वमुक्त स्मारयति—इण्वदिक इति । अधिगमयतीति । स्मारयतीत्यर्थं । हन्तेर्ञिति णिति च तकारादेशमुक्त णौ स्मारयति—हनस्तोऽचिण्णलोरिति । कुत्वमिति । 'हस्ये'ति शेषः । उपधावृद्धिं मत्वा आह–घातयतीति । लुङि अजीघतत् । ईर्ष्ययतीति । ईर्ष्यतेर्णौ रूपम् । वक्तव्यमिति । 'द्वित्व'मिति शेष । इति वार्थ इति । 'नन्द्राः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिदम् । आद्ये इति । 'तृतीयस्य व्यञ्जनस्ये'ति पक्षे इत्यर्थं । षकारस्येति । अन्यथा ईर्ष्य् इ अ त् इति स्थिते 'नन्द्राः' इति रेफ वर्जयित्वा षकारसहितस्य 'ष्यि' इत्यस्य द्वित्व स्यात्। ततश्च उत्तरखण्डे णिलोपे ऐर्षिष्यदिति स्यात् । ऐर्ष्ययदितीष्ट न स्यात् । अतस्तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्तम् । एवञ्च यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे सयुक्तद्वियकारमिष्ट सिध्यतीत्यर्थं । द्वितीये इति । 'तृतीयैकाच' इति व्याख्याने इत्यर्थं । सन्नन्ते प्रवर्तते इति । 'उक्तवार्तिक'मिति शेषः। सनि इति ईर्ष्य् इस् इति स्थिते ईर्ष्य

हलादिशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्ते । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमण्णौ शुद्धेन तुल्योऽर्थ । तेन 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया' इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् । इति तिङन्ते णिच्प्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते सन्प्रकरणम् ॥ १२ ॥

२६०८ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ३।१।७॥ इषिक-

इति प्रथमैकाच् 'ष्यिस्' इति द्वितीयैकाच् स इति तृतीयैकाजिति स्थितिः । तत्र तृतीयैकाच सम्भवात्तस्य द्वित्वविधिः । अन्यथा 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति स्यादिति भाव. । ऐर्ष्यदिति । यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे सयुक्तद्वियकारं रूपम् । अथ द्वितीयव्याख्यायां रूपमाह—ऐर्षिष्यदिति । तदुपपादयति—द्वितीयव्याख्यायामिति । ण्यन्ताच्चङि ईर्ष्य् इ अ त् इति स्थिते 'नन्द्राः' इति निषेधाद्रेफ वर्जयित्वा 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति ष्यि इत्यस्य द्वित्वम् न तु यकारमात्रस्य, प्रथमव्याख्याने एव तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्ते । तत्र 'ष्यि' इत्यस्य द्वित्वे कृतेऽपि अभ्यासे षकार एव हल् इकारशिरस्कः श्रूयते, नतु यकारोऽपीत्यर्थं । कुत इत्यत आह—हलादिशेषादिति । ननु तृतीयस्यैकाच इति द्वितीयव्याख्यायाम् इह द्वितीयस्यैकाचः कथं द्वित्वमित्यत आह—द्वित्वं तु द्वितीयस्यैवेति । 'एकाचः' इति शेष. । कुत इत्यत आह—तृतीयाभावेनेति । ईर्ष्य् इ अ त् इत्यत्र ईर्ष्य् इति प्रथमैकाच्, ष्यि इति द्वितीयैकाच्, न तु चङि परे तृतीयैकाजस्ति अतोऽत्र 'तृतीयैकाचः' इति वार्तिकं न प्रवर्तते । तस्मात् द्वितीयस्यैव एकाचो द्वित्वमित्यर्थः । एवञ्च 'तृतीयस्यैकाचः' इति वार्तिकं सन्नन्त एव प्रवर्तते । ईर्ष्यतेराम सत्त्वेन ततः परस्य लिटोऽभावादिति बोध्यम् । ननु 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया' इति माघकाव्ये प्रार्थयन्तीति न चौरादिकस्वार्थिकणिजन्तम्, तस्याऽऽगर्वीयतया आत्मनेपदप्रसङ्गात् । नापि हेतुमण्ण्यन्तम् । स्वाभीष्टं याचते इत्यर्थे तदसम्भवात् । न हि प्रयोजकव्यापाराभावे तत्प्रवृत्तिरस्तीत्यत आह—निवृत्तेति । निवृत्तं प्रेषणं यस्मात् स निवृत्तप्रेषण । सम्प्रति अविवक्षितप्रेषण इत्यर्थः । तस्माद्धातो भूतपूर्वगत्या प्रेषणमादाय हेतुमण्णौ कृते शुद्धेन णिज्विहीनेन धातुना तुल्योऽर्थं प्रतीयते इत्यर्थं । तदुक्तम्—'निवृत्तप्रेषणाद्धातो प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते' इति । इदं च 'गेरणौ' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां हेतुमण्णिचो निरूपणं समाप्तम् ।

अथ सन्प्रक्रिया निरूप्यन्ते । धातो कर्मणः । 'गुप्तिज्किद्भ्यः' इत्यतः सन्नित्यनुवर्तते । इच्छाया श्रुतत्वात्तां प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् । तथा समानकर्तृकत्वमपि इच्छानिरूपितमेव विवक्षितम् । कर्मेति स्ववाचकशब्दद्वारा धातौ सामानाधिकरण्येनान्वेति । एवञ्च इच्छासमानकर्तृकत्वे सति इच्छाकर्मीभूतो यो व्यापार. तद्वाच-

र्मेण इषिणैककर्तृकाद्धातो सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । 'सन्यत' (सू २३१७) । पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मण किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात् किम् । शिष्या पठन्त्वितीच्छति गुरु । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । 'लुङ्सनोर्घस्लृ' (सू २४२७)। 'एकाच उपदेशे–' (सू २२४६) इति नेट् । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य' (वा ३४०३) इति मिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्यियिषति–ईर्ष्यिषिषति । २६०६ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छ संश्च १।२।८॥ एभ्य सन् क्त्वा च कितौ स्त । रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति ।

काद्धातोरिच्छाया सन् वा स्यादिति फलति । तदाह—इषिकर्मण इत्यादि । इषिरिच्छा । इषिणा एककर्तृकत्वात् इषिकर्मीभूतव्यापारवाचकाद्धातोरित्यर्थ । ननु समानकर्तृकादित्युक्त्यैव धातोरिति लब्धम् । धात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृत्वादित्यत आह–धातोरिति । धातोरिति विहितस्यैव प्रत्ययस्यार्धधातुकत्व, न तु धातो परस्य । अन्यथा जुगुप्सते इत्यत्र धातोरित्यविहितस्यापि 'गुप्तिज्किद्भ्य' इति सन आर्धधातुकत्वापत्तौ लघूपधगुणापत्तेरिति भाव । अस्य सन आर्धधातुकत्वे फलमाह—इडिति । द्वित्वमिति । 'सन्यङो ' इत्यनेनेति भाव । अभ्यासस्य इत्त्वविधिं स्मारयति—सन्यत इति । पठितुमिच्छतीति । भावस्तुमुनर्थ 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्ते । धात्वर्थ एव भाव इत्युच्यते । तथा च पठितुमित्यस्य पठनक्रियैवार्थः। तस्मिन् पठने इच्छाकर्मत्वम्, इच्छासमानकर्तृकत्वं च सना गम्यते । तथाच स्वकर्तृक पठनमिच्छतीत्यर्थे पिपठिषतीति शब्दो वर्तत इत्युक्त भवति ।अथ 'अद् भक्षणे' इति धातो. सनि घस्लृ भाव स्मारयति—लुङ्सनोर्घस्लृ इति । घस् स इति स्थिते इटमाशङ्क्य आह—एकाच इति । नेडिति । घस् स इति स्थिते आह–सस्य तत्त्वमिति । 'स स्यार्द्धधातुके' इत्यनेनेति भाव । जिघत्सतीति । द्वित्वे अभ्यासजश्त्वचुत्वे इति भाव । यिसनोर्द्वित्वमिति । 'तृतीयस्य व्यञ्जनस्ये'ति पक्षे ईर्ष्य् इ स इत्यत्र यकारमात्रस्य द्वित्वे, सन. षत्वे, सयुक्तद्वियकार रूपमिति भाव । तदाह—ईर्ष्यियिषतीति । तथाच सन्नन्ते ईकाररेफषकारयकारद्वित्वेकारषकारा' ।'तृतीयस्यैकाच'इति पक्षे ईर्ष्य् इ स इत्यत्र स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेत्त्वे सकारद्वयस्यापि षत्वे रूप मत्वा आह-ईर्ष्यिषिषतीति ।अत्र तु सन्नन्ते ईकाररेफषकारयकारेकारषकारेकारषकाराकारा । रुदविद । इका निर्देशात् सम्प्रसारणे गृहीति निर्देश । स्वपीति ईकारस्तु उच्चारणार्थं । न त्विका निर्देश , सुपीति सम्प्रसारणप्रसङ्गात् । चकारात् 'मृडमृदगुध' इति पूर्वसूत्रस्थ क्त्वेति समुच्चीयते । तदाह—सन् क्त्वा चेति । किताविति । 'असंयोगाल्लिट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव. । रुद साहचर्याद्विदेरेव ग्रहणमिति केचित् । 'अविशेषात्सर्वस्येत्यन्ये । 'हलन्ताच्च' इति सिद्धे रुदविदमुषां ग्रहण 'रलो व्युपधात्' इति विकल्पबाधनार्थम् । ग्रहेस्तु क्त्वायां

२६१० सनि ग्रहगुहोश्च ७।२।१२॥ ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्न स्यात्। 'ग्रहिज्या-' (सू २४१२) इति सम्प्रसारणम्। सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भाव। जिघृक्षति। सुघुप्सति। २६११ किरश्च पञ्चभ्यः ७।२।७५॥ कॄ, गॄ, दृङ्, धृङ्, प्रच्छ् एभ्य सन इट् स्यात्। पिपृच्छिषति। चिकरिषति। जिगरिषति। जिगलिषति। अत्रेटो दीर्घो नेष्ट। दिदरिषते। दिधरिषते। कथ 'उद्दिधीर्षु' इति। औणादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण। २६१२ इको झल् १।२।९॥ इगन्ता-

'न क्त्वा सेट्' इति निषेधबाधनार्थम्। स्वपिप्रच्छ्योस्तु क्त्वायां कित्वेऽपि सन् अप्राप्तकित्वविधानार्थम्। रुरुदिषतीत्यादौ सनः कित्वाल्लघूपधगुणाभाव। सनि ग्रहगुहोश्च। चकारात् 'श्र्युक क्किति' इत्यत उक इत्यनुकृष्यते, न तु श्रयति तस्य 'सनीवन्तर्ध' इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्। 'नेड्वशिकृति' इत्यत नेडिति चानुवर्तते। तदाह—ग्रहेरित्यादि। ग्रहधातोर्नित्यमिटि प्राप्ते गुहे ऊदित्वात्तद्विकल्पे प्राप्ते वचनम्। ग्रहिज्येति। ग्रह् स इति स्थिते सन कित्वात् 'ग्रहिज्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकार इत्यर्थ। ननु गृह् स इति स्थिते हस्य ढत्वे भष्भावापेक्षया परत्वात् कत्वे सस्य षत्वे च कृते झषन्तत्वाभावे कथ भष्भाव इत्यत आह—सन षत्वस्येति। कत्वस्यासिद्धत्वादित्येव सुवचम्। जिघृक्षतीति। गृह् स इति स्थिते हकारादिणः परस्य सस्य षत्व परत्वात् प्राप्त, तस्यासिद्धत्वात् हस्य ढत्वे भष्भावः, ततः कत्वे कात्परस्य षत्वमिति क्रम इति भावः। गुहे जुघुक्षतीत्युदाहार्यम्। उगन्तात् बुभूषति। अत्र 'श्र्युकः क्किती'त्यनेन तु न सिध्यति, तत्र कित एव निषेधात्। परत्वादिडागमे 'इको झलि'त्यस्याप्राप्तेः। स्पष्ट चेद शब्देन्दुशेखरे। सुघुप्सतीति। सनः कित्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणं लघूपधगुणाभावश्च। किरश्च पञ्चभ्यः। किर इति पञ्चमी। किरादिभ्य इति विवक्षितम्। तुदादौ 'कॄ विक्षेपे, गॄ निगरणे, दृङ् आदरणे, धृङ् अवस्थाने, प्रच्छ् ज्ञीप्सायाम्' इति स्थिताः। तदाह—कॄ गॄ इत्यादिना। सन इडिति। 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' इत्यत 'इडत्यर्ति' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव। किरतिगिरत्यो 'इट् सनि वे'ति विकल्पे अन्येषां च 'एकाच' इति निषेधे प्राप्ते अयमिड्विधिः। शब्देन्दुशेखरे तु 'सनि ग्रहे'ति 'एकाच' इति च निषेधे प्राप्ते वचनमित्युक्तम्। पिपृच्छिषतीति। सनः कित्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणम्। चिकरिषतीति। कॄधातो सनि इटि रूपम्। जिगरिषतीति। 'गॄ निगरणे' इत्यस्मात्सनि इटि रूपम्। जिगलिषतीति। 'अचि विभाषा' इति लत्वविकल्प इति भाव। 'इट् सनि वे'त्यस्यायमपवादः। चिकरिषति, जिगरिषति इत्यत्र 'वॄतो वा' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—अत्रेटो दीर्घो नेष्ट इति। वार्तिकमिद वृत्तौ स्थितम्। भाष्ये तु न दृश्यते। दिदरिषते दिधरिषते इति। दृङो धृङश्च सनि इटि रूपम्। 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम्। कथमिति। 'उद्दिधीर्षु'रिति कथमि-

ज्झलादि सन्कित्स्यात्। बुभूषति। दीङ् । दातुमिच्छति दिदीषते। एज्विषयत्वाभावात् 'मीनातिमिनोति-' (सू २५०८) इत्यात्त्वं न। अत एव 'सनि मीमा-' (सू २६२३) इति सूत्रे माधातो पृथङ्मीग्रहणं कृतम्। २६१३ हलन्ताच्च १।२।१०॥ इक्समीपाद्धल परो झलादि सन्कित्स्यात्। गुहू-जुघुक्षति। बिभित्सति। इक किम्। यियक्षते। झल् किम्। विवर्धिषते। हल्ग्रहण जातिपरम्। तृहू-तितृक्षति तितृहिषति। २६१४ अज्झनगमां सनि ६।४।

त्यन्वय.। किरादित्वेन इट्प्रसङ्गादिति भाव। भौवादिकयोरिति। 'घृङ् अवस्थाने' 'धृञ् धारणे' इत्यनयोर्भौवादिकयो. सनि किरादित्वाभावादिडभावे 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घे 'ऋत इद्धातो' इति इत्त्वे, रपरत्वे, 'हलि च' इति दीर्घे, षत्वे, उद्दिधीर्ष इत्यस्मात्, 'सनाशसभिक्ष उ' इत्युप्रत्यये उद्दिधीर्षुरिति रूपमिति गृहाण जानीहीति शङ्कक प्रति उत्तरम्। इको झल्। इगन्तादिति। सना आक्षिप्तधातुविशेषणत्वात्तदन्तविधिरिति भाव। सन् किदिति। 'रुदविदमुषग्रहि' इत्यत 'असयोगाल्लिट् कित्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव। बुभूषतीति। कित्त्वान्न गुण। उक परत्वान्नेट्। दिदीषते इति। सन. कित्त्वान्न गुण.। दीङो ङित्वात् 'पूर्ववत्सन' इत्यात्मनेपदम्। एज्विषयत्वाभावादिति। कित्त्वे गुणनिषेधादिति भाव। अत एवेति। यद्येज्विषयत्वादन्यत्राप्यात्त्व स्यात् तदा मीमेति पृथक्ग्रहणमनर्थक स्यात्। 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इत्युक्तेरिति भाव। हलन्ताच्च। 'इको झल्' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। 'रुदविदमुष' इत्यत सनिति 'असयोगाल्लिट्' इत्यत. किदिति च। 'हलि'ति लुप्तपञ्चमीकपदम्। अन्तशब्द समीपवाची। तदाह—इक्समीपादित्यादि। जुघुक्षतीति सन कित्वान्न गुण.। 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्यूदित्वेऽपि नित्य नेट्। हस्य ढत्वे भष्भावे कत्वषत्वे इति भावः। बिभित्सतीति। भिदेः सन कित्वान्न गुण। यियक्षते इति। अत्र हल इक्समीपत्वाऽभावान्न कित्त्वम्। सति तु कित्त्वे यजे सम्प्रसारणं स्यादिति भावः। विवर्धिषते इति। वृधे सनि रूपम्। अत्र सन इटि झलादित्व नेति भावः। ननु 'तृहु हिंसायाम्' तुदादि नोपधोऽयम्। कृतानुस्वारस्य निर्देश। अस्मात्सन 'अनिदिताम्' इति नलोपार्थं कित्त्वमिष्यते। तन्नोपपद्यते। न ह्यत्र इक्समीपादनुस्वारात् सन् परो भवति, हकारेण व्यवधानात्। हकारात्तु पर सन् इक्समीपाद्धल परो न भवति, अनुस्वारेण व्यवधानादित्यत आह—हल्ग्रहण जातिपरमिति। हल्त्वजात्याक्रान्तैकाऽनेकव्यक्तिपरमित्यर्थ। तृ हिति। तृहुधातो प्रदर्शनमिदम्। तितृक्षतीति। ऊदित्वादिडभावपक्षे रूपम्। सन कित्त्वान्नलोप लघूपधगुणाभावश्च। ढत्वकत्वषत्वानि। इट्पक्षे आह—तितृहिषतीति। झलादित्वाऽभावेन कित्वाऽभावान्नलोपो नेति भाव। अज्झनगमा सनि। अच्, हन्, गम् एषां द्वन्द्वः। 'नोपधायाः' इत्यतः उपधाया. इत्यनुवृत्तं हनगमोरन्त्वेति न त्वजन्ते, असम्भवात्। अङ्गस्येत्यधिकृतम्।

१६॥ अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि। 'सन्लिटोर्जेः' (सू २३३१)। जिगीषति। 'विभाषा चेः' (सू २५२५)। चिकीषति-चिचीषति। जिघांसति। २६१५ सनि च २।४।४७॥ इणो गमिः स्यात् सनि, न तु बोधने। जिगमिषति। बोधने प्रतीषिषति। 'इण्वदिक' (वा १५७७)। अधिजिगमिषति। कर्मणि तङ्। 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेर्नेट्। 'झलादौ सनि' इति दीर्घः। जिगांस्यते। अधिजिगांस्यते। अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः। जिगंस्यते। सञ्जिगंसते। २६१६ इङश्च २।४।४८॥ इङो गमिः स्यात्सनि। अधिजिगांसते। २६१७ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च १।२।२६॥ उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेः रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः। 'द्युति-

अचस्तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिः गमधातुरिह। अजादेश एव विवक्षित इति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्पष्टम्। 'ढ्लोपे पूर्वस्य' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। तदाह—अजन्तानामित्यादिना। झलादौ सनीति। 'च्छ्वोः शूठ्' इति सूत्रभाष्ये 'अज्झनगमाम्' इत्यत्र सनं झला विशेषयिष्याम इत्युक्तेरिति भावः। अथ जिधातोरभ्यासात् परस्य कुत्वविधिं स्मारयति-सन्लिटोर्जेरिति। जिगीषतीति। जेर्दीर्घे, अभ्यासात्परस्य कुत्वम्। अथ चिञ्धातोरभ्यासात्परस्य कुत्वविकल्पं स्मारयति—विभाषा चेरिति। चिकीषति-चिचीषतीति। अजन्तत्वाद्दीर्घः। जिघांसतीति। हनेः सनि 'अज्झन' इत्यकारस्य दीर्घः, न त्वन्त्यस्य नकारस्य। दीर्घश्रुत्या 'अचः' इत्युपस्थितेः। द्वित्वम् 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम्। 'नश्च' इत्यनुस्वारः। सनि च। 'इणो गा लुङि' इत्यतः इण इति 'णौ गमिरबोधने' इत्यतः गमिरबोधने इति चानुवर्तते। तदाह—इणो गमिरित्यादि। जिगमिषतीति। 'गमे'रिति इट्। अत्र 'अज्झनगमाम्' इति दीर्घो न 'झलादौ सनी'त्युक्तेः। प्रतीषिषतीति। बोधयितुमिच्छतीत्यर्थः। अत्र बोधनार्थत्वादिणो न गमिः। इ स इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सनो द्वित्वे अभ्यासेत्वम्। अतिना सवर्णदीर्घे सकारद्वयस्यापि षत्वमिति भावः। 'इक् स्मरणे' इत्यस्याह—इण्वदिक इति। अनेन वार्तिकेन इक्धातुरिण्वद्भवतीत्यर्थः। ततश्च 'सनि च' इति गमिरादेश इति भावः। कर्मणि तङिति। इण्धातोरिग्धातोश्च सन्नन्तात्कर्मणि लटस्तङित्यर्थः। 'भावकर्मणोः' इत्यनेनेति भावः। परस्मैपदेष्विति। 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्युक्तेस्तङि नेडित्यर्थः। झलादाविति। 'अज्झन' इति झलादौ सनि विहितो दीर्घ इत्यर्थः। जिगांस्यत इति। गन्तुमिष्यते इत्यर्थः। इणो रूपम्। अधिजिगांस्यते इति। स्मर्तुमिष्यत इत्यर्थः। इको रूपम्। जिगंस्यते इति। गम्लृधातोः सन्नन्तात्कर्मणि तङि रूपम्। गमेरजादेशत्वाऽभावान्न दीर्घः। इङश्च। गमिः स्यात् सनीति। 'णौ गमिः' इत्यतः 'सनि च' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। इङो ङित्वात् 'पूर्ववत्सन' इति तङ्। परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट्। 'अज्झन' इति दीर्घ इति भावः। रलो। क्त्वासनाविति। चकारेण 'पूङः क्त्वा च'

स्वाप्यो सम्प्रसारणम्' (सू २३४४)। दिद्युतिषते-दिद्योतिषते । रुरुचिषते-रुरोचिषते । लिलिखिषति-लिलेखिषति । रलः किम् । दिदेविषति । व्युपधात् किम् । विवर्तिषते । हलादेः किम् । एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम्, ओणेरृदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् ।

२६१८ सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ७।२।४९॥ इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात् । इडभावे 'हलन्ताच्च' (सू २६१३) इति कित्त्वम् । 'छ्वोः—' (सू २५६१) इति वस्य ऊठ् । यण् । द्वित्वम् । दुद्यूषति ।

इत्यतः क्त्वाया अनुकर्षादिति भावः । सेटाविति । 'न क्त्वा सेट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । वा किताविति । 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इत्यत 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । दिद्युतिषते इति । 'द्युत दीप्तौ' अनुदात्तेत् । सनि द्वित्वे कित्वात् 'द्युतिस्वाप्यो' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सनः कित्वान्न लघूपधगुण इति भावः । सनः कित्वाऽभावे आह—दिद्योतिषते इति । 'पूर्ववत्सन' इत्यात्मनेपदम् । एषिषिषतीति । इष्धातो सन् । इट् । हलादित्वाऽभावेन कित्वाभावाद् गुणे एष् इस ति इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति षिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे सत्वं षत्वे रूपम् । नन्विह सत्यपि कित्वे नित्यत्वात् परमपि गुणं बाधित्वा षिस् इत्यस्य द्वित्वे धात्ववयवस्य इकारस्य उपधात्वाऽभावादेव गुणाऽप्रसक्तेर्हलादेरिति व्यर्थमित्यत आह—इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । कुत इत्यत आह—उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलमिति । तत्र कुत इत्यत आह—ओणेरिति । ओणेः ऋदित्करणस्य ज्ञापकत्वादित्यन्वयः तथाहि—ओणृधातो ण्यन्ताल्लुङि चङि 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वस्य 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधे सति ओणि अ त् इति स्थिते णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानोणिणदिति रूपम् । अत्र उपधाह्रस्वनिषेधार्थमोणेः ऋदित्करणम् । उपधाह्रस्वे कृते तु उण् इ अ त् इति स्थिते णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानुणिणदिति स्यात् । ओकारो न श्रूयेत इति स्थितिः । यदि तु नित्यत्वात् उपधाह्रस्वात् प्रागेव ओण् इ अ त् इत्यस्या दशायां द्वित्वं स्यात् । तदा ओकारस्य उपधात्वाऽभावादेव ह्रस्वाऽप्रसक्तेस्तन्निषेधार्थमृदित्करणमनर्थकं स्यात् । तस्मादुपधाह्रस्वात्मकं उपधाकार्यं द्वित्वात् प्रबलमिति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु भवतु उपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रबलः । प्रकृते तु उपधागुणः कथं द्वित्वात् प्रबलः स्यादित्यत आह—सामान्यापेक्षेति । उपधाह्रस्वस्य उपधाकार्यत्वेन रूपेण द्वित्वात् प्राबल्यविज्ञानादित्यर्थः । वस्तुतस्तु 'णौ चङ्युपधायाः' इति सूत्रे 'यदयमोणिमृदितं करोति तत् ज्ञापयति' 'द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय' इति भाष्ये विशिष्य उपधाह्रस्वग्रहणात् सामान्यापेक्षत्वं ज्ञापकस्य चिन्त्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । सनीवन्तर्धं । सनि इवन्तेति च्छेदः । इवन्त, ऋध, भ्रस्ज, दम्भु, श्रि, स्वृ, यु, ऊर्णु, भर, ज्ञपि, सन्, एषां द्वन्द्वः । इव् अन्ते येषां ते

दिदेविषति । 'स्तौतिण्योरेव-' (सू २६२७) इति वक्ष्यमाणनियमान्न ष । सुस्यूषति । सिसेविषति । २६१९ आप्ज्ञप्यृधामीत् ७।४।५५।। एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि । २६२० अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७।४।५८।। 'सनि मीमा-' (सू २६२३) इत्यारभ्य यदुक्त तत्राभ्यासस्य लोप स्यात् । आप्तुमिच्छति ईप्सति । रपरत्वम् । चर्त्वम् । ईर्त्सति । अर्दिधिषति । बिभ्रज्जिषति-बिभ्रक्षति बिभर्जिषति-बिभर्क्षति । २६२१ दम्भ इच्च ७।४।५६।। दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि।

इवन्ता. । 'स्वरति' इत्यतः वेति 'इण्निष्ठायाम्' इत्यत इडिति चानुवर्तते । तदाह—इवन्तेभ्य इत्यादि । इवन्तस्य दिव्धातोरुदाहरिष्यन्नाह—इडभावे इति । वस्येति । वकारस्येत्यर्थ. । यणिति । 'इकारादिकारस्य' इति शेषः । द्वित्वमिति । 'द्यु इत्यस्ये'ति शेषः । दुद्यूषतीति । 'अज्झन' इति दीर्घ. । इट्पक्षे आह—दिदेविषतीति । असत्त्वादित्वात्सन. कित्त्वम् , अतो नेट् , किन्तु लघूपधगुण इति भाव' । इवन्तस्योदाहरणान्तर सिवुधातो सुस्यूषतीति वक्ष्यते । तत्र द्वितीयस्य षत्वमाशङ्क्य आह—स्तौतिण्योरिति । सुस्यूषतीति । सिवुधातो' सनि इडभावे दुद्यूषतीतिवद्रूपम् । इट्पक्षे आह—सिसेविषतीति । ऋधधातो' सनि ईर्त्सतीति रूप वक्ष्यन्नाह—आप्ज्ञप्यृधामीत् । सादौ सनीति । 'सनि मीमाघुरभ' इत्यत सनीति अच इति चानुवर्तते । 'स. स्यार्धधातुके' इत्यत. सीत्यनुवृत्तं सनो विशेषणम् । तदादिविधिरिति भाव । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । 'सनि मीमा' इति 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' इति 'दम्भ इच्च' इति 'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' इति पूर्वसूत्रचतुष्टयविहितकार्यमत्रेत्यनेन परामृश्यते । तदाह—सनि मीमेत्यारभ्येति । सूत्रचतुष्टयकार्ये कृते सतीत्यर्थं । ईप्सतीति । आप्धातोः सनि आकारस्य इत्वे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति प्स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासलोप इति भाव । रपरत्वमिति । ऋधे' सनि इडभावे ऋकारस्य ईत्वे रपरत्वमित्यर्थः । चर्त्वमिति । ईर्ध् स इति स्थिते धस्य चर्त्वे 'नन्द्राः' इति रेफ वर्जयित्वा 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति 'त्स' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्य लोप इति भाव । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति वचनात् चर्त्वे कृते द्वित्वमिति बोध्यम् । इट्पक्षे आह—अर्दिधिषतीति । सन सादित्वाऽभावादीत्वाऽभावे गुणे रपरत्वे अर् ध् इ स इति स्थिते धिस् इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । भ्रस्जधातोः सन इटि 'भ्रस्जो रोपधयोः' इति रमागमाऽभावे आह—बिभ्रज्जिषतीति । सस्य श्चुत्वेन श', शस्य जश्त्वेन ज. । किदभावात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारण न । बिभर्जिषतीति । इटि रमागमपक्षे भ्रस्ज् इस इति स्थिते अकारादुपरि सकारात्प्राक् रेफागमे भकाराद्रेफस्य सकारस्य च निवृत्तौ भर्ज् इस इति स्थिते भर्ज् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य ह्रस्वे जश्त्वे सन. षत्वे च रूपम् । तदेवमिट्पक्षे रमागमतदभावाभ्यां रूपद्वयम् । बिभ्रक्षतीति । इडभावे रमागमाऽभावे च रूपम् । जस्य कुत्वं सस्य षः । बिभर्क्षतीति । इडभावे रमागमे च रूपम् । तदेवमिडभावपक्षे रमागम-

अभ्यासलोप । 'हलन्ताच्च' (सू २६१२) इत्यत्र हल्ग्रहण जातिपरमित्युक्तम् । तेन सन कित्वाञ्नलोप । धिप्सति-धीप्सति-दिदम्भिषति । शिश्रीषति-शिश्रयिषति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू २४९४) । सुस्वूर्षति । सिस्वरिषति । युयूषति । यियविषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनुविषति । ऊर्णुनविषति । न च परत्वाद् गुणावादेशयो सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । 'द्विर्वचनेऽचि' (सू २२४३)

तदभावाभ्यां द्वे रूपे । दम्भ इच्च । 'सनि मीमा' इत्यत सनीति अच इति चानुवर्तते । चकारात् 'आप्ज्ञप्यृधाम्' इति सूत्रादीदिति समुच्चीयते । 'सं सि' इत्यत सीत्यनुवृत्तं सनो विशेषणम्, तदादिविधि । तदाह-दम्भेरच इत्यादि । अभ्यासलोप इति । 'अत्र लोप ' इत्यनेनेति शेष. । दिम्भ् स इति स्थिते इक्समीपादनुस्वाराद्व्यवहितपरत्वाभावेऽपि हलन्तादित्यस्य प्रवृत्तिमुपपादयति-हलन्ताच्चेत्यत्रेति । हल्ग्रहण हल्त्वजात्याक्रान्तैकाऽनेकव्यक्तिपरमिति प्रागुक्तमित्यर्थं । तत किमित्यत आह—तेनेति । धिप्सतीति । 'सनीवन्त' इति इडभावे इत्वे रूपम् । धीप्सतीति । इडभावे ईत्वे च रूपम् । दिदम्भिषतीति । इट्पक्षे सनो झलादित्वाऽभावादकित्वान्नलोपो नेति भाव. । शिश्रीषतीति । 'सनीवन्त' इति इडभावे अज्झनेति दीर्घ । सन कित्वान्न गुण । इट्पक्षे आह—शिश्रयिषतीति । अझलादित्वान्न कित्त्व, नाप्यज्झनेति दीर्घः । स्वृधातो. सनि ऋकारस्य उत्त्वविधिं स्मारयति—उदोष्ठ्येति । सुस्वूर्षतीति । 'सनीवन्ते'ति इडभावे ऋकारस्य 'अज्झन' इति दीर्घे कृते उत्वे रपरत्वे 'उपधायां च' इति दीर्घ इति भावः । सिस्वरिषतीति । 'स्वृ' इत्यस्य द्वित्वे उदरत्वे इत्वमिति भाव । युयूषतीति । 'सनीवन्त' इति इडभावे 'अज्झन' इति दीर्घ । यियविषतीति । इट्पक्षे 'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणनिषेधात् 'यु' इत्यस्य द्वित्व 'ओ पुयण्जि' इतीत्वमिति भाव. । ऊर्णुनूषतीति । 'सनीवन्त' इति इडभावपक्षे 'नन्द्रा ' इति रेफ वर्जयित्वा नुस इत्यस्य द्वित्वे 'अज्झनेति' दीर्घः । 'इको झल्' इति सन कित्त्वान्न गुण. । इट्पक्षे तु 'विभाषोर्णोः' इति सन ङित्वविकल्प मत्वा आह-ऊर्णुनुविषतीति-ऊर्णुनविषतीति । ङित्वपक्षे गुणाऽभावान्नुशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उवङ् । ङित्वाभावपक्षे 'नु' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य गुणावादेशाविति भाव । उभयत्राप्यभ्यासे उवर्ण. श्रूयते । ननु ङित्वाभावपक्षे ऊर्णु इस इति स्थिते द्वित्वात् प्रागेव परत्वात् गुणे अवादेशे च कृते नवृशब्दस्य द्वित्वे अभ्यासस्याऽत इत्वे ऊर्णिनविषतीति । अभ्यासे इकार एव श्रूयेत, न तु उकार इत्याशङ्क्य निराकरोति-द्विर्वचनेऽचीति । अस्मिन् सूत्रे 'स्थानिव'दित्यनुवर्त्य रूपातिदेश चाश्रित्य द्वित्वनिमित्ते अचि परे य' अजादेश स द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूप प्रतिपद्यते इत्येकोऽर्थः । 'न पदान्त' इत्यतो नेत्यनुवर्त्य द्वित्वनिमित्ते अचि य अजादेश. स न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये इत्यन्योऽर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने तु कृतस्यापि गुणस्य स्थानिभूतोकाररूपप्रतिपत्त्या 'नु' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते ।

इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् । 'कार्यमनुभवन्हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते, न त्वननुभवन्नपि' (प ११)। न चेह सन् द्वित्वमनुभवति-बुभूर्षति-बिभरिषति । ज्ञपि पुगन्तो मित्सञ्ज्ञक पकारान्तश्चौरादिकश्च । इड्भावे 'इको झल्' (सू २६१२) इति कित्वान्न गुण । 'अज्झन-' (सू २६१४) इति दीर्घं परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते। 'आप्ज्ञप्-' (सू २६१९) इति ईत् । ज्ञीप्सति । जिज्ञपयिषति । अमितस्तु जिज्ञापयिषति । 'जनसन-' (सू २५०४) इत्यात्त्वम् । सिषासति-सिसनिषति । 'तनिपतिदरिद्रातिभ्य सनो वा इड् वाच्य' (वा २५५९)। २६२२ तनोतेर्विभाषा ६।४।१७।। अस्योपधाया दीर्घो वा

द्वितीयव्याख्यानेऽपि द्वित्वात् प्राक् गुणस्य निषिद्धतया नुशब्दस्यैव द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते इति भाव.। ननु ऊर्णु इस इति सन्नन्तस्य द्वित्वरूपकार्यभाक्त्वे तदन्तर्गतस्य इस इत्यस्यापि कार्यित्वान्न द्वित्वनिमित्तत्वम्, 'न हि कार्यी निमित्ततया आश्रीयते' इत्युक्ते । तथा च द्वित्वे कर्तव्ये द्वित्वनिमित्ताऽच्परकादेशस्य क्रियमाणो निषेध कथमिह गुणस्य प्रसज्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति-न च सन्नन्तस्येति । कार्यमनुभवन्निति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । न चेह सन्निति । किन्तु नुशब्द इत्यर्थः । बुभूर्षतीति ।'सनीवन्त'ति इडभावपक्षे भृ स इति स्थिते 'अज्झन'इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वे उत्तरखण्डस्य 'हलि च' इति दीर्घ । सन' कित्वान्न गुण इति भाव'। इट्पक्षे आह-बिभरिषतीति । भृ इस इति स्थिते द्वित्वे उदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य अत इत्वे उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वमिति भाव'। ज्ञपि पुगन्तो मित्सञ्ज्ञक इति । 'सनीवन्त'इति सूत्रे गृह्यत इति शेष । 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' इति घटादौ । ततो हेतुमण्णौ पुकि घटादित्वेन मित्त्वात् उपधाह्रस्वे ज्ञपीति ण्यन्तो गृह्यत इत्यर्थः । पकारान्तश्चौरादिकश्चेति । 'ज्ञप मिच्च' इति यः स्वतः पकारान्तः पठितश्चुरादौ, न तु पुगन्तः सोऽपि 'सनीवन्त'इति सूत्रे गृह्यते इत्यर्थः।' इडभावे इति । उभयविधादपि ण्यन्तात् ज्ञपि इत्यस्मात् सनि इडभावपक्षे णे. परस्य सनः 'इको झल्' इति कित्वाण्णेर्गुणो नेत्यर्थं । परत्वादिति । णेर्लोपे सति अचोऽभावान्न दीर्घं इति भावः। तथा च 'ज्ञीप्' इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपे परिनिष्ठितमाह —ज्ञीप्सतीति । इट्पक्षे आह—जिज्ञपयिषतीति । अमितस्त्विति । मारणादिव्यतिरिक्तार्थकस्य घटादिकस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकण्यन्तस्य च मित्वाऽभावेन उपधाह्रस्वाभावात् 'सनीवन्त'इत्यत्र ज्ञपिग्रहणेनाऽग्रहणान्नित्यमेव इडिति भाव' । तदाह-जिज्ञापयिषतीति । सनधातोः सनि आह-जनसनेत्यात्वमिति । 'सकारस्येति' शेषः । सिषासतीति । आत्वे कृते सा इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्य ह्रस्वे अत इत्वे षत्वे रूपम् । न च 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न ष इति शङ्क्यम्, सनः षत्वे

स्याज्झलादौ सनि । तितांसति । तितसति । तितनिषति । 'आशङ्कायां सन्वक्तव्य' (वा १७०७) श्वा मुमूर्षति । कूल पिपतिषति । २६२३ सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ७।४।५४।। एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोप । 'स्को –' (सू ३८०) इति सलोप । पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । डु मिञ्, मीञ् आभ्या सन् । कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । 'स सि–' (सू २३४२) इति त । मित्सति । मित्सते । मा माने–मित्सति । माङ्मेङो –मित्सते । दोदाणो –दित्सति । देङ्–दित्सते । डुदाञ्–दित्सति । दित्सते । धेट्–धित्सति । धाञ्–धित्सति । धित्सते । रिप्सते । लिप्सते ।

सत्येव तत्प्रवृत्ते । इट्पक्षे त्वाह–सिसनिषतीति । अत्र 'जनसन' इत्यात्व तु न, सनो झलादित्वाऽभावात् । 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न ष इति भावः । तनिपतीति । प्राप्तविभाषेयम् । तनोतेर्विभाषा । उपधाया दीर्घ इति । 'नोपधाया'इत्यत 'ढ्रलोपे'इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव । झलादौ सनीति । 'अज्झन'इत्यतस्तदनुवर्तते । तत्र झलादाविति भाष्ये स्थितमिति भाव । आशङ्कायामिति । आशङ्काविषयक्रियावृत्तेर्धातो स्वार्थे सन्नित्यर्थ । श्वा मुमूर्षतीति । शङ्कितमरणो भवतीत्यर्थ । कूल पिपतिषतीति । शङ्कितपतन भवतीत्यर्थ । 'तनिपति' इति इट्पक्षे रूपम् । पते सनि इडभावपक्षे त्वाह– सनि मीमा । सादौ सनीति । 'स सि' इत्यत सीत्यनुवृत्तेरिति भाव । अभ्यासलोप इति । 'अत्र लोप' इत्यनेनेति भाव । पिस् त् स ति इति स्थिते आह–स्कोरिति । दरिद्रातेः सनि 'तनिपति' इति इड्विकल्पमुदाहरति–दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासतीति । डुमिञिति । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे' स्वादि, 'मीञ् हिंसायाम्' क्र्यादि, आभ्यां सन्नित्यर्थ । 'सनि मीमा' इत्यत्र मीग्रहणेन एतयोरुभयोर्ग्रहणमिति भावः । ननु मी इति दीर्घश्रवणात् डु मिञ् इत्यस्य ह्रस्वान्तस्य कथं ग्रहणमित्यत आह–कृतदीर्घस्येति । डु मिञ्धातो सनि 'अज्झन' इति कृतदीर्घस्य तथा 'मीञ् हिंसायाम्' इति स्वतःसिद्धदीर्घस्य च मारूपाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थ । स सीति । उभयोरपि धात्वो मी स इति स्थिते 'सनि मीमा' इति इसादेशे द्वित्वे 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपे 'स सि' इति सस्य तकार इत्यर्थं । मित्सति मित्सते इति । प्रकृतेर्ञित्त्वात् 'पूर्ववत्सन' इति उभयपदित्वम् । माङ्मेङोरिति । मेङ सनि 'आदेचः' इत्यात्वे कृते मारूपत्वाविशेषात् 'सनि मीमा' इत्यत्र उभयोरपि ग्रहणमिति भाव । दोदाणोरिति । 'दो अवखण्डने' इति धातो सनि आत्वे कृते दारूपाविशेषात् घुत्वादुभयोर्ग्रहणमिति भावः । दित्सतीति । 'हलन्ता च' इति किर्त्वान्नोपधागुण । देङिति । तस्यापि कृतात्वस्य दारूपत्वेन घुत्वादिति भाव । दाञिति । 'डु दाञ् दाने' इति धातुरपि घुत्वात् गृह्यते इति भावः । धेडिति । अस्यापि कृतात्वस्य घुत्वात् 'सनि मीमा' इत्यत्र ग्रहणमिति भाव । रिप्सते इति । रभधातो रूपम् । लिप्सते इति । लभधातोः रूपम् ।

शक्लृ-शिक्षति। शक मर्षणे इति दिवादि स्वरितेत्। शिक्षति-शिक्षते। पित्सति। 'राधो हिंसाया सनीस् वाच्य' (वा ४६३५)। रित्सति। हिंसायाम् किम्। आरिरात्सति। **२६२४ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ७।४।५७।।** सादौ सनि। अभ्यासलोप। मोक्षते। मुमुक्षते वा वत्स स्वयमेव। अकर्मकस्य किम्। मुमुक्षति वत्स कृष्ण। 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' (सू २३४८) विवृत्सति। तङि तु विवर्तिषते। 'सेऽसिचि-' (सू २५०६) इति वेट्। निनर्तिषति। निनृत्सति। **२६२५ इट् सनि वा ७।२।४१।।** वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्च सन इड् वा स्यात्। तितरिषति। तितरीषति। तितीर्षति। विवरिषति। विवरीषति। वुवूर्षति। वृङ्। वुवूर्षते। विवरिषते। दुध्वूर्षति। **२६२६ स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ७।२।७४।।** स्मिङ्, पूङ्, ऋ, अञ्जू, अश, एभ्य सन इट् स्यात्। सिस्मयिषते। पिपविषते। अरिरिषति। इह रि शब्दस्य द्वित्वम्। इस् इति सनोऽवयव-

---

मित्सतीति। मलृधातो रूपम्। पद्धातोः पित्सते इति रूपम्। सनि इस् वाच्य इति। अकारस्येति शेष। रित्सतीति। सनि इसादेश। 'अत्र लोप.' इत्यभ्यासलोपः। मुचोऽकर्मकस्य। सादौ सनीति। शेषपूरणमिदम्। 'स सि' इत्यत सीति 'सनि मीमा' इत्यत सनीति चानुवृत्तेरिति भाव। 'हलन्ताच्च' इति किस्वाद् गुणनिषेधे प्राप्ते वचनम्। अभ्यासलोप इति। 'अत्र लोप' इत्यनेनेति शेष। मोक्षते इति। 'अत्र लोप.' इत्यभ्यासलोपः। तङि त्विति। 'न वृद्भ्य.' इत्यत्र परस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः। निनृत्सतीति। इडभावपक्षे 'हलन्ताच्च' इति किस्वान्न गुण। इट् सनि वा। 'वॄतो वा' इत्यतो 'वृत' इत्यनुवर्तते इति मत्वा आह—वृङ्वृञ्भ्यामित्यादि। 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्यस्यापवादः। चिकीर्षतीत्यादौ 'अज्झन' इति दीर्घे कृते सनि नेद् प्रवर्तते, 'एकाच उपदेश' इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात्। तितरिषति-तितरीषतीति। तॄधातोः सनि इटि 'वॄतो वा' इति दीर्घ। इडभावे त्वाह—तितीर्षतीति 'इको झल्' इति किस्वाद् गुणाभावे तॄ इत्यस्य ऋकारस्य इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भाव। विवरिषतीति। वृञ्धातो सनि इटि 'वॄतो वा' इति दीर्घविकल्प। इडभावे त्वाह—वुवूर्षतीति। 'उदोष्ठ्य' इत्युत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ। वुवूर्षते इति। ङित्वादात्मनेपदम्। दुध्वूर्षतीति। 'ध्वृ कौटिल्ये' 'अज्झन' इति दीर्घः। 'उदोष्ठ्य' इत्युत्वे, 'हलि च' इति दीर्घ इति भाव। स्मिपूङ्। स्मि, पूङ्, ऋ, अञ्जू, अश एषां द्वन्द्व ऋकारस्य यणि रेफे रञ्जिवति निर्देश। इट् स्यादिति। 'इडत्यर्ति' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव। पूङस्तु पुपूषतीत्येव। 'सनि ग्रह' इति इण्निषेधात्। सिस्मयिषते इति। 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षः। पिपविषते इति। पूङ्धातो पू इत्यस्य द्वित्वे 'ओः पुयण्ज्य' इति इत्वम्। अरिरिषतीति।

कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगात्। 'द्विर्वचनेऽचि' (सू २२४२) इति न प्रवर्तते। अजिजिषति । अशिशिषते । 'उभौ साभ्यासस्य' (सू २६०६)। प्राणिणिषति । उच्छेस्तुक्। श्चुत्वम्। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति चछाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम्। 'हलादि शेष' (सू २१७९) उचिच्छिषति। 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय' इति त्वनित्यम्। 'च्छ्वो' (सू २५६१) इति सतुक्ग्रहणाज्ज्ञापकात्। प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनाद्वा। 'णौ च सश्चङो' (सू २५७९) (सू

ऋधातो सनि इटि रूपम्। रिस्शब्दस्येति। गुणे रपरत्वे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति रिस् इत्यस्य द्वित्वमित्यर्थं। ननु 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधाद् गुणासम्भवात् रिस् इत्यस्य कथ द्वित्वमित्यत आह—द्विर्वचनेऽचि इति न प्रवर्तते इति। कुत इत्यत आह—कार्यिणो निमित्तत्वायोगादिति। 'न हि कार्यो निमित्ततया आश्रीयते' इति निषेधादिडादे सनो द्वित्वरूपकार्यिणो न द्वित्वनिमित्तत्वमिति भाव। ननु इडागम सन्भक्तः। ततश्च इस् इत्यस्य द्वित्वेऽपि समुदायस्य इस् इत्यस्य द्वित्वकार्यित्वाभावात् द्वित्वनिमित्तत्वमित्यत आह—इस् इतीति। इस् इति सनोऽवयवो द्वित्वभागिति कृत्वा अवयवद्वारा इस् इति समुदायस्य कार्थित्वमिति भाव। अजिजिषतीति। अजे सनि इटि 'नन्द्रा' इति नकारस्य निषेधात् जिस् इत्यस्य द्वित्वम्। ऊदित्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट्। अशिशिषते इति। 'अशू व्याप्तौ' ऊदित्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट्। 'अश भोजने' इति क्र्यादिस्तु नित्य सेडेव। उच्छेरिति। 'उच्छी विवासे'। अत्र 'छे च' इति तुगित्यर्थं। श्चुत्वमिति। तुक इति शेष। ननु उच्छ् इस इति स्थिते श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्तकारसहितस्य द्वित्वे अभ्यासे तकार श्रूयेत इत्यत आह—पूर्वत्रेत्यादि। हलादिः शेष इति। च्छिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषादभ्यासे छकारसकारयोर्निवृत्तौ तुकश्चकारः इकारश्च शिष्यते इत्यर्थ। तदाह—उचिच्छिषतीति। उत्तरखण्डे छकारे परे इकारस्य तुकश्चुत्वेन चकार। ननु च्छिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषात्पूर्वखण्डे छकारसकारयोर्निवृत्तौ 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय' इति न्यायेन तुकोऽपि निवृत्तेस्तदादेशचकारस्य कथमभ्यासे श्रवणमित्यत आह—निमित्तापाये -ति। कथमनित्यत्वमित्यत आह—च्छ्वोरिति। पृष्ट, पृष्टवानित्यादौ प्रच्छे, छकारस्य 'च्छ्वो' इति शकारे व्रश्चादिना शस्य षत्वे तुक् चकारस्य श्रवणप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं सतुक्ग्रहणम्। तत्र चकारस्य शकारे सति निमित्ताभावादेव तुकोऽपि निवृत्तिसिद्धेः सतुक्ग्रहण व्यर्थमापद्यमानम् 'निमित्तापाये' इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयतीत्यर्थं। प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनाद्वेति। 'हनश्च वध' इति हनधातोरप्प्रत्यये प्रकृतेर्वधादेशे वधशब्द। कंसवधमाचष्टे कस घातयतीत्यादौ 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः' इति अप्प्रत्ययस्य लुकि प्रकृतेर्वधादेशनिवृत्तिर्विहिता। तत्र कृतो लुकि निमित्तापायादेव वधादेशनिवृत्तिसिद्धे प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचन व्यर्थमापद्य-

२६०१) इति सूत्राभ्यामिङो गाङ्, श्वयते सम्प्रसारणं च वा। अधिजिगापयिषति—अध्यापिपयिषति। शिश्वाययिषति—शुशावयिषति। 'ह्वः सम्प्रसारणम्' (सू २५८६)। जुहावयिषति। 'णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो न' इत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम्। पुस्फारयिषति। चुक्षावयिषति। 'ओः पुयण्ज्यपरे' (सू २५७७)। पिपावयिषति। बिभावयिषति। यियावयिषति। रिरावयिषति। लिलावयिषति।

मान 'निमित्तापाये' इत्यस्य अनित्यतां ज्ञापयतीत्यर्थः। यद्यप्यत्र वधशब्दे अप्प्रत्ययः वधादेशश्च युगपद्विहितः, न तु प्रत्यये परे। तथापि सन्नियोगशिष्टत्वात् प्रत्ययस्य निमित्तत्वं पर्यवसानगत्येति बोध्यम्। वस्तुतस्तु पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके 'पुष्ययोगे ज्ञि' इति वचने भाष्योक्तप्रकृतिप्रत्ययापत्तिरित्यनुवृत्तिरिह ज्ञापिका। तत्र हि 'चजोः' इति घिति परतः कुत्वम्। अन्यथा कृल्लुकि निमित्तापायपरिभाषयैव कुत्वनिवृत्तौ किं प्रकृतिप्रत्ययापत्त्यनुवृत्त्येति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। अथ 'इङ् अध्ययने' 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' इत्याभ्यां ण्यन्ताभ्यां सनि विशेषमाह-णौ चेति। 'णौ च संश्चङोः' इति सूत्रं द्वितीयस्य चतुर्थे पादे षष्ठस्य प्रथमे पादे च स्थितम्। 'सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ् वे'ति प्रथमस्यार्थः। सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः सम्प्रसारणं वे'ति द्वितीयस्यार्थः। प्रथमसूत्रेण इङो गाङ्, द्वितीयसूत्रेण श्वयतेः सम्प्रसारणमित्युभयमपि पाक्षिकं भवतीत्यर्थः। अधिजिगापयिषतीति। इङो णौ विवक्षिते गाङि पुकि गापि इत्यस्मात्सनि रूपम्। 'णौ च संश्चङोः' इति गाङ्विधौ विषयसप्तमीति प्रागेवोक्तम्। गाङभावे आह—अध्यापिपयिषतीति। 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वे पुक्। शिश्वाययिषतीति। श्विधातोर्णौ वृद्धावायादेशे श्वायि इत्यस्मात्सनि सम्प्रसारणाभावे रूपम्। सम्प्रसारणपक्षे आह—शुशावयिषतीति। ण्यन्तात्सनि इटि श्वि इ इस इति स्थिते 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात्प्रथमं सम्प्रसारणं पूर्वरूपम्। 'शु' इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उकारस्य वृद्धावावादेशो णिचो गुणायादेशाविति भावः। ह्वः सम्प्रसारणमिति। हेतुमण्ण्यन्तप्रक्रियायां व्याख्यातम्। जुहावयिषतीति। ह्वेञो ण्यन्तात्सनि इटि प्रथमं सम्प्रसारणं पूर्वरूपम्। हु इत्यस्य द्वित्वम्। उकारस्य वृद्ध्यावादेशौ, णिचो गुणायादेशाविति भावः। ननु परत्वात् द्वित्वात् प्रागेव उकारस्य वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः हाव् इत्यस्य द्वित्वे, अभ्यासस्यात इत्वे इकार एव श्रूयेतेत्यत आह—णौ द्वित्वादिति। पुस्फारयिषतीति। स्फुरतेः ण्यन्तात्सनि इटि 'चिस्फुरोर्णौ' इत्यस्मात् प्रागेव स्फुर् इत्यस्य द्वित्वम्, द्वित्वे कार्ये णावच आदेशस्य निषेधात्। 'ओः पुयण्जि' इति इत्वं तु न, पकारस्य सकारेण व्यवहिततया पवर्गपरत्वाभावात्। चुक्षावयिषतीति। क्षुधातोर्ण्यन्तात् सनि इटि क्षु इत्यस्य द्वित्वम्। परिनिष्ठिते रूपे अवर्णपरत्वेन णावच आदेशस्य निषेधादिति भावः। ओः पुयण्जीति। हेतुमण्णिच्प्रक्रियायामिदं व्याख्यातमपि स्मार्यते। पिपावयिषतीत्यादि। पू, भू, यु, रु, लू, जु एभ्यो ण्यन्तेभ्यः सनि इटि द्वित्वे कार्ये णा-

जिजावयिषति । पुयण्जि इति किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति । 'स्रवति–' (सू २५७८) इतीत्त्व वा । सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषतीत्यादि । अपरे इत्येव । शुश्रूषते । २६२७ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ८।३।६१॥ अभ्यासेण परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य ष स्यात् षभूते सनि नान्यत्र । तुष्टूषति । 'द्युतिस्वाप्यो –' (सू २३४४) इत्युत्त्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्यो किम् । सिसिक्षति । उपसर्गात्तु 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' (२२७७) इति षत्वम् । परिषिषिक्षति । षणि किम् । तिष्ठासति । सुषुप्सति ।

वच आदेशनिषेधात् उवर्णान्तानामेव द्वित्वे अभ्यासोवर्णस्य इत्त्वमिति भाव । जु सौत्रो धातु, 'जुचङ्क्रम्य' इत्यत्रोक्त । अथ 'स्रवति शृणोति' इति सूत्र हेतुमण्णिच्प्रक्रियाया व्याख्यात स्मारयति—स्रवतीतीत्त्व वेति । शुश्रूषते इति । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन ' इत्यात्मनेपदम् । स्तौतिण्योरेव । 'षणी'ति कृतषत्वस्य सनो ग्रहणम् । 'अपदान्तस्य मूर्धन्य ' इत्यधिकृतम् 'इण्को ' इति च । तत्र कुग्रहण निवर्तते असम्भवात् । णिग्रहणेन तदन्तग्रहणम् । 'सहे साड स ' इत्यत. स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तदाह—अभ्यासेण इत्यादि । षभूते इति । षकार प्राप्ते सनीत्यर्थ । नान्यत्रेति । अभ्यासेण परस्य चेत्सस्य षत्व तर्हि स्तौतिण्यन्तयोरेवेत्यर्थ । न च 'आदेशप्रत्यययो.' इत्येव सिद्धे आरम्भसामर्थ्यादेव नियमलाभात् एवकारो व्यर्थ इति शङ्क्यम्, षण्येवेति नियमनिरसनार्थत्वात् । 'षण्येवे'ति नियमे सति तुष्टावेत्यत्र षत्वानापत्तेः । स्तौतेरुदाहरति—तुष्टूषतीति । 'अज्झन' इति दीर्घ । ण्यन्तस्योदाहरिष्यन्नाह—द्युतीति । उत्वमिति । वकारस्य सम्प्रसारणमुकार इत्यर्थ । सुष्वापयिषतीति । स्वपेर्णौ उपधावृद्धौ स्वापि इत्यस्मात् सनि इटि वकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सुप इत्यस्य द्वित्वे णेर्गुणे अयादेशे सन षत्वे अभ्यासेण. परस्य षत्वमिति भाव । सिषाधयिषतीति । अत्रापि ण्यन्तत्वादभ्यासेण परस्य सस्य षत्वमिति भाव । सिसिक्षतीति । सेक्तुमिच्छतीत्यर्थः । सिच्धातो सन् 'हलन्ताच्च' इति कित्वान्न लघूपधगुण । अभ्यासेण परस्य सस्य चेत् षत्व तर्हि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न ष इति भावः । ननु परिषिषिक्षतीत्यत्र अभ्यासेण परस्य सस्य कथ षत्व 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमात् 'स्थादिष्वभ्यासेन च' इति षत्वस्याप्यनेन नियमेन निवृत्तेरित्यत आह—उपसर्गात्त्विति । 'स्तौतिण्योरेव'इति नियमेन मध्येऽपवादन्यायबलात् 'आदेशप्रत्यययो ' इति षत्वमेव बाध्यत इति भाव । षणि किमिति । कृतषत्वनिर्देशः किमर्थ इति प्रश्न. । तिष्ठासतीति । 'धात्वादे ' इति षस्य सत्वे स्था इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे ह्रस्वे 'आदेशप्रत्यययो ' इति षत्वम् । कृतषत्वे सन्येवाय नियम, अत्र तु सनः षत्वाभावेन नियमाप्रवृत्ते. षत्व निर्बाधमिति भाव । सुषुप्सतीति । स्वप्धातो सनि 'रुदविदमुषग्रहिस्वपि' इति कित्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । कित्वान्न

अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेध । इण् । प्रतीषिषति । इक् । अधीषिषति । २६२८ स' स्विदिस्वदिसहीना च ८।३।६२॥ अभ्यासेण परस्य ण्यन्तानामेषा सस्य स एव, न ष, षणि परे । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । 'स्थादिष्वेवाभ्यासस्य' इति नियमान्नेह । अभिसुसूषति ।

'शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिक ।
सरूपप्रत्ययो नेष्ट सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥' (भाष्यम्)

शैषिकाच्छैषिक सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव, न तु छान्ताच्छ । सरूप किम् । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्र, आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीय । अणन्ताच्छ । तथा मत्वर्थात्सरूप स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुबन्तान्मतुब्न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्य तस्यार्थ । तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते । इति तिङन्ते सन्प्रकरणम् ।

लघूपधगुण । इहापि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमो न भवति, सन षत्वाभावादिति भाव । ननु 'षणि' इण परस्य सस्य चेत् षत्व तर्हि 'स्तौतिण्योरेवे'त्येतावदेवास्तु । अभ्यासादिति किमर्थमित्यत आह—अभ्यासादित्युक्तेर्नेहेति । प्रतीषिषतीति । इण्धातोः सनि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेत्त्वम् । इह षभूते सनि 'इण् गतौ' इति धातो. परस्य सस्य षत्व भवत्येव, अभ्यासेण. परत्वे सत्येव नियमप्रवृत्तेरिति भाव । अधीषिषतीत्यप्येवम् । स स्विदि । स स्विदीतिच्छेद. । 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्' इति सूत्र स्तौतिवर्जमनुवर्तते । 'सहे साड स.' इत्यत. स इति षष्ठ्यन्त च । तदाह—अभ्यासेण इति । सकारविधिनियमार्थ इत्याह—सस्य स एवेति । सुनोते. सनि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमादुत्तरखण्डस्य षत्वाभावे अभिसुसूषतीत्यत्र 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यभ्यासस्य षत्वमाशङ्क्य आह—स्थादिष्वेवेति । शैषिकादिति । सन्विधायकसूत्रस्थमिद वार्तिकम् । शैषिकात्सरूपः शैषिक प्रत्ययो न । मतुबर्थीयात् सरूपो मतुबर्थिकः प्रत्ययो नेत्यन्वयः । शेषाधिकारे विहित शैषिक. । भवार्थे अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । मतुबर्थे भवो मतुबर्थीय· गहादित्वाच्छ. । मतुबर्थोऽस्यास्तीति मतुबर्थिक. 'अत इनिठनौ' इति ठन् । शालीये इति । शालायां भवः शालीय· । 'वृद्धाच्छ:' शालीये भव इत्यर्थे शालीयशब्दात् पुन. छो नेत्यर्थः । आहिच्छत्रे भव इति । आहिच्छत्रशब्दो भवार्थे अणन्तः । ततो भवार्थे 'वृद्धाच्छः' इति छ एव भवति । न तु पुनरणिति भावः । ननु जुगुप्सिषते इत्यादौ कथ सन्नन्तात् सन्नित्यत आह—सरूप इत्यनुषज्यते इति । सन्नन्तान्न सनिष्यते इत्यत्रापि सरूप इत्यनुषज्यते इत्यर्थ· । नन्वेवमपि जुगुप्सिषते इत्यत्र सरूपस्य सनः कथ प्रवृत्तिरित्यत आह—अर्थद्वारेति । शब्दतो वैरूप्यस्य सम्भवादर्थद्वारकमेव सारूप्य विवक्षितमिति

अथ तिङन्ते यङ्प्रकरणम् ॥ १३ ॥

२६२९ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३।१।२२॥ पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात्। २६३० गुणो यङ्लुको ७।४।८२॥ अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च। 'सनाद्यन्ताः–' (सू २३०४) इति धातुत्वाल्लडादयः। ङिदन्तत्वादात्मनेपदम्। पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते। बोभूयाञ्चक्रे। अबोभूयिष्ट। धातोः किम्। आर्धधातुकत्वं यथा स्यात्। तेन 'ब्रुवो वचिः' (सू २४५३) इत्यादि। एकाचः किम्। पुनः पुनर्जागर्ति। हलादेः किम्। भृशमीक्षते। भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम्। पौनःपुन्ये तु स्यादेव। रोरुच्यते। शोशुभ्यते। 'सूचिसूत्रि-

---

भावः। तेनेति। इच्छासन्नन्तादिच्छासन्नेति लभ्यते इत्यर्थः। स्वार्थेति। स्वार्थसन्नन्तात्तु इच्छासन् भवत्येवेत्यर्थः। इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां सन्नन्तनिरूपणं समाप्तम्।

अथ यङ्प्रक्रिया निरूप्यन्ते। धातोरेकाचो। तस्मिन्द्योत्ये इति। वाच्यत्वे तु प्रत्ययवाच्यस्य प्रधानतया सन्नन्ते इच्छाया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति भावः। गुणो यङ्लुकोः। यङ् च लुक् च इति द्वन्द्वात् सप्तमी। लुगिह यङ एव विवक्षितः, उपस्थितत्वात्। 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते। तदाह—अभ्यासस्येति। इक्परिभाषया इगन्तस्येति लभ्यते। बोभूयते इति। 'सन्यङोः' इति द्वित्वम्। यङो ङित्वादूकारस्य न गुणः। 'बोभूय' इत्यस्माल्लटि तिपि शपि पररूपम्। 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति पुनर्द्वित्वं तु न, तस्य 'क्रियासमभिहारे' इति विहितलोडन्तमात्रविषयत्वात्। अत एव 'क्रियासमभिहारे लोट्' इति सूत्रभाष्ये 'क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे वाच्ये' इत्येव पठितम्। पौनःपुन्ये यङि तु 'नित्यवीप्सयोः' इति न द्वित्वम्, 'क्रियासमभिहारे द्वे' इत्यनेन पौनःपुन्येऽपि लोडन्तद्वित्वविधानेन पौनःपुन्यस्य अन्यतो लाभे सौत्रद्वित्वाप्रवृत्तेर्ज्ञापनादित्यलम्। धातोः किमिति। 'क्रियासमभिहारे' इत्यनेनैव धातोर्लाभात्किमर्थं धातुग्रहणमिति प्रश्नः। आर्धधातुकत्वमिति। 'धातो'रित्यभावे आर्द्धधातुकत्वं न स्यात्। धातोरिति विहितप्रत्ययस्यैव आर्द्धधातुकत्वादिति भावः। ब्रुव इति। यङः आर्द्धधातुकत्वे सत्येव तस्मिन् परे 'ब्रुवो वचिः' 'वेञो वयिः' इत्यादि कार्यं सिध्यति। अन्यथा 'आर्धधातुके' इत्यधिकृत्य तद्विधानान्न स्यादिति भावः। भृशमीक्षते इति। न च भृशशब्देनैवात्र भृशार्थभानात् यङ् न भविष्यतीति वाच्यम्, भृशत्वं हि यङ्द्योत्यम्, न तु वाच्यम्। द्योतनं च उक्तस्यापि सम्भवतीति भावः। यङ् नेति। अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम्। पौनःपुन्ये त्विति। पुनःपुनश्शब्दसमभिहारेऽपि यङस्त्येव, भृशार्थं एवानभिधानोक्तेरिति

मूत्र्यटय्र्शूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्य' (वा १७५१) आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ता। सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। अनेकाच्कत्वेनाषोपदेशत्वात्षत्वं न। मोमूत्र्यते। २६३१ यस्य हल' ६।४।४९॥ यस्य इति सङ्घातग्रहणम्। हल" परस्य यशब्दस्य लोप स्यादार्धधातुके। 'आदे परस्य' (सू ४४) 'अतो लोप' (सू २३०८)। सोसूचाञ्चक्रे। सोसूचिता। सोसूत्रिता। मोमूत्रिता। २६३२ दीर्घोऽकितः ७। ४।८३॥ अकितोऽभ्यासस्य दीर्घ स्याद्यङि यङ्लुकि च। अटाटयते। २६३३ यङि च ७।४।३०॥ अर्तेः सयोगादेश्च ऋतो गुण स्याद्यङि यङ्लुकि च। यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेध। अरार्यते इति भाष्योदाहरणात्। अरारिता। अशा-

भाव। सूचिसूत्रीति। सूचि, सूत्रि, मूत्रि, अटि, अर्ति, अशू, ऊर्णोति-एषां द्वन्द्वः। 'सूच पैशुन्ये, सूत्र वेष्टने, मूत्र प्रस्रवणे' एते त्रयश्चुराद्यन्तर्गणे कथादावदन्ता.। तेषामनेकाच्त्वादप्राप्तौ यङ्वचनमित्याह—आद्यास्त्रय इति। 'अट गतौ, ऋ गतौ, अश भोजने, अशू व्याप्तौ' एषां हलादित्वाभावाद्वचनम्। ऊर्णुञस्तु हलादित्वाभावादेकाच्त्वाभावाच्च वचनम्। सोसूच्यते इति। ण्यन्ताद्यङि णिलोपे द्वित्वे 'गुणो यङ्लुको.' इति अभ्यासगुण.। सूचे. षोपदेशत्वभ्रम वारयति—अनेकाच्कत्वेनेति। षोपदेशत्वे तु 'धात्वादे.' इति षस्य सत्वे कृते आदेशसकारत्वादुत्तरखण्डस्य षत्वं स्यादिति भावः। लिटि सोसूच् य आमिति स्थिते—यस्य हल.। यकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वभ्रम वारयति—सङ्घातग्रहणमिति। यकाराकारसमुदायस्येत्यर्थ.। 'हल' इति पञ्चमी। 'आर्द्धधातुके' इत्यधिकृतम्। 'अतो लोप' इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते। तदाह—हल परस्येत्यादिना। ननु 'अलोऽन्त्यस्य' इति यकारादकारस्य लोप' स्यादित्यत आह—आदे' परस्येति। 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्यायमपवाद इति भाव.। अतो लोप इति। यकाराकारसङ्घाते यकारस्य लोपे सति परिशिष्टस्याकारस्य 'अतो लोप' इत्यर्थ.। ननु मास्तु सघातग्रहणम्। यकारस्यैवात्र लोपो विधीयताम्। अतो लोपे सति इष्टसिद्धिरिति चेत्, न-ईर्ष्यधातोस्तृचि इटि ईर्ष्यितेत्यत्र यकारलोपनिवृत्त्यर्थत्वादित्यलम्। अटधातो. यङि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति 'ट्य' इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ अटट्यते इति स्थिते—दीर्घोऽकित.। अभ्यासस्येति। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। यङि यङ्लुकि चेति। 'गुणो यङ्लुको' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। 'अकित' इत्यस्य तु ययम्यते इत्यादौ प्रयोजन वक्ष्यते। अर्तेर्यङि कृते ङित्वाद् गुणनिषेधे प्राप्ते—यङि च। 'गुणोऽर्तिसयोगाद्यो' इति सूत्रमनुवर्तते। 'रीङ् ऋतः' इत्यस्मात् ऋत इति च। तदाह—अर्तेरित्यादि। तथाच ऋ य इति स्थिते ऋकारस्य गुणे अकारे रपरत्वे अर् य इति स्थिते 'नन्द्रा.' इति रेफस्य द्वित्वनिषेधे य इत्यस्य द्वित्वे 'दीर्घोऽकित.' इत्यभ्यासदीर्घे 'अर्यायते' इति प्राप्ते आह—यकारपररेफस्येति। भाष्योदाहरणादिति। 'धातोरेकाच' इति सूत्रे

शिता । ऊर्णोनूयते । बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः । बेभिदिता ।
२६३४ नित्यं कौटिल्ये गतौ ३।१।२३॥ गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते । २६३५ लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ३।१।२४॥ एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते । २६३६ चरफलोश्च ७।४।८७॥ अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुक् इत्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । 'स च पदान्तवद्वाच्यः' (वा ४६६१) 'वा पदान्तस्य' (सू १२५) इति यथा स्यात् । २६३७ उत्परस्यातः ७।४।८८॥ चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । हलि च (सू ३५४) इति दीर्घः । चञ्चूर्यते-चंचूर्यते । पम्फुल्यते-पंफुल्यते । २६३८

इति शेषः । अरारितेति । 'यस्य हलः' इति यकारलोपः । अशाशितेति । अशधातोर्यङि 'श्य' इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे 'यस्य हलः' इति यकारलोपः । ऊर्णोनूयते इति । ऊर्णु य इति स्थिते 'नन्द्राः' इति 'नु' इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणे 'अकृत्' इति दीर्घः । बेभिद्यते इति भिद् य इति स्थिते भिद् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणः । ननु बेभिद्य इति यङन्ताल्लुटि तासि इटि यलोपे अतो लोपे बेभिदितेत्यत्र तासि परे लघूपधगुणः स्यादित्यत आह—अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति । नित्यं कौटिल्ये गतौ । 'नित्य' शब्द एवार्थे । कौटिल्ये इत्यस्योपरि द्रष्टव्यः । 'धातोरेकाचः' इत्यतो यङित्यनुवर्तते । तदाह-गत्यर्थात्कौटिल्य एवेति । गत्यर्थवृत्तेर्धातोः कौटिल्ये द्योत्य एव यङित्यर्थः । एवशब्दव्यवच्छेद्यमाह—न तु क्रियासमभिहारे इति । शब्देन्दुशेखरे तु गत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिहारे यङस्त्येवेति प्रपञ्चितम् । लुपसद । लुप, सद, चर, जप, जभ, दह, दश, गृ एषां द्वन्द्वः । यङित्यनुवर्तते । भावः धात्वर्थः । तद्गता गर्हा भावगर्हा । नित्यमित्यनुवृत्तम् एवकारार्थकम् । तदाह—एभ्य इत्यादि । चरफलोश्च । 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यस्मात् अतो नुगिति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यस्मात् यङ्लुकोरिति च तदाह—अनयोरित्यादि । नुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । लक्ष्यते इति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रे यंयम्यते, रंरम्यते, इत्यादौ अनुस्वारश्रवणार्थं नुगित्यनुस्वारोपलक्षणमाश्रयणीयम् । अन्यथा झलपरत्वाभावात् 'नश्च' इत्यनुस्वारासम्भवान्नकार एव श्रूयेतेत्युक्तं भाष्ये । तस्यैवेहानुवृत्तेरत्राप्यनुस्वारोपलक्षणार्थत्वमिति भावः । पदान्तवदिति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रस्थमिदं वार्त्तिकमत्राप्यनुवर्तते इति भावः । उत्परस्यातः । 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवृत्तं परशब्दयोगात् पञ्चम्या विपरिणम्यते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्लुकोरिति 'चरफलोः' इति चानुवर्तते तदाह—चरफलोरित्यादि । दीर्घ इति । 'उकारस्ये'ति शेषः । चञ्चूर्यते इति । गर्हितं चरतीत्यर्थः । यङि

जपजभदहदशभञ्जपशां च ७।४।८६॥ एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः। गर्हितं जपति जञ्जप्यते इत्यादि। २६३९ ग्रो यङि ८।२।२०॥ गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि। गर्हितं गिलति जेगिल्यते। 'घुमास्था-' (सू २४६२) इतीत्वम्। गुण। देदीयते। पेपीयते। सेषीयते। 'विभाषा श्वेः' (सू २४२०)। शोशूयते। शेश्वीयते। 'यङि च' (सू २६२२)। सास्मर्यते। 'रीङृत' (सू १२३४)। चेक्रीयते। सुट्। सञ्चेस्क्रीयते। २६४० सिचो यङि ८।३।११२॥ सिचः सस्य षो न स्याद्यङि। सेसिच्यते। २६४१ न कवतेर्यङि ७।४।६३॥ कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि। कोकूयते। कौतिकुवत्योस्तु चो-

द्वित्वे हलादिःशेषे अभ्यासाकारादुपरि अनुस्वारागमे 'वा पदान्तस्य' इति तस्य परसवर्णे ञकारे उत्तरखण्डे अकारस्य उत्त्वे तस्य दीर्घः। परसवर्णाभावपक्षे त्वाह— चञ्चूर्यते इति। पफुल्यते इति। अत्र अनुस्वारस्य मकारः परसवर्णः। जपजभ। 'चरफलोश्च' इत्यत्र यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहाप्यनुवर्तते। तदाह—एषामिति। इत्यादीति। जञ्जप्यते। दन्दह्यते। दन्दश्यते। बम्भज्यते। पम्पश्यते। 'पस'धातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थ इति माधवः। 'तालव्यान्त' इति काशिका। ग्रो यङि। 'गॄ' इत्यस्य 'ग्रः' इति षष्ठ्येकवचनम्। 'कृपो रो लः' इत्यनुवर्तते। तदाह—गिरतेरित्यादि। दा, पा, सा, एभ्यो यङि विशेषमाह—घुमास्थेत्यादि। शोशूयते इति। श्विधातोर्यङि 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनात् सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'शु' इत्यस्य द्वित्वम्। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। सास्मर्यते इति। स्मृ य इति स्थिते सयोगादित्वात् 'यङि च' इति परत्वाद्गुणे रपरत्वे द्वित्वे 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासदीर्घः। चेक्रीयते इति। कृ य इति स्थिते परत्वात् ऋकारस्य रीङादेशे 'क्री' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यास गुणः। सुडिति। 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' 'समवाये च' इत्यनेनेति शेषः। सिचो यङि। 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। 'मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम्, 'न रपरसृपि' इत्यतः नेत्यनुवर्तते तदाह—सिचः इति। सेसिच्यते इति। 'उपसर्गात्सुनोति' इति 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति च षत्वमनेन निषिध्यते। न कवतेर्यङि। 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति। 'कुहोश्चुः' इत्यतः चुरिति चानुवर्तते इति मत्वा आह—कवतेरभ्यासस्येति। ननु 'कोर्यङि' इत्येव सिद्धे श्तिपा निर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—कौतिकुवत्योस्त्विति। शपा निर्देशार्थं कवतिग्रहणम्। तेन 'कु शब्दे' इति लुग्विकरणस्य 'कुङ् शब्दे' इति शविकरणस्य च ग्रहणं न लभ्यते इति भावः। न च 'को'रित्युक्तेऽपि दीर्घान्तस्य शविकरणस्य न ग्रहणप्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, तुदादौ 'कुङ् शब्दे' इति ह्रस्वान्तपाठस्य न्याससम्मतत्वात्। वस्तुतस्तु न्याससम्मते तौदादिकेऽस्याप्रवृत्तिरेव फलम्। 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्' इति लुग्विकरणस्य ग्रहणनिवृत्तिरिति बोध्यम्।

कूयते। २६४२ नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ७।४।८४॥ एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः। अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः। नलोपः। वनीवच्यते। सनीस्रस्यते इत्यादि। २६४३ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ७।४।८५॥ अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात्। नुका अनुस्वारो लक्ष्यते इत्युक्तम्। यंयम्यते–ययम्यते। तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न। भाम क्रोधे। बाभाम्यते। 'ये विभाषा' (सू २३१९) जाजायते–जञ्जन्यते। 'हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः' (वा ४६२१)। जेघ्नीयते। हिंसायां किम्। जङ्घन्यते। २६४४ रीगृदुपधस्य च ७।४।९०॥ ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः। वरीवृत्यते। क्षुभ्नादित्वान्न णः। नरीनृत्यते। जरीगृह्यते। उभयत्र लत्वम्। चलीक्लृप्यते। 'रीगृत्वत इति वक्त-

नीग्वञ्चु। अभ्यासस्येति। 'अत्र लोपः' इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः। यङ्लुकोरिति। यङि यङ्लुकि चेत्यर्थः। न दीर्घ इति। नीगागमात्प्राक् प्राप्तोऽभ्यासदीर्घो नेत्यर्थः। भविष्यदपि कित्त्वं दीर्घप्रतिबन्धकमिति भावः। नलोप इति। 'अनिदिताम्' इत्यनेन नकारस्य लोप इत्यर्थः। इत्यादीति। सनीस्रस्यते, दनीध्वस्यते, बनीभ्रस्यते, चनीकस्यते, पनीपत्यते, पनीपद्यते, चनीस्कद्यते। नुगतोऽनु। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते। 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतः यङ्लुकोरिति च। तदाह—अनुनासिकान्तस्येत्यादि। ननु 'ययम्यते' इत्यत्र नुको नकारस्य अपदान्तत्वाद्झल्परकत्वाच्च कथं 'नश्च' इत्यनुस्वार इत्यत आह—नुकेति। नन्वभ्यासे ह्रस्वविधानाद्दीर्घस्याभावात् नुग्विधावत इति तपरकरणं व्यर्थमित्यत आह–तपरत्वसामर्थ्यादिति। स्वाभाविक एव ह्रस्वः अकारः, तस्यैव ग्रहणम्, न तु दीर्घादेशभूतस्य ह्रस्वाकारस्येत्येतदर्थं तपरकरणमिति भावः। बाभाम्यते इति। अत्र आकारस्थानिकस्य ह्रस्वविधिसम्पन्नस्य अकारस्य न नुगिति भावः। जनधातोर्यङि नकारस्य आत्त्वविकल्पं स्मारयति–ये विभाषेति। घ्नीभाव इति। यद्यपीह ह्रीभावविधावपि 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वे हकारस्य घकारः सिध्यति। तथापि प्रयत्नलाघवाऽभावात् प्रक्रियालाघवाच्च 'घ्नी'ति घकारोच्चारणमिति भावः। जेघ्नीयते इति। 'पुनः पुनरतिशयेन वा हिनस्तीत्यर्थः' अत्र 'यङी'ति विषयसप्तमी। यङि विवक्षिते सतीति लभ्यते। तेन द्वित्वस्य परत्वेऽपि प्रागेव घ्नीभाव इति बोध्यम्। जङ्घन्यते इति। गर्हितं गच्छतीत्यर्थः। रीगृदुपधस्य च। अभ्यासस्येति। 'अत्र लोपः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। यङ्लुकोरिति। 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यस्तदनुवृत्तेरिति भावः। वरीवृत्यते इति। 'वृतु वर्तने' अस्माद्यङि द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक्। नृतेर्यङि नरीनृत्यते इत्यत्र णत्वमाशङ्क्य आह—क्षुभ्नादित्वान्न ण इति। जरीगृह्यते इति। 'ग्रह उपादाने' अस्माद्यङि 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक्।

व्यम्' (वा ४६६२) परीपृच्छ्यते। वरीवृश्च्यते। २६४५ स्वपिस्यमिव्येञां यङि ६ । १ । १९ ॥ सम्प्रसारणं स्याद्यङि। सोषुप्यते। सेसिम्यते। वेवीयते। २६४६ न वशः ६।१।२०॥ वावश्यते। २६४७ चाय की ६।१।२१॥ चेकीयते। २६४८ ई घ्राध्मोः ७ । ४ । ३१ ॥ जेघ्रीयते। देध्मीयते। २६४९ अयङ् यि क्ङिति ७।४।२२॥ शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे। शाशय्यते। अभ्यासस्य ह्रस्वः। ततो गुणः। डोढौक्यते। तोत्रौक्यते। इति तिङन्ते यङ्प्रकरणम्।

उभयत्रेति। कृपधातोर्यङि द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे रीक्। चलीक्लृप्यते 'कृपो रो लः' इत्यभ्यासे रेफस्य लकारः। उत्तरखण्डे ऋकारस्याऽवयवो यो रेफस्तस्य लकारसदृश इत्यर्थः। ननु व्रश्चधातोर्यङि वरीवृश्च्यते इत्यत्र कथमभ्यासस्य रीक्। धातोः शकारोपधत्वेन ऋदुपधत्वाऽभावादित्यत आह—रीगृत्वत इति। 'रीगृदुपधस्य' इत्यत्र ऋदुपधस्येत्यपनीय 'ऋत्वतः' इति वक्तव्यमित्यर्थः। ऋत् अस्यास्तीति ऋत्वत्। 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वात् पदत्वाभावान्न जश्त्वम्। परीपृच्छ्यते इति। प्रच्छधातोर्यङि 'ग्रहिज्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणमृकारः। पूर्वरूपं द्वित्वं रपरत्वं हलादिशेषः रीक्। वरीवृश्च्यते इति। व्रश्चधातोर्यङि सम्प्रसारणे द्वित्वादि पूर्ववत्। स्वपिस्यमि। 'सम्प्रसारणं स्यादि'ति शेषपूरणम्। 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। सोषुप्यते इति। स्वपधातोर्यङि वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे पूर्वरूपे द्वित्वे अभ्यासगुणः। उत्तरखण्डे सस्य षत्वम्। सेसिम्यते इति। स्यमुधातोर्यङि यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि। अषोपदेशत्वान्न षः। वेवीयते इति। व्येञो यङि यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि। 'हलः' इति 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति वा दीर्घः। अथ वशधातोर्यङि 'वावश्यते' इत्यत्र 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे प्राप्ते तन्निषेधं स्मारयति—न वशः। वशधातोः छान्दसत्वं प्रायिकमिति प्रागेवोक्तम्। चाय की। 'यङी'ति शेषः। 'स्वपिस्यमिव्येञां यङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। चेकीयते इति। 'चायृ पूजानिशामनयोः'। अस्माद्यङि प्रकृतेः कीभावे द्वित्वादि। ई घ्राध्मोः। घ्रा ध्मा अनयोः द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम्। 'यङी'ति शेषः, 'यङि च' इत्यतस्तदनुवृत्तेः। जेघ्रीयते। देध्मीयते इति। ईत्वे कृते द्वित्वादि। ह्रस्वस्य इकारस्य विधावपि 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घसिद्धे दीर्घोच्चारणम् 'अस्य च्वौ' इत्युत्तरार्थम्। अयङ् यि क्ङिति। 'यि' इति सप्तमी। क् ङ् एतौ इतौ यस्येति विग्रहः। शीङ इति। 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। अयङि ङकार इत्। यकाराकार उच्चारणार्थः। ङित्वादन्तादेशः। शाशय्यते इति। शी य इति स्थिते ईकारस्य अय्। ततो द्वित्वे अभ्यासदीर्घः। ढौकृधातोर्यङि विशेषमाह—अभ्यासस्य ह्रस्व इति। द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे उकारे तस्य 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुण इत्यर्थः। तोत्रौक्यते इति। त्रौके रूपम्। इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां यङ्निरूपणं समाप्तम्।

अथ तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम् ॥ १४ ॥

२६५० यङोऽचि च २।४।७४॥ यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्त विनापि बहुल लुक्स्यात्। अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति। तत प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् द्वित्वम्। अभ्यासकार्यम्। धातुत्वाल्लडादय। 'शेषात्कर्तरि' (सू २१५९) इति परस्मैपदम्। 'अनुदात्तङित-' (सू २१५७) इति तु न। ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्ते। यत्र हि 'प्रत्ययस्यासाधारण रूपं-

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया निरूप्यन्ते। यङोऽचि च। अचि इति प्रत्ययग्रहणम्, न तु प्रत्याहार, यङा साहचर्यात्। 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यत लुगित्यनुवर्तते। तदाह—यङोऽच्प्रत्यये लुगिति। चकारात्त विनापीति। अच्प्रत्ययाऽभावेऽपीत्यर्थ.। बहुलमिति। चकारात् 'बहुल छन्दसि' इति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणमप्यनुकृष्यते इति भाव। एवञ्च अच्प्रत्यये तदभावेऽपि यङो बहुल लुगिति फलितम्। तेन लूञो यङन्तादचि यङो लुगभावपक्षे अतो लोपे 'लोलूय' इति रूपम्। लुकि तु 'लोलुव' इति रूप सिध्यति। तथा अच्प्रत्ययाऽभावेऽपि बोभूयते बोभवीति इत्यादौ यङो लुग्विकल्प सिध्यतीति बोध्यम्। अनैमित्तिकोऽयमिति। अच्प्रत्ययादन्यत्र 'बोभवीती'त्यादौ यङ्लुक् अनैमित्तिक ततश्च परस्मादपि द्वित्वादिकार्यात्प्रागेव अन्तरङ्गत्वाद्यङो लुक् भवति, ततो द्वित्वादीति वस्तुत स्थितिकथनमिदम्। अच्प्रत्यये विधीयमानस्तु यङ्लुक् नैमित्तिकत्वाद्बहिरङ्ग एव। ततश्च परत्वान्नित्यत्वाच्च आदौ द्वित्वे कृते यङो लुकि अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुण 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति निषेधान्न भवति, अच्प्रत्ययस्य यङ्लोपनिमित्तत्वादिति बोध्यम्। नन्वेव सति यङ्लुकि 'सन्यङो.' इति द्वित्व न स्यात्। यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाऽभावादित्यत आह—तत इति। यङो लुगनन्तरमित्यर्थ.। 'न लुमता' इत्यनेन हि लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं निषिध्यते। द्वित्वादिकं तु यङन्तस्य कार्यम्, न तु यङ्निमित्तकम्, यङि परतस्तद्विध्यभावादिति भाव.। द्वित्वमिति। न च 'एकाच.' विधीयमान द्वित्व कथमिह यङ्लुकि स्यात् 'श्तिपा शपा' इति निषेधादिति वाच्यम्, 'गुणो यङ्लुको.' इत्याद्यभ्यासकार्यविधिबलेन द्वित्वनिषेधाऽभावज्ञापनादिति भाव। अभ्यासकार्यमिति। गुणादीति भाव। धातुत्वादिति यङो लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य यङन्तत्वात् 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वम्। न च 'न लुमता' इति निषेध शङ्क्य, धातुसंज्ञाया. यङन्तधर्मत्वेनायङि परतोऽङ्गकार्यत्वाभावादिति भाव। यङो ङित्वात्तदन्तादात्मनेपदमाशङ्क्य आह-शेषादिति। ननु 'शेषात्कर्तरि' इत्यत्र आत्मनेपदनिमित्तहीनो धातु शेष। यङन्तधातुस्तु न तथा, आत्मनेपदनिमित्तङकारानुबन्धसत्त्वादित्यत आह—अनुदात्तङित इति तु नेति। कुत इत्यत आह- ङित्वस्येति। तदेवोपपादयति-यत्र हीति। यत्र प्रत्यये लुप्तेति प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण तमाश्रित्य कार्यं प्रवृत्तिरिष्यते तत्रैव प्रत्ययलक्षणम्। यथा 'राजे'त्यत्र। तत्र हि लुप्त सुप्प्रत्ययं सुप्त्वात्मकप्रत्ययमात्रवृत्ति-

माश्रीयते तत्रैव तत्'। अत एव सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र 'अत्वसन्तस्य–' (सू ४२५) इति दीर्घो न। येऽपि स्पर्धशीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न। 'अनुदात्तङित –' (सू २१५७) इत्यनुबन्धनिर्देशात्। तत्र च 'श्तिपा शपा—' (प १३२) इति निषेधात्। अत एव श्यन्नादयो न। गणेन निर्देशात्। किं तु शबेव। 'चर्करीत च' इत्यादौ पाठाच्छपो लुक्। २६५१ यङो वा ७। ३। ९४॥ यङन्तात्परस्य

धर्मपुरस्कारेणमश्रित्य सुबन्ततया पदत्वात् 'नलोप' इति नकारलोपप्रवृत्ति। ङित्त्व तु न प्रत्ययमात्रधर्म.। 'ऋतेरीयङ्' इत्यादिप्रत्ययेष्वप्रत्ययेष्वपि चिन्रङादिषु सत्त्वात्। ततश्च यङि लुप्ते सति प्रत्ययलक्षणेन तमाश्रित्य तद्वृत्तिङित्त्वप्रयुक्तं कार्यमात्मनेपद न शङ्कितु शक्यमिति भाव। ननु यत्किञ्चिद्धर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्ये प्रत्ययलक्षण कुतो नेत्यत आह—अत एवेति। प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्ये प्रत्ययलक्षणाश्रयणादेवेत्यर्थ.। दीर्घो नेति। सु शोभना दृषद यस्य स सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र समासावयवत्वाल्लुप्त जस प्रत्ययलक्षणेनाऽऽश्रित्य प्राप्त. असन्तत्वलक्षणो दीर्घो न भवति। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे च 'अस्त्वस्य' 'वेधा' इत्यादावप्रत्यये च असन्तत्वस्य सत्त्वेन प्रत्ययमात्रवृत्तित्वाऽभावेन तत्पुरस्कारेण दीर्घे क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणाऽसम्भवादिति भाव। एतत्सर्वं प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यकैयटादिषु स्पष्टम्। न च 'सुदृषत्प्रासाद' इत्यत्र जसो लुका लुप्तत्वात् 'न लुमता' इति निषेधादेव दीर्घो न भविष्यतीति वाच्यम्, दीर्घस्याऽसन्तकार्यत्वेन जसि परे अङ्गकार्यत्वाऽभावादित्यलम्। ननु उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणाभावात् लुप्तयङन्तात् ङित्त्वप्रयुक्तमात्मनेपद मास्तु। ये तावत् स्पर्धादय अनुदात्तेत', ये च शीङादयो ङित पठिता। तेभ्य आत्मनेपद दुर्वारमित्यत आह–येऽपीति। तेभ्योऽपि नेति। तेभ्यो यङ्लुकि नात्मनेपदमित्यर्थ। कुत इत्यत आह—अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशादिति। नन्वनुबन्ध निर्देशेऽपि यङ्लुकि आत्मनेपद कुतो न स्यादित्यत आह—तत्र च श्तिपेति। न चाऽनुबन्धनिर्देशादेव ङित्त्वप्रयुक्तमपि कार्यमात्मनेपद यङ्लुकि न भविष्यति। अतः प्रत्ययाऽसाधारणधर्माश्रयत्वे सत्येव प्रत्ययलक्षणमिति क्लेशाऽनुभवो वृथेति वाच्यम्, यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन यङन्तस्य धातोरनुबन्धेनाऽनिर्देशादित्यलम्। अत एवेति। 'श्तिपा शपा' इति निषेधादेव यण्लुकि श्यन्नादयो विकरणा नेत्यर्थं। 'श्तिपा शपा' इति निषेधमुपपादयति—गणेन निर्देशादिति। 'दिवादिभ्य श्यन्' 'रुधादिभ्य श्नम्' इत्यादि गणनिर्देशादित्यर्थ.। किन्तु शबेवेति। 'कर्तरि शप्' इत्यस्य 'श्तिपा शपा' इति निषेधाऽविषयत्वादिति भाव.। चर्करीतमिति। यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यमिति व्याख्यात प्राक्। अतो यङ्लुगन्ताच्छपो लुगित्यर्थ.। एवञ्च भूधातोर्यङो लुकि द्वित्वादौ 'बोभू' इत्यस्माल्लटि तिपि शपो लुकि बोभू ति इति स्थिते—यङो वा। 'उतो वृद्धि' इत्यतो हलीति 'नाभ्यस्तस्याचि' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'ब्रुव ईट्' इत्यत. ईडिति

हलादे पित सार्वधातुकस्येड् वा स्यात्। 'भूसुवो –' (सू २२२४) इति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषाया न। '—बोभूतु तेतिक्ते—' (सू ३५९६) इति छन्दसि निपातनात्। अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्ध । न च यङ्लुक्यप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम्। 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्' (प १०१) 'द्वि-

चानुवर्तते। तदाह—यङन्तादित्यादिना। टित्वात्तिप आद्यवयव ईट्। तथाच बोभू ई ति इति स्थिते ऊकारस्य गुणे अवादेशे बोभवीतीति रूप वक्ष्यति। 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधमाशङ्क्य आह—भूसुवोरिति। निपातनादिति। 'कृषे. छन्दसि' इत्यतः छन्दसीत्यनुवृत्तौ 'दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते' इत्यादिसूत्रे भूधातोर्यङ्लुगन्तस्य गुणाऽभावो निपात्यते। 'भूसुवो' इत्येव तत्र गुणनिषेधे सिद्धे गुणाऽभावनिपातन नियमार्थम्—'यङ्लुकि छन्दस्येवाऽयम् 'भूसुवो' इति गुणनिषेधो नान्यत्र' इति। अतो लोकेऽपि यङ्लुगस्तीति विज्ञायते। एतेन 'यङोऽचि च' इति यङ्लुग्विधौ 'बहुल छन्दसि' इति पूर्वसूत्राच्छन्दसीत्यनुवर्तयन्त परास्ता। तदाह—अत एव यङ्लुङ् भाषायामपि सिद्ध इति। 'भूसुवोस्तिङि' इति सूत्रभाष्ये तु 'बोभूत्वित्येतन्नियमार्थम्। अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति, नान्यत्र। 'क्व मा भूत् बोभवीती'त्युक्तम्। अत्रैवेत्यस्य बोभूत्विति लोटर्थेवेत्यर्थं। लङ्लुगन्तस्येत्यस्य 'भूधातो'रिति शेष। बोभवीतीत्येवोदाहृतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। वस्तुतस्तु भाष्ये यङ्लुगन्तस्येति सामान्याभिप्रायमेव। भूधातुमात्रसङ्कोचे मानाऽभावात्। 'बोभवीति' इत्युदाहरण तु धात्वन्तराणामपि प्रदर्शनपरमिति मूलकृदाशय.। ननु भूधातोर्यङ्लुकि 'बोभू' इत्यस्य 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधप्रसक्तिर्नास्ति, द्वित्वे सति यङ्लुगन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वेन भूरूपत्वाऽभावात्। ततश्च यङ्लुगन्तस्याऽप्राप्ते गुणाऽभावे तत्प्राप्त्यर्थमेव बोभूत्विति निपातनमिति युक्तम्। तथा च छन्दस्येव यङ्लुगन्तस्य गुणनिषेध, न तु भाषायामिति नियम कथ सिध्येदित्याशङ्क्य निराकरोति—न च यङ्लुगीति। प्रकृतीति। 'प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया 'भूसुवो' इत्यत्र भूग्रहणेन बोभू इति यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादित्यर्थं। ननु 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य न्यायसिद्धमिदमित्याह—द्वि. प्रयोग इति। षष्ठाध्यायादौ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र किमिद द्विर्वचनम्—एकाच प्रथमस्य एकस्य स्थाने द्वितीयात्मक आदेश' स्थान्यपेक्षया अन्यो विधीयते, उत स्थानिनं एकस्य सत द्विरुच्चारण विधीयते, नतु तत्स्थानिन अतिरिच्यते इति सशय्य 'द्वि प्रयोगो द्विर्वचनम्' इति सिद्धान्तितम्। तदधिकारस्थत्वात् 'सन्यङो' इति द्विर्वचनमपि तथाविधमेव। ततश्च भू इत्यस्यैव 'बोभू' इति द्वि' प्रयुज्यमानतया 'भूसुवो' इति भूग्रहणेन ग्रहणाद्यङ्लुक्यपि निषेधसिद्धेः बोभूत्विति निपातन छन्दस्येव यङ्लुकि गुणनिषेधः, न तु भाषायामिति नियमलाभाल्लोकेऽपि यङ्लुक् सिद्ध इति

प्रयोगो द्विर्वचन प्राष्टम्' इति सिद्धान्तात् । बोभवीति-बोभोति । बोभूत । बोभुवति । बोभवाञ्चकार । बोभविता । अबोभवीत्-अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवु । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । 'गातिस्था—' (सू २२२३) इति सिचो लुक् । 'यङो वा' इतीट्पक्षे गुण बाधित्वा नित्यत्वाद् वुक् । अबोभूवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस् । नित्यत्वाद्वुक् । अबोभूवु । अबोभविष्यदित्यादि । पास्पर्धीति-पास्पर्द्धि । पास्पर्द्ध । पास्पर्धति । पास्पर्त्सि ।

भाव । बोभूत इति । अपित्त्वादीण्न । ङित्वाच्च न गुणः । बोभुवतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । ङित्वात् गुणाऽभावे उवङिति भाव । बोभवीषि – बोभोषि । बोभूथ । बोभूथ । बोभवीमि-बोभोमि । बोभूव । बोभूम । बोभवाञ्चकारेति । 'कास्यनेकाच्' इत्याम् । बोभविता । बोभविष्यति । बोभवीतु-बोभोतु-बोभूतात् । बोभूताम् । बोभुवतु । हेरपित्त्वादीण्न ङित्वान्न गुण । बोभूहि-बोभूतात् । बोभूतम् । बोभूत । आट पित्त्वेन अङित्वात् गुण । बोभवानि । बोभवाव । बोभवाम । लङ्याह—अबोभवीदित्यादि । अबोभुवुरिति । 'सिजभ्यस्त' इति जुसि गुणे अवादेश । अबोभवीः । अबोभो । अबोभूतम् । अबोभूत । अबोभवम् । अबोभूव । अबोभूम । बोभूयादिति । विधिलिङि आशीलिङि च रूपम् । बोभूयातामिति । विधिलिङस्तामि रूपम् । बोभूयु । बोभूया । बोभूयातम् । बोभूयात । बोभूयाम् । बोभूयाव । बोभूयाम । बोभूयास्तामिति । आशीर्लिङि तामि रूपम् । बोभूयास्त । बोभूयासम् । बोभूयास्व । बोभूयास्म । लुङस्तिपि सिचि कृते आह—गातिस्थेति । ईट्पक्षे इति । 'इतश्च' इति इकारलोपे कृते इडागमे 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयो' इति गुणं परमपि बाधित्वा नित्यत्वात् 'भुवो वुग्लुङ्लिटो' इति वुगित्यर्थ । गुणे कृते अकृते च प्राप्ते वुको नित्यत्व बोध्यम् । अबोभूवीदिति । वुकि कृते सति तेन व्यवधानादूकारस्य न गुण । ननु लुङो झेर्जुसि वुकि अबोभूवुरिति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम्, 'आत' इति सूत्रे सिज्लुकि आदन्तादेव झेर्जुसिति नियमनादित्यत आह—अभ्यस्ताश्रयो जुसिति । 'सिजभ्यस्त' इत्यनेन अभ्यस्तात्परत्वात् जुसित्यर्थ । 'सिजभ्यस्त' इति सूत्रे सिच परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवाय नियम , न त्वभ्यस्ताश्रयजुस इति भाव । अबोभू उस् इति स्थिते 'जुसि च' इति गुणमाशङ्क्य आह—नित्यत्वाद्वुगिति । 'जुसि च' इति गुणापेक्षयेत्यर्थ । अबोभूवुरिति । न चात्राभ्यस्ताश्रयजुसं बाधित्वा परत्वात् 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेश स्यादिति शङ्क्यम्, अभ्यस्ताश्रयजुस अदादेशापवादत्वादिति भाव । अबोभूवी –अबोभो । अबोभूतम् । अबोभूत । अबोभूवम् । अबोभूव । अबोभूम । इत्यादीनि । अबोभविष्यताम् । अबोभविष्यन् इत्यादि व्यक्तम् । पास्पर्धीतीति । स्पर्धधातो यङ्लुकि द्वित्वे 'शर्पूर्वा खय' इति पकारशेषे 'दीर्घोऽकित' इति दीर्घे पास्पर्ध् इत्यस्माल्लटस्तिपि शपि शपो लुकि 'यङो

'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (सू २४२५) । पास्पर्धि । लङ् । अपास्पत्–अपास्पद् । सिपि 'दश्च' (सू २४६८) इति रुत्वपक्षे 'रो रि' (सू १७३) अपास्पा । जागाद्धि । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि रुत्वपक्षे–अजाघा. । नाथृ–नानात्ति । नाना-

वा' इति ईडागमे रूपम् । इडभावे त्वाह—पास्पर्द्धीति । पास्पर्ध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोर्धोऽध.' इति तकारस्य धकार । 'झलां जश् झशि' इति पूर्वधकारस्य द इति भाव. । मिब्वस्मस्सु पास्पर्धीमि—पास्पर्ध्मि । पास्पर्ध्वः । पास्पर्ध्मः । पास्पर्धाञ्चकार । पास्पर्धिता । पास्पर्धिस्यति । पास्पर्धीतु । पास्पर्द्धं । पास्पर्द्धात् । पास्पर्धंतु । हेरपित्वादीडभाव सिद्धवत्कृत्य आह—हुझल्भ्य इति । पास्पर्धीति । हेर्धिभावे 'झरो झरि' इति वा धलोप । पास्पर्धात् पास्पर्धम् । पास्पर्धानि । पास्पर्धाव । पास्पर्धाम । लङिति । उदाहरणसूचनम् । ईटि अपास्पर्धीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—अपास्पत् इति । अपास्पर्ध् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भाव । अपास्पर्धात् । अपास्पर्धुः । सिपि तु अपास्पर्ध् स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दकारस्य रुत्वपक्षे अपास्पर् र् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सकारलोपे 'रो रि' इति रेफलोपे 'ढ्लोपे' इति दीर्घे विसर्गे अपास्पा इति रूपम् । न च दीर्घे 'दश्च' इति रुत्वमसिद्धमिति शङ्क्यम्, 'ढ्लोपे' इति सूत्रे ढ्ग्रहणेन लण्सूत्रे 'जर्गृधे अजर्वा.' इति भाष्यप्रयोगेण च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याऽप्रवृत्तिबोधनात् । अपास्पर्धम् । अपास्पर्ध्व । अपास्पर्ध्म । लिङि—पास्पर्ध्यात् । पास्पर्ध्याताम् । पास्पर्ध्यास्ताम् , इत्यादि । लुङि अपास्पर्ध् स् इति स्थिते 'अस्तिसिच.' इति नित्यमिट् । 'इट ईटि' इति सलोप । अपास्पर्धीत् । अपास्पर्धिष्टाम् । अपास्पर्धिषु' । अपास्पर्धिस्यत् । गाधृधातोर्यङ्लुगन्तात् लटस्तिपि इट्पक्षे जागाधीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—जागाद्धीति । जागाध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य ध । जागाद्ध । जागाधति । सिपि ईट्पक्षे–जागाधीषीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह—जाघात्सीति । जागाध् सि इति स्थिते 'एकाचो बश ' इति गस्य भष् । धस्य चर्त्वमिति भाव । जागाद्ध । जागाद्ध । जागाध्मि । जागाध्व' । जागाध्म । जागाधाञ्चकार । जागाधिता । जागाधिष्यति । जागाधीतु । जागाद्धु जागाद्धात् । जागाद्धाम् । जागाधतु । जागाद्धि । जागाद्धात् । जागाद्धम् । जागाद्ध । जागाधानि । जागाधाव । जागाधाम । लङि–अजागाधीत् । अजाघात् । अजागाद्धाम् । अजागाधु । सिपि ईट्पक्षे अजागाधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह—सिपीति । अजागाध् स् इति स्थिते भष्भावे, जश्त्वे, 'दश्च' इति दस्य रुत्वपक्षे, हल्ङ्यादिलोपे, रेफस्य विसर्गे, अजाघा इति रूपमित्यर्थ । पक्षे अजाघात् इति बोध्यम् । अजागाद्धाम् । इत्यादि । जागाध्यात् । लुङि 'अस्तिसिच.' इति नित्यमीट् । अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् इत्यादि । नाथृ इति । उदाहरणसूचनम् ।

त्त । दध-दादद्धि । दादद्ध । दाधत्सि । अदाधत् । अदादधु । अदाध । अदाधत् । लुङि, अदादाधीत्-अदादधीत् । चोस्कुन्दीति । चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दु । मोमुदीति । मोमोत्ति । मोमोदाञ्चकार । मोमोदिता अमोमुदीत्-अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदु । अमोमुदी -अमोमो ।

वर्गद्वितीयान्तोऽयं धातु न झषन्त.। तस्य ईट्पक्षे नानाथीति इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह—नानात्तीति । नानाथ् ति इति स्थिते 'खरि च' इति थस्य चर्त्वम् । 'झषस्तथो ' इति 'एकाचो बशो भष्' इति च न, अझषन्तत्वात् । नानात्त. । नानाथति । नानाथीषि । नानात्सि । नानात्थः । नानात्थ । नानाथीमि । नानाथ्मि । नानाथ्व । नानाथ्म. । लोटि नानाथीतु । नानात्तु । हेर्धिः । थस्य जश्त्वेन द । नानाद्धि । नानाथानि । नानाथाव । नानाथाम । लङि—अनानाथीत् । अनानात् । अनानात्ताम् । अनानाथु. । इत्यादि । लुङि 'अस्तिसिच ' इति नित्यमीट् । अनानाथीत् । अनानाथिष्टाम् । इत्यादि । दधेति । उदाहरणसूचनमिदम् । दधधातोर्लटस्तिपि ईट्पक्षे दादधीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह—दादद्धीति । ददाध् ति इति स्थिते 'झषस्तथो.' इति तकारस्य ध. । दादधीषीति सिद्धवत्कृत्य आह—दाधत्सीति । 'एकाचो बश.' इति दस्य भष् । धस्य 'खरि च' इति चर्त्वमिति भाव । दादत्थ । दादत्थ । दादध्मि । इत्यादि । लोटि दादधीतु । दादद्धु । दादद्धि । दादधानि । लिङस्तिपि ईटि अदादधीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—अदाधत् इति । अदादध् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे भष्भावे धस्य 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इति भाव. । सिपि ईटि अदादधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—अदाध इति । अदादध् स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दस्य रुत्वे हल्ङ्यादिना सलोपे रुत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वेन झषन्तत्वात् दस्य भषिति भाव । अदाधदिति पक्षे रूपम् । 'अस्तिसिच ' इति नित्यमीडिति मत्वा आह—अदादधीदिति । 'अतो हलादे ' इति वृद्धिविकल्प । अदादधिष्टाम् इत्यादि । 'स्कुदि आप्रवणे' इदित्वान्नुम् । अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति—चोस्कुन्दीति । ईटि रूपम् । तदभावे त्वाह—चोस्कुन्तीति । 'झरो झरि सवर्णे' इति दकारस्य लोपविकल्प । इह यङो लुप्तत्वादिदित्वाच्च यङं तिङं चाश्रित्य नलोपो न । लङि इट् पक्षे अचोस्कुन्दीदिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—अचोस्कुन्निति । अचोस्कुन् द् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे दकारस्य संयोगान्तलोप । लुङि तु 'अस्तिसिच ' इति नित्यमिट् । अचोस्कुन्दीत् । अचोस्कुन्दिष्टाम् । इत्यादि । मोमुदीतीति । 'मुद हर्षे' ईटि 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति लघूपधगुणो न मोमोत्तीति । ईडभावे अच्परकत्वाभावात् 'नाभ्यस्तस्याचि' इति लघूपधगुणनिषेधो न । मोमीद्तेति । 'न धातुलोप आर्द्धधातुके' इति गुणनिषेधस्तु न, धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः, इह च यङ्लुक अनैमि-

अमोमोत् । लुङि गुण । अमोमोदीत् । चोकूर्ति । चोकूर्दीति । लङ् । तिप् । अचोकूर्त् । अचोकूर्दीत् । सिप्पक्षे–अचोकू । अचोखू । अजोगू । वनीवञ्चीति । वनीवङ्क्ति । वनीवक्त । वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् । जङ्गमीति । जङ्गन्ति । 'अनुदात्तोपदेश' (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोप । जङ्गत । जङ्ग्मति । 'म्वोश्च' (सू २३०९) । जङ्गन्मि । जङ्गन्व । एकाज्ग्रहणेनोक्तत्वान्नेण्निषेध । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याऽभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि । 'मो नो धातो' (सू ३४१) । अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ् । 'ह्मयन्त—'

त्तिकत्वस्य उक्तत्वात् । लुङि गुण इति । **सिज्निमित्तक इति शेष । अतो 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेधो न शङ्क्य ।** चोकूर्तीति । **कुर्द क्रीडायाम्, यङ्लुक् द्वित्वादि । ईडभावे 'उपधाया च' इति दीर्घ ।** अचोकूर्त् इति । **लङस्तिपि अचोकूर्द्द् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे 'रात्सस्य' इति नियमान्न सयोगान्तलोप' इति भाव ।** सिप्पक्षे इति । **लङ सिपि ईडभावे अचोकूर्द स् इति स्थिते 'दश्च' इति रुत्वपक्षे हल्ङ्यादिना सलोपे 'रो रि' इति प्रथमरेफलोपे दीर्घे दकारस्थानिकरेफस्य विसर्गे अचोकूरिति रूपमित्यर्थ ।** अचोखूरिति । **खुर्दधातोर्यङ्लुगन्तात् लङ सिपि कूर्दवद्रूपम् ।** अजोगूरिति । **गुर्दधातोर्यङ्लुगन्तात् सिपि रूपम् ।** वनीवञ्चीतीति । **'वञ्चु गतौ' अस्मात् 'नित्य कौटिल्ये गतौ' इति यङन्तस्य लुक् । द्वित्वादि । 'नीग्वञ्चु' इत्यादिना अभ्यासस्य नीगागम ।** यङो लुका लुप्तत्वान्न तदाश्रितो नलोप । तिप पित्त्वेन अङित्त्वान्न तदाश्रितोऽपि नलोप । ईकारोच्चारणसामर्थ्यान्नीको न गुण । अन्यथा निकमेव विदध्यात् । न च 'नीग्वञ्चु' इत्यनुबन्धनिर्देशाद्यङ्लुकि नीक् दुर्लभ इति शङ्क्यम्, तत्र यङ्लुको इत्यनुवृत्तिसामर्थ्येन अदोषादिति भाव । वनीवङ्क्तीति । ईडभावे चस्य कुत्वेन क । नकारस्थानिकाऽनुस्वारस्य परसवर्णो ङकार इति भाव । वनीवक्त इति । तसो ङित्त्वादिह स्यादेव 'अनिदिताम्' इति नलोप । लोटि वनीवञ्चीतु–वनीवङ्क्तु–वनीवक्तात् । वनीवक्ताम् । वनीवचतु । हेर्धि । अपित्त्वेन ङित्त्वान्नलोप । अत एव ईडपि न । वनीवग्धि । वनीवञ्चानि । आट पित्त्वादङित्त्वान्नलोपो न । लङि तिपि ईटपक्षे आह-अवनीवञ्चीदिति । ईडभावे त्वाह-अवनीवन् इति । हल्ङ्यादिना तलोपे चकारस्य सयोगान्तलोप जङ्गमीतीति । गमेर्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईट् । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक् । 'नश्च' इत्यनुस्वार परसवर्णश्चेति भाव । तसि आह—अनुदात्तेति । जङ्ग्मतीति । 'गमहन' इत्युपधालोप इति भाव । ननु गमेरनिट्कत्वात् प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणाजङ्गमितेत्यत्र कथमिडित्यत आह—एकाज्ग्रहणेनेति । ननु 'जङ्गही'त्यत्र अनुनासिकलोपे कृते 'अतो हे' इति लुक् स्यादित्यत आह—अनुनासिकलोपस्येति । लङ स्तिपि अजङ्गमीदिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह-मो न इति । अजङ्गम् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे 'मो नो धातो.' इति मस्य न इत्यर्थ. । तदाह—अजङ्गन्निति ।

(सू २२९९) इति न वृद्धि । अजङ्घमीत् । अजङ्घमिष्टाम् । हन्तेर्यङ्लुक् । 'अभ्यासाच्च' (सू २४३०) इति कुत्व यद्यपि 'हो हन्ते —' (सू ३५८) इत्यतो हन्ते' इत्यनुवर्त्य विहितम् । तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकार । 'श्तिपा शपा' (प १२२) इति निषेधस्त्वनित्य । 'गुणो यङ्लुको' (सू० २६३०) इति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भाव । जङ्घनीति–जङ्घन्ति । जङ्घत । जङ्घ्नति । जङ्घनिता । श्तिपा निर्देशाज्जादेशो न । जङ्घहि । अजङ्घनीत्–अजङ्घन् । जङ्घन्यात् । आशिषि तु–वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्व तु न भवति । स्थानिवत्त्वेन 'अनभ्यासस्य' इति निषेधात् । तद्धि समानाधिक-

---

अजङ्घताम् । अजङ्घनु । अजङ्घन् । अजङ्घतम् । अजङ्घत । अजङ्घमम् । अजङ्घन्व । अजङ्घन्म । लुङि अजङ्घमीदित्यत्र 'पुषादिद्युताद्यॢदित' इत्यङमाशङ्क्य आह —अनुबन्धेति । हन्तेर्यङ्लुगिति । **हिंसार्थे क्रियासमभिहारे गत्यर्थत्वे तु कौटिल्ये इति बोध्यम् ।** हन्तेरित्यनुवर्त्येति । **तथाच 'श्तिपा शपा' इति निषेधात्कथमिह हन्ते कुत्वमित्याक्षेप ।** गुण इति । **'गुणो यङ्लुको' इति ज्ञापकादित्यन्वय । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र एकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि द्विर्वचनस्याऽप्रवृत्त्या अभ्यासाऽभावात् 'गुणो यङ्लुको' इत्यभ्यासस्य गुणविधान व्यर्थं सत् 'श्तिपा शपा' इत्यादिनिषेधस्य क्वचिद्यङ्लुकि अप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थं । नन्वेकाज्ग्रहणविधेरेव यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्तिज्ञापनलाभेऽपि हन्ते इति श्तिपा निर्देशनिमित्तकनिषेधस्य कथ यङ्लुकि अप्रवृत्ति स्यादित्यत आह**–सामान्यापेक्षेति । **'गुणो यङ्लुको' इत्यभ्यासस्य गुणविधानमेकाऽज्ग्रहणस्यानित्यत्व ज्ञापयत् तद्वचनोपात्तत्वसामान्यात् 'श्तिपा शपा' इत्यादिसर्वनिषेधानां यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्ति ज्ञापयतीत्यर्थं ।** इति भाव इति । **न्यासकृत इति शेष ।** जङ्घनीतीति । **'नुगत.' इति नुक् ।** जङ्घत इति । **'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोप' ।** जङ्घ्नतीति । **'गमहन' इत्युपधालोप ।** जङ्घनितेति । **एकाज्ग्रहणादिण्निषेधो न । जङ्घहीत्यत्र 'हन्तेर्ज' इत्याशङ्क्य आह** —श्तिपेति । अजङ्घनिति । **लङस्तिपि ईडभावे अजङ्घन् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोप इति भाव ।** आशिषि तु वध्यादिति । **जङ्घन इत्यस्मादाशीर्लिङि 'हनो वध लिङि' इति वधादेश , प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भाव ।** अवधीदिति । **जङ्घन् इत्यस्माल्लुङस्तिपि 'लुङि च' इति वधादेशे 'अस्तिसिच.' इति नित्यमीडिति भाव । ननु हनो यङ्लुगन्तात् आशीर्लिङो लुङश्च तिपि द्वित्वात्प्रागेव वधादेशे कृते तस्य द्वित्व कुतो न स्यादित्यत आह**—वधादेशस्य द्वित्व तु न भवतीति । **कुत इत्यत आह**—स्थानिवत्त्वेनेति । **वधादेशात्परत्वादादौ द्वित्वे कृते सति कृतद्विर्वचनस्य स्थाने वधादेश । तस्य च स्थानिवत्त्वेन साभ्यासतया 'अनभ्यासस्ये'ति निषेधान्न द्वित्वमित्यर्थं । ननु साभ्यासस्य स्थाने भवन् वधादेशः स्थानिवत्त्वेन' साभ्यासोऽस्तु । द्वित्व तु दुर्वारम् । साभ्यासत्वेऽप्यभ्यासाऽनात्मक-**

रण धातोर्विशेषणम् , बहुव्रीहिबलात्। आङ्पूर्वात् 'आङो यमहन' (सू २६९५) इत्यात्मनेपदम्। आजङ्घते इत्यादि। 'उत्परस्य—' (सू २६३७) इति तपरत्वान्न गुण। 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घस्तु स्यादेव। तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात्। चञ्चुरीति-चञ्चूर्ति। चञ्चूर्त। चञ्चुरति। अचञ्चुरीत्। अचञ्चू। चङ्खनीति—चङ्खन्ति। 'जनसन—' (सू २५०४) इत्यात्वम्। चङ्खात। 'गमहन—' (सू २३६३) इत्युपधालोप। चङ्खनति। चङ्खाहि। चङ्खनानि। अचङ्खनीत्। अचङ्खन्। अचङ्खनु। 'ये विभाषा' (सू २३१९) चङ्खायात्।

त्वात् 'अनभ्यासस्ये'त्यनेन धातोरवयवस्याभ्यासस्य द्वित्वनिषेधादित्यत आह—तद्धीति। 'धात्ववयवस्य अभ्यासस्ये'ति नार्थं। किन्तु अनभ्यासो यो धातु तदवयवस्यैकाच इत्येवम् अनभ्यासग्रहण सामानाधिकरण्येन धातोर्विशेषणमित्यर्थं। नन्वेवमपि न अभ्यास अनभ्यास इति विग्रहे द्वित्व दुर्निवारमेव, वधादेशस्य स्थानिवत्वेन साभ्यासत्वेऽप्यभ्यासानात्मकत्वादित्यत आह—बहुव्रीहिबलादिति। न विद्यते अभ्यासो यस्य धातोरिति बहुव्रीहिमाश्रित्य अनभ्यासस्येत्येतद्धातो सामानाधिकरण्येन विशेषणमित्यर्थं। प्रकृते च वधादेशस्य स्थानिवत्वेन साभ्यासत्वादभ्यासहीनत्वाभावान्न द्वित्वमिति भाव। आङ्पूर्वात्त्विति। 'यङ्लुगन्ताद्धनधातोरि'ति शेष। 'आङो यमहन.' इत्यत्र हन्ग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् , प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भाव। उत्परस्येति। 'चर गतौ भक्षणे च' अस्माद्यङ्लुकि लटस्तिपि ईडभावे ,द्वित्वे 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य नुक्। 'उत्परस्यात' इत्युत्तरखण्डे अकारस्य उत्वम् , 'हलि च' इति दीर्घ.। चञ्चूर्तीति रूपम्। तिपमाश्रित्य उकारस्य लघूपधगुणस्तु न, उदिति तपरकरणसामर्थ्यात्। अन्यथा 'उ'रित्युक्तेपि 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इत्येव दीर्घादिव्यावृत्तेरित्यर्थं। ननु उदिति तपरकरणाद्यथा गुणो निवर्तते तथा 'हलि च' इति दीर्घोपि निवर्तेत इत्यत आह—हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेवेति। कुत इत्यत आह—तस्येति। 'हलि च' इति दीर्घशास्त्रस्य त्रैपादिकत्वेन 'उत्परस्यात' इति शास्त्र प्रत्यसिद्धतया तपरकरणेन तन्निवृत्तेरसम्भवादित्यर्थं। वस्तुतस्तु गुणस्यापि बहिरङ्गतया असिद्धत्वात्तपरत्वनिवर्त्यत्व न भवति। अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये 'उदोष्ठय' इत्युत्वे पोपूर्यते इत्यत्राभ्यासगुणो दृश्यमान उपपद्यते इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम्। अचञ्चूरिति। लङस्तिपि ईडभावे हल्ङ्यादिना तलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात् 'हलि च' इति वा 'र्वोरुपधाया:' इति वा दीर्घ। खनु अवदारणे, अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति—चङ्खनीतीति। चङ्खाहीति। हेरपित्त्वेन ङित्वात् 'जनसन' इत्यात्वम्। अचङ्खनीदिति। 'अस्तिसिच.' इति नित्यमीट्। 'अतो हलादे.' इति वृद्धिविकल्पः। युधातो.। योयोतीत्यत्र 'उतो

चङ्क्न्यात्। अचङ्क्नीत्। अचङ्क्नीत्। 'उतो वृद्धि—' (सू २४४३) इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न। योयोति। योयवीति। अयोयवीत्-अयौयोत्। योयुयात्। आशिषि दीर्घः। योयूयात्। अयोयावीत्। नोनवीति। नोनोति। जाहेति। जाहाति। 'ई हल्यघोः' (सू २४९७) जाहीत। इह 'जहातेश्च' (सू २४९८) 'आ च हौ' (सू २४९९) 'लोपो यि' (सू २५००) 'घुमास्था' (सू २४६१) 'एर्लिङि' (सू २३७४) इत्येते पञ्चापि न भवन्ति। श्तिपा निर्देशात्। जाहति। जाहासि। जाहेषि। जाहीथ। जाहीथ। जाहीहि। अजाहेत्। अजाहात्। अजाहीताम्। अजाहुः। जाहीयात्। आशिषि जाहायात्। अजाहासीत्। अजाहासिष्टाम्। अजाहिष्यत्। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वपिस्यमि—'

वृद्धि' इति वृद्धिमाशङ्क्य आह—उतो वृद्धिरित्यत्रेति। आशिषि दीर्घ इति। 'अकृत्सार्वधातुकयो' इत्यनेनेति भावः। अयोयावीदिति। ईटि सिचि वृद्धिः। नुधातोरपि युधातुवद्रूपाणीति मत्वा आह—नोनवीतीति। हाङ्हाकोर्यङ्लुकि तुल्यानि रूपाणि ङित्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य यङ्लुकि अप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति मत्वा आह—जाहेतीति। 'हाङ्हाकोर्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि आद्गुणे रूपम्। न च हाङोभ्यासस्य 'भृञामित्' इति इत्त्वम्, हाकस्तु तन्नास्ति, भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामेव तत्र ग्रहणात्। तत् कथं हाङ्हाकोस्तुल्यत्वमिति शङ्क्यम्, 'भृञामित्' इत्यस्य श्लावेव प्रवृत्तेः। न च अकित इति निषेधात् हाकोभ्यासस्य दीर्घाभावात् कथमुभयोस्तुल्यरूपत्वमिति वाच्यम्, क् इत् यस्य स कित्, न विद्यते कित् यस्य स अकित्, तस्य अकित इति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्याश्रयणात्। इह च हाको धातोः कित्वेपि न किद्वत्त्वम्। तदभ्यासस्य तु दूरेतरां न किद्वत्त्वम्, 'द्वि प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' इति सिद्धान्तात्। बहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवत्त्वेन हाको न किद्वत्त्वम्। अतो हाकोऽप्यभ्यासदीर्घो निर्बाध इति भावः। जाहीत इति। हाङ्हाकोस्तसि ईत्त्वमेव। ननु हाको 'जहातेश्च' इति इत्त्वविकल्पः कुतो नेत्यत आह—इहेति। हलादौ क्ङिति सार्वधातुके 'जहातेश्च' इति इत्त्वविकल्पः, तथा 'आ च हौ' इति जहातेर्हौ परे आत्त्वमित्त्वमीत्त्वं च, तथा 'लोपो यि' इति यादौ सार्वधातुके जहातेराल्लोपश्च, तथा 'घुमास्था' इति जहातेर्हलादौ क्ङित्यार्द्धधातुके ईत्त्वं च, तथा 'एर्लिङि' इति जहातेरार्द्धधातुके किति लिङ्येत्त्वं च इत्येते पञ्चापि विधयो यङ्लुकि न भवन्तीत्यर्थः। कुत इत्यत आह—श्तिपेति। एवञ्च 'जाहीत' इत्यत्र 'ई हल्यघो' इति ईत्त्वमेव, न त्वित्त्वविकल्प इति स्थितम्। जाहतीति। 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः, 'श्नाभ्यस्तयो' इत्याल्लोपः। जाहाञ्चकार। जाहिता। जाहिष्यति। जाहेतु। जाहातु। जाहातात्। जाहीताम्। जाहतु। जाहीहीति। हेरपित्त्वेन ङित्त्वादीत्त्वम्। इह 'आ च हौ' इति न। विधिलिङ्याह—जाहीयादिति। 'ई हल्यघो' इति ईत्त्वमेव। 'लोपो यि' इत्याल्लोपस्तु न। आशिषि जाहायादिति। इह 'घुमास्था' इति ईत्वं न। 'एर्लिङि' इत्यपि न। अजाहासीदिति। 'यमरम' इति सगिटौ।

(सू २६४५) इत्युत्त्व न । 'रुदादिभ्य —' (सू २४७४) इति गणनिर्दिष्टत्वादिण्न । सास्वपीति । सास्वप्ति । सास्वप्त । सास्वपति । असास्वपीत् । असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु 'वचिस्वपि—' (सू २४०९) इत्युत्त्वम् । सासुप्यात् । असास्वापीत् । असास्वपीत् । २६५२ रुग्रिकौ च लुकि ७।४।९१।। ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक्, रिक्, रीक् एते आगमा स्युर्यङ्लुकि । २६५३ ऋतश्च ७।४।९२।। ऋदन्तधातोरपि तथा । वर्वृतीति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । वर्वर्ति । वरिवर्ति । वरीवर्ति । वर्वृत -वरिवृत । वरीवृत । वर्वृतति । वरिवृतति । वरीवृतति । वर्वर्तामास-वरिवर्तामास-वरीवर्तामास । वर्वर्तिता-वरिवर्तिता । वरीवर्तिता । गणनिर्दिष्टत्वात् 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' (सू २३४८) इति न । वर्वर्तिष्यति । वरिवर्तिष्यति । वरीवर्तिष्यति । अवर्वृतीत् । अवरिवृतीत् । अवरीवृतीत् । अवर्वर्त् । अवरिवर्त्—अवरीवर्त् । सिपि 'दश्च' (सू २४६७) इति रुत्वपक्षे 'रो रि' (सू १७३) अवर्वा । अवरिवा । अवरीवा । गणनिर्दिष्टत्वादङ् न । अवर्व-

'ञिष्वप शये' । अस्य यङ्लुकि 'स्वपिस्यमिव्येञां यङि' इति सम्प्रसारणमाशङ्क्य आह—लुका लुप्ते इति । उत्त्व नेति । वस्य सम्प्रसारण नेत्यर्थः । ईडभावपक्षे 'रुदादिभ्य.' इति इटमाशङ्क्य आह—रुदादिभ्य इति । असास्वप् इति । लङस्तिपि ईडभावे हल्ङ्यादिलोप. । असास्वापीत् इति । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्प । 'अस्तिसिच.' इति नित्यमीट् । रुग्रिकौ च लुकि । 'रीगृदुपधस्य च' इत्यत ऋदुपधस्येत्यनुवर्तते । रिगपि इह चकारात् समुच्चीयते । 'अत्र लोप.' इत्यत अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'गुणो यङ्लुको.' इत्यत. यङ्ग्रहण च । तदाह—ऋदुपधस्येत्यादिना । रुकि उकार उच्चारणार्थः । रिकि तु इकार श्रूयत एव । एव रीकि ईकारश्च, व्याख्यानात् । ऋतश्च । तथेति । अभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमा स्यु यङ्लुकीत्यर्थः । 'वृतु वर्तने' अस्माद्यङ्लुगन्तात् ववृत् इत्यस्माल्लटस्तिपि ईट्पक्षे अभ्यासस्य क्रमेण रुक रिक रीक चोदाहरति—वर्वृतीति वरिवृतीति वरीवृतीति इति । ईट्पक्षे 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति निषेधान्न लघूपधगुण । ईडभावेऽपि रुगाद्यागमत्रयमुदाहरति—वर्वर्तीत्यादि ॥ इति नेति । इण्निषेधो नेत्यर्थः । लोटि वर्वृतीतु वर्वर्तु वर्वृतात् वर्वृताम् वर्वृततु । वर्वृद्धि । वर्वर्तानि । लङस्तिपि ईटि आह—अवर्वृतीदिति । ईडभावे त्वाह—अवर्वर्त् इति । हल्ङ्यादिना तिपो लोप । 'रात्सस्य' इति नियमान्न सयोगान्तलोप । अवर्वा इति । लङ सिपि अवर्वर्त् स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दकारस्य रुत्वे 'रो रि' इति पूर्वरेफस्य लोपे ढ्रलोपे इति दीर्घे हल्ङ्यादिना सिपो लोपे रेफस्य विसर्ग इति भाव । अङ् नेति । 'पुषादिद्युतादि' इत्यनेनेति शेष. । 'अस्तिसिचः' इति नित्यमीट् । अथ 'डुकृञ् करणे' इति धातोरुदाहरति—चर्करीती·

र्तीत् । अवरिवर्तीत् । अवरीवर्तीत् । चर्करीति । चर्कर्ति । चरिकर्ति । चरीकर्ति । चर्कृत । चर्क्रति । चर्कराञ्चकार । चर्करिता । अचर्करीत् । अचर्क । चर्कृयात् । आशिषि रीङ् । चर्क्रियात् । लुङि अचर्कारीत् । 'ऋतश्च' (सू. २६५३) इति तपरत्वान्नेह । कॄ विक्षेपे । चाकर्ति । तातर्ति । तातीर्त । तातिरति । तातीर्हि । ताताराणि । अतातरीत् । अतात । अतातीर्ताम् । अतातरु । अतातारीत् । अतातारिष्टामित्यादि । अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्व रपरत्नम् । 'हलादि' शेष' (सू. २१७९) । रुक् । रिग्रीकोस्तु 'अभ्यासस्यासवर्णे' (सू. २२९०) इति इयङ् । अरर्ति-अरियर्ति । अररीति । अरियरीति । अर्ऋत । अरियृत । झि अत् यण् ।

त्यादि। चर्कृयादिति। विधिलिङस्तिङ सार्वधातुकत्वात् 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घो न। आशिषीति। आशीर्लिङ आर्द्धधातुकत्वात् 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङिति भाव। लुङि अचर्कारीरिति। सिचि वृद्धि। ऋतश्च इति तपरत्वान्नेहेति। 'रुग्रिग्रीक' इति शेष। चाकर्तीति। ईडभावे रूपम्। न चाभ्यासह्रस्वत्वे 'रीगृत्वत' इति रीक् शङ्क्य, नित्यत्वादुरदत्वस्य प्राप्ते। चाकीर्त. चाकिरति इत्यादि। ङित्वाद्गुणाभावे ऋत इत्व रपरत्वम्। ईटि चाकरीति चाकीर्त चाकरति। चाकराञ्चकार। चाकरिता। चाकर्तु-चाकीर्तात् चाकिरतु। चाकीर्हि। चाकिराणि। लङि अचाकरीत्। अचाक। अचाकीर्ताम्। अचाकरु। विधावाशिषि च चाकीर्यात्। यासुटो ङित्वा न्न गुण। इत्व 'हलि च' इति दीर्घ। चाकीर्याताम्। चाकीर्यास्ताम् इत्यादि। लुङि अचाकारीत्। अचाकारिष्टाम् इत्यादि। एव 'तॄ प्लवनतरणयो' इत्यस्यापि रूपाणि। अद्वैतदीपिकाया तु 'चोद्य नावतरीतर्ती'ति लेखकप्रमादः। 'चोद्य तु नाव तातर्ती'ति पाठ' प्रामाणिक.। अर्तेरिति। 'सूचिसूत्रि' इत्यादिना ऋधातोर्यङ्। तस्य लुक्। व्यपदेशिवत्त्वेन ऋ इत्यस्य आदिभूतादच परत्वात् द्वितीयैकाच्त्वाच्च द्वित्वम्। अभ्यासऋवर्णस्य अत्त्वे रपरत्वे अर् ऋ इति स्थिते अभ्यासस्य रुक्। लटस्तिपि। ईडभावे अर् ऋ ति इति स्थिते हलादिशेषेण रेफस्य निवृत्ति.। अ ऋ इति स्थिते अभ्यासस्य रुक्। लटस्तिपि ईडभावे अर् ऋ ति इति स्थिते, तिपि, ऋकारस्य गुणे, अकारे, रपरे सति, अरर्तीति रूपमित्यर्थं। रिग्रीकोस्त्विति। यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अ ऋ इति स्थिते रिकि रीकि च कृते तिपि उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे अकारे रपरे कृते अरि अर्ति अरी अर्तीति स्थिते अभ्यासे रेफादिवर्णस्य यणं बाधित्वा 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि अरियर्तीति रिग्रीकोस्तुल्य रूपमित्यर्थ'। अथ लटस्तिपि ईट्पक्षे आह-अररीति अरियरीति। अर्ऋत इति। रुकि तसि रूपम्। ङित्वान्न गुणः। अरियृत इति। द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अ ऋ तस् इति स्थिते रिकि रीकि च कृते इयङादेशे रूपम्। झि अदिति। 'झि'इत्यविभक्तिकनिर्देशः उदाहरणसूचनार्थः। 'अदभ्यस्तात्' इति झेः अदादेश इति यावत्। यणिति। रुकि

रुको 'रो रि' (सू १७२) इति लोप· । न च तस्मिन् कर्तव्ये यण स्थानिवत्त्वम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । आरति । अरियृति । लिङि शितपा निर्देशात् 'गुणोऽर्ति—' (सू २३८०) इति गुणो न । रिङ् । रलोप दीर्घ । आरियात् । आरियियात् । गृहू ग्रहणे जर्गृहीति । जर्गर्ढि । जर्गृढ । जगृ हति । अजर्घर्ट् ।

कृते अर् ऋ अति इति स्थिते ऋकारस्य यण् रेफ इत्यर्थ· । तथाच र् अर् अतीति स्थिते आह—रुको रो रीति लोप इति । ननु रेफस्य लोपे कर्तव्ये यणादेशसम्पन्नस्य रेफस्य 'अच· परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् ऋकारपरकत्वाद्रेफपरकत्वाभावात् कथ पूर्वरेफस्य लोप इत्यत आह—पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति । पूर्वत्रासिद्धीयकार्ये कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थ । आरतीति । अर् र् अति इति स्थिते पूर्वरेफस्य लोपे सति 'ढ्रलोपे' इति दीर्घ· । न च यण· स्थानिवत्त्व शङ्क्यम्, दीर्घविधौ तन्निषेधादिति भाव· । अरियृतीति । द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे रिकि रीकि च कृते, परत्वाद् भ्यासस्य इयङि, ततो यणि रिग्रीकोस्तुल्यमेव रूपमित्यर्थ । अरर्षि । अरियर्षि । अररीषि । अरियरीषि । अर्ऋथ । अरियृथ· । अरर्मि । अरियर्मि । अररीमि । अरियरीमि । अर्ऋव·—अरियृव । अरराञ्चकार । अरियराञ्चकार । अररिता । अरियरिता । अररिष्यति । अरियरिष्यति । अरर्तु । अरियर्तु । अररीतु । अरियरीतु । अर्ऋतात् । अरियृतात् । अर्ऋताम् अरियृताम् । आरतु । अरियृतु । अर्ऋहि । अरियृहि । अरराणि—अरियराणि । अरराव । अरियराव । लङि-आर·—आरिय । आररीत्—आरियरीत् । आर्ऋताम्—आरियृताम् । आररु—आरियरु । आर —आरिय· । आररी —आरियरी· । आर्ऋतम्—आरियृतम् । आर्ऋत—आरियृत । आररम् । आरियरम् । आर्ऋव । आरियृव । विधिलिङि-अर्ऋयात् । अरियृतात् । अर्ऋयाताम् । अर्ऋयु -अरियृयु इत्यादि । आशीर्लिङि विशेषमाह—लिङि शितपेति । रुकि अर् ऋ यात् इति स्थिते अर्ति इति शितपा निर्देशात् 'गुणोऽर्ति' इति गुणो नेत्यर्थ· । रिङिति । 'ऋकारस्ये'ति शेष । तथाच अर् रि यात् इति स्थिते आह—दीर्घ इति । 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोपे' इति दीर्घ इत्यर्थ । तथाच परिनिष्ठितमाह-आरियादिति । रिग्रीकोस्त्वाह—अरियियादिति । अरि ऋ यात्, अरी ऋ यात् इति स्थिते इवर्णस्य इयङ् ऋकारस्य रिङ् । 'लोपो व्यो ' इति यलोपस्तु न बहिरङ्गत्वेन रिङोऽसिद्धत्वात् 'अच परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वाच्च । 'न पदान्त' इति निषेधस्तु न शङ्क्य, 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाऽजादेश एव न 'स्थानिवत्' इत्युक्तेरित्यलम् । लुङि-आरारीत् । आरियारीत् । लृङि आररिष्यत्—आरियरिष्यत् । गृहू ग्रहणे इति । ऋदुपधोयम् । यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रुग्रिग्रीक । तदाह—जगृहीतीत्यादि । ईट्पक्षे 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति लघूपधगुणनिषेध· । ईडभावे त्वाह—जर्गर्ढि इत्यादि । जर्गृह् ति इति स्थिते लघूपधगुणे रपरत्वे ढत्वधत्व-

गृह्णातेस्तु जाग्रहीति–जाग्राढि। तसादौ ङिन्निमित्त सम्प्रसारणम्। तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादय। जागृढ। जागृहति। जाग्रहीषि—जाग्रक्षि। लुटि–जाग्रहिता। 'ग्रहोऽलिटि–' (सू २५६२) इति दीर्घस्तु न। तत्र एकाच इत्यनुवृत्ते। माधवस्तु दीर्घमाह। तद्भाष्यविरुद्धम्। जर्गृधीति—जर्गर्द्धि। जर्गृद्ध। जर्गृधति।

ष्टुत्वढलोपा। 'यणो मय' इति शिष्टस्य ढस्य द्वित्वविकल्प। एव जरिगढि—जरीगढि। जर्गृढ इति। रुक् ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा। ङित्वान्न गुण। एव जरिगृढ जरीगृढ। जर्गृहतीति। 'अदभ्यस्तात्' इत्यत्। जर्गृहीषि–जरिगृहीषि–जरीगृहीषि। 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इति न लघूपधगुण। जर्घर्क्षि–जरिघर्क्षि–जरीघर्क्षि। जर्गृढ–जरिगृढ–जरीगृढ। जर्गृढ–जरिगृढ–जरीगृढ। जर्गृहीमि–जरिगृहीमि–जरीगृहीमि। जर्गर्ह्मि–जरिगर्ह्मि–जरीगर्ह्मि। जर्गृह्व–जरिगृह्व–जरीगृह्व। जर्गृह्म जरिगृह्म जरीगृह्म। जर्गर्हाञ्चकार–जरिगर्हाञ्चकार–जरीगर्हाञ्चकार। जर्गर्हिता–जरिगर्हिता–जरीगर्हिता। जर्गर्हिष्यति–जरिगर्हिष्यति–जरीगर्हिष्यति। जर्गृहीतु–जरिगृहीतु–जरीगृहीतु। जर्गढु–जरिगढु–जरीगढु। जर्गृढात्–जरिगृढात्–जरीगृढात्। जर्गृढाम्–जरिगृढाम्–जरीगृढाम्। जर्गृहतु–जरिगृहतु–जरीगृहतु। जर्गृढि–जरिगृढि–जरीगृढि। जर्गृहाणि–जरिगृहाणि–जरीगृहाणि। लङि–अजर्गृहीत्–अजरिगृहीत्–अजरीगृहीत्। ईडभावे तु अजर्गर्ह् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे हस्य ढत्वे गस्य भष् घकार। अजर्घट् अजरिघट् अजरीघट्। एकाज्ग्रहणे सत्यपीह यङ्लुकि भष्, 'गुणो यङ्लुको' इत्यनेन 'श्तिपा शपा' इति निषेधस्याऽनित्यत्वज्ञापनादित्याहु। अजर्गृढाम् ३ अजर्गृहु ३ अजर्गृही ३ अजर्घट् ३ अजर्गृढम् ३ अजर्गृढ ३ अजर्गृहम् ३ अजर्गृह्व ३ अजर्गृह्म ३ जर्गृह्यात् ३। लुङि 'अस्तिसिच' इति नित्यमिट्। अजर्गृहीत् ३। अजर्गर्हिष्यत् ३। गृह्णातेस्त्विति। 'ग्रह उपादाने' इत्यस्मादित्यर्थ। अदुपधोयम्। ईटि आह—जाग्रहीतीति। यङो लुका लुप्तत्वात् तिप पित्त्वाच्च 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारण नेति भाव। ईडभावे त्वाह—जाग्राढीति। जाग्रह् ति इति स्थिते ढत्व धत्वष्टुत्वढलोपदीर्घा। जाग्रह् तस् इति स्थिते आह—तसादाविति। कृते सम्प्रसारणे ऋदुपधत्वात् रुगादीनाशङ्क्य आह—तस्येति। सम्प्रसारणस्येत्यर्थः। जागृढ इति। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा। 'ढ्लोपे' इति दीर्घस्तु न, ऋकारस्यानण्त्वात्। जागृहति। सिप पित्त्वान्न सम्प्रसारणमिति मत्वा आह–जाग्रहीषि जाग्रक्षीति। ईडभावे, हस्य ढ, तस्य क, सस्य ष, भष्भाव। जागृढ। जागृढ। जाग्रहीमि—जाग्रह्मि। जागृह्व। जागृह्म। इत्यनुवृत्तेरिति। 'एकाचो द्वे' इति सूत्रे हरदत्तेन तथोक्तत्वादिति भाव। माधवस्त्विति। एकाज्ग्रहण नानुवर्तत इति तदाशय। भाष्यविरुद्धमिति। 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति सूत्रभाष्ये 'ग्रह उपादाने' इत्यस्माद्यङि सम्प्रसारणे अभ्यासस्य रीकि यङन्तात् जरीगृहिता, जरीगृहितम्, जरीगृहितव्यमित्यत्र इटो दीर्घाभावं सिद्धवत्कृत्य तत्र दीर्घमाशङ्क्य ग्रहोऽङ्गात्परस्य इटो दीर्घो विधीयते। 'जरीगृह'

जगृंधीषि—जर्घत्सि । अजगृंधीत् । ईडभावे गुण, हल्ङ्यादिलोप, भष्भाव, जश्त्वचर्त्वे । अजर्घर्त् । अजगृंद्धाम् । सिपि 'दश्च' (सू २४६८) इति पक्षे रुत्वम् । अजर्घा । अजर्गर्धीत् । अजर्गर्धिष्टाम् । पाप्रच्छीति । पाप्रष्टि । तसादौ 'ग्रहिज्या-' (सू २४१२) इति सम्प्रसारण न भवति । श्तिपा निर्देशात् । 'च्छ्वो शू-

इत्यङ्ग तच्च न ग्रहधातुरिति निरूप्याङ्गविशेषणसामर्थ्यादेव 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इति नात्र प्रवर्तत इति समाहितम् । यङन्ते उक्तो न्यायो यङ्लुगन्तेपि जाग्रहितेत्यादौ समान इत्यादि प्रौढमनोरमायां ज्ञेयम् । न च हरदत्तमत एकाज्ग्रहणानुवृत्त्येवात्र दीर्घनिवारणे सति भाष्योक्तमिद समाधान नादरणीयमिति वाच्यम्, उपायस्य उपायान्तरादूषकत्वादित्यलम् । जाग्रहिष्यति । जाग्रहीतु-जाग्राढु । जागृढात् । जागृढाम् । जागृहतु । हौ जागृढि । जाग्रहाणि । लङि अजाग्रहीत् । अजाग्रट् । अजागृढाम् । अजागृढम् । अजागृढ । अजाग्रहम् । अजागृह्व । अजागृह्म । जागृह्यात् । लुङि—अजाग्रहीत् । 'ह्मयन्त' इति न वृद्धि । 'अस्तिसिच., इति नित्यमीट् । अजाग्रहिष्यत् । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि आह—जर्गृधीतीति । 'नाभ्यस्तस्य' इति न लघूपधगुण. । ईडभावे आह—जर्गर्द्धीति । जगृंध् ति इति स्थिते 'झषस्तथो.' इति तकारस्य ध. । लघूपधगुण. रपरत्वम् । जगृंद्ध इति । तसादौ ङित्वान्न गुण । 'झषस्तथो.' इति तस्य ध. । जर्घर्त्सीति । जगृंध् सि इति स्थिते, गस्य भष् घ, गुण, रपरत्व, धस्य चर्त्वम् । जर्गर्ध्मि ३-जगृंधीमि ३ । जगृंध्व ३ । जर्गर्धांचकार ३ । जर्गर्धिता ३ । जर्गर्धिष्यति ३ । जगृंधीतु ३-जर्गर्द्धु ३-जगृंद्धात् । हौ जगृंद्धि ३ । जगृंधानि ३ । लङि तिपि ईट् अजगृंधीत् । ईडभावे इति । अजगृंध् त् इति स्थिते पित्त्वादङित्वात् गुणे रपरत्वे हल्ङ्यादिना तकारलोपे पदान्तत्वात् गस्य भ् धकार. । धस्य जश्त्वेन दकारे तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प इत्यर्थं । अजर्घत् इति । 'रात्सस्य' इति नियमान्न सयोगान्तलोप । अजगृंद्धाम् । अजगृंधु । सिपि ईडभावपक्षे अजगृंध् स् इति स्थिते, गुणे, रपरत्वे, हलङ्यादिलोपे भष्भावे, धस्य जश्त्वे, तस्य चर्त्वविकल्पे, पूर्ववदेव रूप सिद्धवत्कृत्य आह—सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वमिति । तथाच अजर्घर् र् इति स्थिते 'रो-रि' इति लोपे, 'ढ्लोपे' इति दीर्घे, शिष्टरेफस्य विसर्गे, अजर्घा इति रूपमित्यर्थ. । अजगृंद्धम् । अज द्ध । अधगृंधम् । अजगृंध्व । अजगृंध्म । लुङि अाह—अजर्गर्धीदिति । 'अस्तिसिच ' इति नित्यमीट् । पाप्रच्छीतीति । 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि रूपम् । ईडभावे आह—पाप्रष्टीति । 'व्रश्चे'ति छस्य ष. । तकारस्य ष्टुत्वेन ट । 'च्छ्वो ' इति छस्य शकारस्तु नात्र भवति, तस्य अनुनासिकादौ प्रत्यये क्वौ झलादौ किति ङिति च विहितत्वात् । ननु तिप पित्त्वेन ङित्वाभावात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणाभावेऽपि तसो ङित्त्वात् सप्रसारण दुर्वारमित्यत आह—

ङ्—' (सू २५६१) इति श । 'व्रश्च—' (सू २९४) इति ष । पाप्रष्ट । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छ्व । पाप्रश्म । 'यकारवकारान्ताना तु ऊठ्भाविना यङ्लुङ् नास्ति' इति 'च्छ्वो –' (सू २५६१) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कैयटेन स्पष्टीकृतम् । इद च 'च्छ्वो —' (सू २५६१) इति यत्रोठ् तद्विषयकम् । 'ज्वर-

तसादाविति । श्तिपेति । 'ग्रहिज्या' इति सूत्रे 'प्रच्छती'ति श्तिपा निर्देशादित्यर्थं । पाप्रच्छतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । प्राप्रच्छीषि । सिपि ईडभावे तु 'च्छ्वो ' इति छस्य न श , सिपो झलादित्वेऽपि ङित्त्वाभावात् । किन्तु 'व्रश्च' इति ष एव । 'षढो ' इति षस्य क , सस्य षत्वम् । पाप्रक्षि पाप्रष्ठ पाप्रष्ठ । पाप्रश्मीति । अनुनासिकप्रत्ययपरकत्वात् छस्य 'च्छ्वो ' इति श इति भावः । पाप्रच्छ्व इति । अत्र 'च्छ्वो ' इति न श , वसो झलादित्वाभावात् । पाप्रश्म इति । अनुनासिकादिप्रत्ययपरकत्वात् छस्य श. । प्राप्रच्छाञ्चकार । पाप्रच्छिता । पाप्रच्छिष्यति । प्राप्रच्छीतु—प्राप्रष्टु—पाप्रष्टात् । प्राप्रष्टाम् । पाप्रच्छतु । 'हेर्द्धि.', अपित्त्वेन ङित्वात्, झलादित्वाच्च छस्य श., तस्य 'व्रश्च' इति ष., ष्टुत्वेन धस्य ढ., षस्य जश्त्वेन ड , पाप्रड्ढि । पाप्रच्छानि । लङि तिपि ईटि अपाप्रच्छीत् । इडभावे तु अपाप्रच्छ्त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे छस्य ष., तस्य जश्त्वचर्त्वे । अपाप्रट् । अपाप्रष्टाम् । अपाप्रच्छु' । अपाप्रच्छी. । अपाप्रट् । अपाप्रष्टम् । अपाप्रष्ट । अपाप्रच्छम् । अपाप्रच्छ्व । अपाप्रश्म । लिङि–पाप्रच्छ्यात् । लुङि अपाप्रच्छीत् । 'अस्तिसिच.' इति नित्यमीट् । अपाप्रच्छिष्यत् । ऊठ्भाविनामिति । 'भू प्राप्तौ' चुरादिराधृषीय. । तस्मात् 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनि ' इति भविष्यदर्थे णिनिः । ऊठ प्राप्स्यतामित्यर्थ. । ऊठ्विषयाणामिति यावत् । ध्वनितमिति । सूचितमित्यर्थं । स्पष्टीकृतमिति । तथाहि 'च्छ्वो.' इति सूत्रे क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तौ कांश्चित् दोषानुद्भाव्य परिहृत्य क्ङिदग्रहणानुवृत्तिं स्वीकृत्योक्त भाष्ये–एतावानेव विशेष' । अनुवर्तमाने क्ङिद्ग्रहणे 'छ षत्व वक्तव्यमि'ति । अत्र कैयट –प्रष्टा पृष्टमित्यादौ 'च्छ्वो' इति छस्य शत्वे कृते तस्य 'व्रश्च' इति षत्वे ष्टुत्वमिति स्थिति. । तत्र क्ङितीत्यनुवृत्तौ छस्य षत्वं न स्यात् । अत छस्य षत्व वक्तव्यमित्यर्थं । न च क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तावत्र शत्वाभावेऽपि न दोष । व्रश्चादिना छस्य षत्वे इष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । 'च्छ्वो ' इत्यत्र 'छस्य षत्वं वक्तव्यम्' इत्यनेनैव प्रष्टेत्यादिसिद्धेः व्रश्चादिसूत्रे छग्रहण न कर्तव्यमित्याशयात् । न च प्रडिति क्विबन्तात् सोर्लोपे षत्वार्थं व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणमिति वाच्यम् । तत्रापि क्विब्निमित्तशादेशस्य दुर्निवारत्वात् । क्विप् तु प्रच्छधातोरनभिधानान्नास्ति । एव चात्र भाष्ये 'ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुङ् नास्ति' इत्युक्तप्रायम् 'अन्यथा 'च्छ्वो.' इत्यत्र क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तौ दिवेर्यङ्लुकि तिबादौ ईडभावे लघूपधगुणे 'लोपो व्यो ' इति वलोपे देदेति देदेषीत्याद्यूठ अभावे रूपम् । तदनुवृत्तौ तु वस्य ऊठि देद्योति । देद्योषि इत्यादि रूपमिति विशेषस्य सत्वादेतावानेवेत्येवकारो विरुध्येत । अतः ऊठ्भाविनां यकारवकारान्ताना यङ्लुङ्-

त्वर—' (सू १६५४) इत्यूठ्भाविनो स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् । माधवादिसम्मत च । 'मव्य बन्धने', अय यान्त ऊठ्भावी । 'तेवृ देवृ देवने' इत्यादयो वान्ता । 'हय गतौ' । जाहयीति । जाहति । जाहत । जाहयति । जाहयीषि । जाहसि । वलि लोपे यञादौ दीर्घ । जाहामि । जाहाव । जाहाम । 'हर्य गतिकान्त्यो ' । जाहर्यीति । जाहर्ति । जाहर्त । जाहर्यति । लोटि–जाहर्हि । अजाह । अजाहर्ताम् । अजाहर्यु । 'मव बन्धने' । २६५४ ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ६।४।२०॥ ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र क्ङिति इति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि ओतु इति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहण चानुवर्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओम् इति

नास्तीति विज्ञायते इत्यलम् । इद चेत् 'च्छ्वो ' इति सूत्रेण यत्र ऊठ् प्रवर्तते तद्विषयकमेव इदम् उक्त ज्ञापनमित्यर्थ । स्त्रिविमव्योस्त्विति । 'स्त्रिवु गतिशोषणयो ' 'मव्य बन्धने' इत्यनयोरित्यर्थ । न्याय्यमिति । उक्तज्ञापनस्य 'च्छ्वो.' इति सूत्रस्थभाष्यमूलकत्वादिति भाव । ननु ज्ञापनस्य सामान्यापेक्षत्व कुतो नाश्रीयते इत्यत आह—माधवादिसम्मत चेति। 'उक्तविशेषपरत्वमि'ति शेष । ऊठ्भावीति । अतो नास्य यङ्लुगिति भावः । वान्ता इति । 'ऊठ्भाविन' इति शेष.। नैतेषामपि यङ्लुगिति भाव । ऊठ्भाविनामिति विशेषणस्य व्यावर्त्य आह—हर्य गताविति । अस्य यान्तत्वेऽपि ऊठ्विषयत्वाभावादस्त्येव यङ्लुगिति भाव । जाहतीति । तिप ईडभावे 'लोपो व्यो.' इति यलोप । मिपि ईडभावे जाहय् मि इति स्थिते आह-वलि लोपे इति । ईटि जाहयीमि । जाहयाञ्चकार । जाहयिता । जाहयिष्यति । लोटि, जाहयीतु । जाहतात् । जाहताम् । जाहयतु । जाहहि । जाहयानि । जाहयाव । लङि–अजाहयीत् । अजाहत् । अजाहताम् । अजाहयु । अजाहयी । अजाह । अजाहतम् । अजाहत । अजाहयम् । अजाहाव। अजाहाम । जाहय्यात् । लुङि 'ह्मयन्त' इति न वृद्धि । 'अस्तिसिच ' इति नित्यमिट् । अजाहयीत् । अजाहयिष्टाम् । अजाहयिष्यत् । जाहर्तीति । तिपि जाहर्य् ति इति स्थिते ईडभावे यलोप । जाहर्हीति । हौ यलोप । लङस्तिपि अजाहर्य् त् इति स्थिते यलोप । हल्ङ्यादिना तकारलोप । रेफस्य विसर्ग इति मत्वा आह—अजाह इति । सिप्यप्येव रूपम् । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ज्वर, त्वर, स्त्रिवि, अवि, मव् एषां द्वन्द्व । 'च्छ्वो शूड्' इत्यत. वकारग्रहणम्, ऊठ्ग्रहणम्, अनुनासिके इति चानुवर्तते छस्य श इति नानुवर्तते, ज्वरादिषु छस्य अभावेन असम्भवात् । 'अनुनासिकस्य क्विझलो क्ङिति' इत्यत्त क्विझलोरिति चानुवर्तते। चकारो वकारसमुच्चयार्थस्तदाह–ज्वरादीनामिति । अवतेस्तुनीति अवधातोरौणादिके तुन्प्रत्यये कृते, अकारवकारयोरूठि, तस्य गुणे,'ओतु'रिति दृश्यते। क्ङितीत्यनुवृत्तौ तु तन्नस्यादिति भाव. । ओमिति । 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्यौणादिकसूत्रम् । 'अव रक्षणे' इति धा-

दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुण । मामोति—मामवीति मामूत । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामाव । मामूम । मामोतु–मामूतात् । मामूहि । माम-वानि । अमामोत् अमामो अमामवम् । अमामाव । अमामूम । तुर्वी हिसा-याम् । तोतूर्वीति । २६५५ राल्लोप. ६।४।२१।। रेफात्परयोश्छ्वोर्लोप स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोप । लघूपधगुण । २६५६ न धातु-

---

तोर्मन्प्रत्यय, स्यात्, प्रत्ययस्य टेर्लोपश्चेति तदर्थं.। तथा च अव् म् इति स्थिते उपधाभूतस्य अकारस्य वकारस्य च ऊठि तस्य गुणे ओमिति दृश्यते। 'ज्वरत्वर' इत्यत्र अनुनासिकग्रहणाननुवृत्तौ तु मनिनि परे अवतेरूठ् न स्यात्, क्विझलोरेव तद्विधिलाभादिति भाव । ऊठि पितीति । मवधातोर्यङ्लुक् । मामव् ति इति स्थिते ईडभावपक्षे अकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि तिप पित्त्वेन ङित्वाभावादूकारस्य गुणे मामोतीति रूपमित्यर्थ.। उपधाया वकारस्य च प्रत्येकमूठ् इति पक्षे सवर्णदीर्घ पक्षद्वयमपि 'एक पूर्वपरयो ' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । ईट्पक्षे आह—मामवीतीति । अत्र ऊठ् न, क्वौ झलादौ अनुनासिकादौ च प्रत्यये परे तद्विधानात् । मामूत इति । अकारवकारयोरूठि तसो ङित्वान्न गुण इति भाव. । मामवतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । 'मामवीषी'ति सिद्धवत्कृत्य आह—मामोमीति । अनुनासिकपरकत्वादूठ् , गुण. । मामाव इति । मामव् वस् इति स्थिते परनिमित्ताभावादूठ् न 'लोपो व्यो ' इति वलोपे 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घ । मामूम इति । मामव् मस् इति स्थिते अनुनासिकपरत्वादूठ् ङित्वान्न गुण. । मामवाञ्चकार । मामविता । मामविष्यति । लोटि आह—मामोत्विति । मामूतादिति । ङित्वान्न गुण. । मामूताम् । मामवतु । मामूहीति । ऊठि हेरपित्त्वेन ङित्वान्न गुण. । मामूतात् । मामूतम् । मामूत । मामवानीति । आट पित्त्वादङित्वाद्गुणः । मामवाव । मामवाम । लङस्तिप्याह—अमामोदिति । अमामूताम् । अमामवुः । सिप्याह—अमामोरिति । अमामूतम् । अमामूत । लिङि मामव्यात् । लुङि 'अस्तिसिच.' इति नित्यमीट् । अमामवीत् अमामावीत् । अमामविष्यत् । ज्वरतेस्तु–जाज्वरीति । जाजूर्ति इत्यादि । त्वरतेस्तु–तात्वरीति । तातूर्ति इत्यादि । स्रिवेस्तु–सेस्रिवीति । ईडभावे तु ऊठि सेस्रोति इत्यादि । अवतेस्तु यङभावात् क्विप्युदाहरणम् । ऊ उवौ उव. । इत्याद्यूह्यम् । तोतूर्वीति । 'उपधायां च' इति दीर्घ. । ईडभावे तोतुर्व् ति इति स्थिते—राल्लोप । 'च्छ्वो. शूडनुनासिके च' इति सूत्र शूड्वर्जमनुवर्तते । 'अनुनासिकस्य क्विझलो.' इत्यत क्विझलोरिति च तदाह—रेफात्परयोरित्यादि । अत्रापि क्ङितीति नानुवर्तते, पूर्वसूत्रे तदननुवृत्ते । वलोप इति । तथा च तोतुर् ति इति स्थिते उकारस्य लघूपधगुण., तिप पित्त्वेन अङित्वादित्यर्थ । न धातुलोपे । 'इको गुणवृद्धी' इत्यनुवर्तते । तत्र धातुलोपे सति 'इको गुणवृद्धी' न स्त. आर्द्धधातुके परत इत्यर्थ, लुन्धातोः यङन्तात् पचाद्यचि, यङो लुकि, लो

लोप आर्धधातुके १।१।४॥ धात्वशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्त । इति नेह निषेध । तिबादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घ । तोतूर्त । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । मुर्च्छा । मोमोर्ति । मोमूर्त । मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्धधातुके इति विषयसप्तमी । तेन

लुव इत्यत्र गुणनिषेधाभावप्रसङ्गात्, अत्र धात्ववयवस्य यङो लोपेऽपि धातोर्लोपाभावात् । 'धात्ववयवलोपे सती'त्यर्थे तु शीङ्धातोस्तृचि शयिता इत्यत्र गुणो न स्यात् तत्र धात्ववयवङकारलोपसत्त्वात् । 'आर्द्धधातुके परे यो धात्ववयवलोप तस्मिन् सतीत्यर्थे' क्नोपयतीत्यत्रापि गुणनिषेध स्यात् । तत्र यकारलोपस्य आर्द्धधातुकपरकत्वसत्त्वादित्यतो व्याचष्टे—धात्वशलोपनिमित्त इति । धातु लोपयतीति धातुलोपः कर्मण्यण् । धातुलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे इति यावत् । 'लोलुव.' इत्याद्युदाहरणम् । लूञ्धातोर्यङन्तात् पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इत्यच्प्रत्ययमाश्रित्य यङो लुकि, अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणोऽनेन निषिध्यते । 'मरीमृज' इति तु वृद्धिनिषेधोदाहरणम् । धात्विति किम् शीङ्, शयिता । इह 'उत्सृष्टानुबन्धस्य धातुत्व, न तु सानुबन्धस्ये'ति कैयटादिमते तु धातुग्रहण स्पष्टार्थम् । इद सूत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । हरदत्तेन पुनरुद्धृतम् । कौस्तुभे तु तदपि दूषयित्वा प्रत्याख्यातमेव ।

इति नेहेति । तोतोर्तीत्यत्र अय गुणनिषेधो नेत्यर्थ । हलि चेति । तोतुव् तस् इति स्थिते 'लोपो व्यो' इति वकारस्य लोप बाधित्वा 'च्छ्वो शूठ्' इत्यूठि प्राप्ते, वकारस्यानेन लोपे, 'हलि च' इति दीर्घ इत्यर्थ । यद्यपि तोतोर्तीत्यत्र 'च्छ्वो.' इत्यूठ अप्रवृत्तेर्वकारस्य 'लोपो व्यो.' इति लोप सिध्यति । तथापि तोतूर्त इत्यादौ ऊठो बाधनाय आवश्यकोऽयं लोपो न्याय्यत्वात्तोतोर्तीत्यत्रोपन्यस्त इति बोध्यम् । तोतूर्वतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । 'उपधायां च' इति दीर्घ । तोतूर्वीषि–तोतोर्षि । तोतूर्थ । तोतूर्थ । तोतूर्वीमि । तोतोर्मि । तोतूर्व । तोतूर्म । तोतूर्वाञ्चकार । तोतूर्विता । तोतूर्विष्यति । तोतूर्वीतु । तोतोर्तु । तोतूर्तात् । तोतूर्ताम् तोतूर्वतु । तोतूर्हि । तोतूर्वाणि । लङि अतोतूर्वीत् । अतोतो अतोतूर्ताम् अतोतूर्वु । अतोतूर्वी । अतोतो. । अतोतूर्तम् । अतोतूर्त । अतोतूर्वम् । अतोतूर्व । अतोतूर्म । तोतूर्यात् । लुङि 'अस्तिसिच.' इति नित्यमीट् । अतोतूर्वीत् । अतोतूर्विष्यत् । थुर्वीधातोरुदाहरति—तोथोर्तीति । तुर्वीवद्रूपाणि । दोदोर्तीति । दुर्वीधातो. रूपम् । दोधोर्तीति । धुर्वीधातो' रूपम् । मुर्च्छाधातो मोमूर्च्छीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह—मोमोर्तीति । 'राल्लोप' इति छस्य लोप । इत्यादीति । मोमूर्च्छीषि–मोमोर्षि । मोमूर्च्छीमि–मोमोर्मि । मोमूर्च्छ्व । मोमूर्हि । अमोमूर्च्छीत् । अमोमू । सिप्यप्येवम् । लुङि 'अस्तिसिच.' इति नित्यमीट् । अमोमूर्च्छीत् । अमोमूर्च्छिष्यत् । विषयसप्तमीति । 'अजेर्व्यघञपो.' इति वीभावविधौ आर्द्धधातुके इत्यनुवृत्त विषयसप्तम्यन्तमाश्रीयते ।

यङि विवक्षिते अजेर्वी। 'वेवीयते' अस्य यङ्लुङ्नास्ति। लुकापहारे विषयत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्ते। इति तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम्।

अथ तिङन्ते नामधातुप्रकरणम्॥ १९॥

२६५७ सुप आत्मन. क्यच् ३।१।८॥ इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिन सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्प्रत्ययो वा स्यात्। धात्ववयवत्वात्सुब्लुक्। **२६५८ क्यचि च ७।४।३३॥** अस्य ईत् स्यात्। आत्मन पुत्रमिच्छति पुत्रीयति। 'वान्तो यि प्रत्यये' (सू ६३) गव्यति। नाव्यति। 'लोप शाकल्यस्य' (सू ६७) इति तु न। अपदान्तत्वात्। तथा हि। **२६५९ नः क्ये १।४।१५॥**

न तु परसप्तम्यन्तमित्यर्थ। तत किमित्यत आह—तेनेति **विषयसप्तम्याश्रयणेनेत्यर्थ.।** विवक्षिते। **यङि विवक्षिते तत प्रागेव अजेर्वीभाव इत्यर्थ। एवञ्च कृते वीभावे हलादित्वाद्यङ् लभ्यते इति मत्वा आह**—वेवीयते इति। **ननु अजेर्वीभावानन्तर यङि सति तस्य 'यङोऽचि च' इति पाक्षिको लुक् कुतो नोदाह्रियते इत्यत आह**—अस्य यङ्लुङ् नास्तीति। विषयत्वेति। **लुका लुप्तयङ भाविज्ञानविषयत्वाभावेनेत्यर्थः।**

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां यङ्लुगन्तप्रक्रिया समाप्ता।

अथ नामधातुप्रक्रिया निरूप्यन्ते। सुप आत्मन क्यच्। **प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तादिति लभ्यते। 'धातो' कर्मण.' इति सूत्रात्कर्मण. इच्छायां वेत्यनुवर्तते। कर्मण इति पञ्चमी। कर्मकारकादिति लभ्यते। सन्निधानादिच्छा प्रत्येव कर्मत्व विवक्षितम्। आत्मन्शब्द स्वपर्याय। तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। स्वार्थात्कर्मण इति लभ्यते। स्वश्च इच्छाया सन्निधापितत्वादेषितैव विवक्षित.। तथाच स्वस्मै यदिष्यते कर्मकारक तद्वृत्तेस्सुबन्तादिच्छायां क्यज्वा स्यादिति फलति। तदिदमभिप्रेत्य आह**—इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिन इत्यादिना। **एषित्रर्थादिषिकर्मण इत्यर्थ। एषित्रा स्वार्थं यदिष्यते कर्मकारक तद्वाचकात्सुबन्तादिति यावत्।** धात्ववयवत्वादिति। **सुबन्तात् क्यचि कृते तदन्तस्य सनाद्यन्ता इति धातुत्वादिति भाव।** क्यचि च। **'अस्य च्वौ' इत्यतोऽस्येत्यनुवर्तते। 'ई घ्राध्मो' इत्यत. ईग्रहण चेति मत्वा शेष पूरयति**—अस्येति। **अकारस्येत्यर्थ.।** पुत्रीयतीति। **क्यचि पुत्र य इति स्थिते ईत्वे पुत्रीय इति धातोर्लडादिरित्यर्थ। आत्मन. किम्। राज्ञ. पुत्रमिच्छति। पदविधित्वेन समर्थपरिभाषाया. प्रवृत्ते. महान्त पुत्रमिच्छतीत्यत्र पुत्रशब्दान्न क्यच्।** गव्यतीति। **गामात्मन इच्छतीत्यर्थ।** नाव्यतीति। **नावमात्मन इच्छतीत्यर्थ।** अपदान्तत्वादिति। **'लोप शाकल्यस्य' इत्यस्य पदान्त एव प्रवृत्तिरिति भाव। नन्वन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमस्त्येवेत्यत आह**—तथा हीति। **यथा पदत्व न भवति तथो-**

क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न । गव्याञ्चकार । गव्यिता । नाव्याञ्चकार । नाव्यिता । नलोप । राजीयति । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (सू १३७२) । त्वद्यति । मद्यति । एकार्थयो इत्येव । युष्मद्यति । अस्मद्यति । 'हलि च' (सू ३५४) । गीर्यति । पूर्यति । धातो इत्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्त प्रत्युदाहरण चिन्त्यम् । पुर्गिरो साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राच प्रामा-

च्यते इत्यर्थः । न क्ये । नकारादकार उच्चारणार्थ. । 'सुप्तिङन्तम्' इत्यतः सुबन्त पदमित्यनुवर्तते । सुबन्त नकारेण विशेष्यते। तदन्तविधि । नकारान्त सुबन्त पदसञ्ज्ञ स्यादिति लभ्यते । सुबन्तत्वादेव पदत्वे सिद्धे नियमार्थमिदम् । क्यग्रहणेन क्यच्क्यङोर्ग्रहणम् । न तु क्यष 'लोहितडाज्भ्य· क्यष्वचनम्' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् । क्यषोऽभावात् । तदाह—क्यचि क्यङि चेत्यादिना । ननु गव्याञ्चकारेत्यत्र आम आर्धधातुकत्वात्तस्मिन् परे वकाराद्धल उत्तरस्य यकारस्य 'यस्य हल' इति लोप स्यादित्यत आह—सन्निपातेति । यकारनिमित्तकावादेशसम्पन्नवकारस्य यकारलोप प्रति निमित्तत्वासम्भवादिति भाव । गव्यितेति । इटि अतो लोप· । राजीयतीत्यत्र आह—नलोप इति । राजानमिच्छतीत्यर्थे क्यचि राजन् य ति इति स्थिते 'न क्ये' इति पदत्वान्नकारस्य लोप इत्यर्थ । कृते नलोपे 'क्यचि च' इत्यकारस्य ईत्वमिति मत्वा आह—राजीयतीति । न च ईत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'नलोप· सुप्स्वर' इति नियमादित्यलम् । ननु त्वामात्मनः इच्छति, ममात्मन· इच्छतीत्यत्र युष्मदस्मद्भ्या क्यचि धात्ववयवत्वात् सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणाभावात् 'त्वमावेकवचने' इति कथं त्वमौ स्याताम्, विभक्तौ परत एव तद्विधानादित्यत आह—प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति । सुपो लुका लुप्तत्वेपि क्यचमादाय मपर्यन्तस्य त्वमाविति भाव । ननु युष्मानात्मन· इच्छति, अस्मानात्मनः इच्छति, युष्मद्यति अस्मद्यति इत्यत्रापि क्यचमादाय त्वमौ स्यातामित्यत आह—एकार्थयोरित्येवेति । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रमनुवृत्तम् । एकवचनशब्दश्च न रूढः, किन्तु एकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वमेकवचनशब्देन विवक्षितमिति युष्मदस्मत्प्रक्रियायां प्रपञ्चित प्राक् । तथा च युष्मदस्मदोरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वाभावान्न त्वमाविति भाव· । गिरमात्मन इच्छति, पुरमात्मन इच्छतीत्यत्र गिर्शब्दात्पुर्शब्दाच्च क्यचि विशेषमाह—हलि चेति । उपधादीर्घ इति शेष । ननु दिवमिच्छति दिव्यतीत्यत्रापि 'हलि च' इति दीर्घ स्यादित्यत आह—धातोरित्येवेति । 'हलि च' इति सूत्रे 'सिपि धातो·' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव· । दिव्यतीति । दिव्शब्द अव्युत्पन्न प्रातिपदिकमिति भाव· । इहेति । 'हलि च' इति सूत्रे धातोरित्यनुवृत्ते· पुर्यतीत्यत्र न दीर्घ इति माधवग्रन्थश्चिन्त्य इत्यर्थ । कुत इत्यत आह—पुर्गिरो साम्यादिति । 'गॄ शब्दे' 'पॄ पालनपूरणयो·' इत्याभ्या क्विपि 'ॠत इद्धातो·' इति 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति च इत्वे उत्वे

दिक एव। अदस्यति 'रीङृत' (सू १२३४)। कर्त्रीयति। 'क्यच्व्योश्च' (सू २११९)। गार्गीयति। वात्सीयति। 'अकृत्सार्व-' (सू २२९८) इति दीर्घ। कवीयति। वाच्यति। समिध्यति। **२६६० क्यस्य विभाषा ६।४।५०॥** हल परयो क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्द्धधातुके। 'आदे परस्य' (सू ४४)। 'अतो लोप' (सू २६०८)। तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न। समिधिता समिध्यिता। 'मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न' (वा १७१४)। किमिच्छति। इदमिच्छति। स्वरिच्छति। **२६६१ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षा-**

च कृते रपरत्वे गिर्शब्दस्य पुर्शब्दस्य च निष्पत्तेरिति भाव। प्रामादिक एवेति। दिवूशब्दस्य अव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वान्न धातुत्वम्। दिव्धातो क्विबन्तात् ऊठि द्यूशब्दाच्च क्यचि 'द्यूयती'त्येव उचितम्। विचि तु लघूपधगुणे 'लोपो व्यो' इति लोपे देशब्दात् क्यचि देयतीत्येवोचितमिति भाव। अदस्यतीति। अमुमात्मन इच्छतीत्यर्थे अदस्शब्दात् क्यचि सुपो लुका लुप्तत्वाद्विभक्तिपरकत्वाभावान्न त्यदाद्यत्वम्। सान्तत्वान्नोत्वमत्वे। 'न. क्ये' इति नियमेन पदान्तत्वाभावान्न सस्य रुत्वमिति भाव। कर्तृशब्दात् क्यचि विशेषमाह—रीङृत इति। गार्ग्यशब्दात् क्यचि विशेषमाह—क्यच्व्योश्चेति। आपत्यस्य यञो यकारस्य लोप इति भाव। कृते यलोपे 'क्यचि च' इत्यकारस्य ईत्व मत्वा आह—गार्गीयतीति। वात्सीयतीति। वात्स्यशब्दात् क्यचि पूर्ववत्। कविशब्दात् क्यचि विशेषमाह—अकृत्सार्वेति। वाच्यतीति। वाच्शब्दात् क्यचि 'न क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावान्न कुत्वम्। 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारण तु न, धातोः कार्यमुच्यमान धातुविहितप्रत्यये एवेति नियमात्। समिध्यतीति। समिध्शब्दात् क्यचि 'न. क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावान्न जश्त्वम्। लुटस्तासि इटि समिध्य इ ता इति स्थिते 'यस्य हल' इति नित्ये यलोपे प्राप्ते-क्यस्य विभाषा। 'यस्य हलः' इत्यत्त हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते। 'आर्द्धधातुके' इत्यधिकृतम्। तदाह—हलः परयो क्यच्क्यङोरिति। क्यष् तु नात्र गृह्यते, 'लोहितडाज्भ्य क्यष्वचनम्' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात्तदभावात्। अन्तलोपमाशङ्क्य आह-आदे. परस्येति। तथा च समिध् अ इ ता इति स्थिते आह-अतो लोप इति। तथा च समिध् इ ता इति स्थिते लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—तस्य स्थानिवत्त्वादिति। क्यच्सूत्रे 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेध.' इति वार्तिकम्। मान्तेभ्य. अव्ययेभ्यश्च प्रतिषेध इत्यर्थ.। पुत्रमात्मन. इच्छति। पुत्रीयतीत्यत्र न स्यात्। पुत्राविच्छतीत्यादावेव स्यात्। मान्तानि अव्ययानि मान्ताव्ययानि तेभ्य इत्यर्थे स्वरिच्छतीत्यत्र क्यच प्रतिषेधो न स्यात्। अतस्तद्वार्तिकं विवृण्वन्नाह—मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् नेति। अशनायोदन्य। अशनाय, उदन्य, धनाय इत्येषां द्वन्द्व। क्यजन्ता इति। एते त्रयः शब्दाः क्रमेण बुभुक्षादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते इत्यर्थः। भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा। पातु-

पिपासागर्धेषु ७। ४। ३४ ॥ क्यजन्ता निपात्यन्ते। अशनायति। उदन्यति। धनायति। बुभुक्षादौ किम्। अशनीयति। उदकीयति। धनीयति। २६६२ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ७। १। ५१॥ एषा क्यचि असुगागमः स्यात्। 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' (वा ४३०९) अश्वस्यति वडवा। वृषस्यति गौः। 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' (वा ४३१५)। क्षीरस्यति बालः। लवणस्यत्युष्ट्रः। 'सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ' (वा ४६१६-१७) दधिस्यति-दध्यस्यति। मधुस्यति-मध्वस्यति। २६६३ काम्यच्च ३। १। ९॥ उक्तविषये काम्यच् स्यात्। पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति। इह 'यस्य हलः' (सू २६३१) इति लोपो न, अनर्थकत्वात्। यस्य इति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम्। यशस्काम्यति। सर्पिष्काम्यति। मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव। किंकाम्यति।

मिच्छा पिपासा। गर्द्धः अभिकाङ्क्षा। अशनायतीति। अश्यते यत् तदशनम् अन्नं, तद्भोक्तुमिच्छतीत्यर्थः। 'क्यचि च' इति ईत्त्वाभावो निपात्यते। 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः। उदन्यतीति। उदकं पातुमिच्छतीत्यर्थः। उदकशब्दस्य उदन्नादेशो निपात्यते नलोपाभावश्च। धनायतीति। जीवनार्थं सत्यपि धने अधिकं धनं वाञ्छतीत्यर्थः। ईत्त्वाभावो निपात्यते। अशनीयतीति। अशनम् अन्नं तत्सङ्ग्रहीतुमिच्छति वैश्वदेवाद्यर्थमित्यर्थः। उदकीयतीति। सस्यादिसेचनार्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः। धनीयतीति। दरिद्रः सन् जीवनाय धनमिच्छतीत्यर्थः। अश्वक्षीर। क्यचि। 'परे असुगि'ति शेषपूरणम्, 'आज्जसेरसुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। असुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः। कित्त्वादन्त्यावयवः। अश्ववृषयो इति। वार्तिकम्। अश्वस्यति वडवेति। मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः। वृषस्यति गौरिति। मैथुनार्थं वृषमिच्छतीत्यर्थः। 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इति कोशस्तु अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छामात्रे लाक्षणिकः। क्षीरलवणयोरिति। वार्तिकम्। असुगिति शेषः। लालसा-उत्कटेच्छा। सर्वप्रातिपदिकानामिति। इदमपि वार्तिकम्। लालसायां सर्वेषां प्रातिपदिकानां क्यच् वक्तव्यः। तस्मिन् परे प्रकृतीनां सुगसुकौ च वक्तव्यौ इत्यर्थः। न चानेनैव वार्तिकेन सिद्धे 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' इति वार्तिकं व्यर्थमिति शङ्क्यम्, 'क्षीरलवणयोः' इति वार्तिकं कात्यायनीयं, 'सर्वप्रातिपदिकानाम्' इति तु मतान्तरमित्यदोषात्। एवञ्च भाष्ये 'अपर आहे'त्यनेन ध्वनितम्। काम्यच्च। 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्युत्तरमिदं सूत्रम्। तदाह—उक्तविषये इति। पुत्रकाम्यतीति। कस्येत्सञ्ज्ञा तु न, फलाभावात्। अनर्थकत्वादिति। काम्यचः एकदेशस्य यकारस्य अर्थाभावादित्यर्थः। ननु बेभिदिता इत्यत्रापि यकारस्य अनर्थकत्वाल्लोपो न स्यादित्यत आह—यस्य इतीति 'यस्य हलः' इत्यत्र 'यस्ये'त्यनेन यकाराकारसङ्घातग्रहणमित्यनुपदमेवोक्तमित्यर्थः। तथाच बेभिद्य इ ता इति स्थिते यङो यस्य सङ्घातस्यार्थवत्त्वाद्यकारलोपो निर्बाधः। प्रकृते

स्व काम्यति । २६६४ उपमानादाचारे ३ । १ । १० ।। उपमानात्कर्मण सुबन्तादाचारार्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् । 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' (वा १७१७) । प्रासादीयति कुट्या भिक्षु । कुटीयति प्रासादे । २६६५ कर्तु क्यङ् सलोपश्च ३ । १ । ११ ।। उपमानात्कर्तु सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् , सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्ते पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ सन्नियोगशिष्ट । स च व्यवस्थित' । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषा विभाषया' (वा १७१९-२०) । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजश्शब्दो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु

तु काम्यजेकदेशस्य यस्यानर्थकत्वाल्लोपो नेति भाव. । यशस्काम्यतीति । 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । ननु किमात्मन. इच्छति किंकाम्यति स्वःकाम्यति कथम् ? 'मान्ताव्ययानां ने'त्यनुवृत्तेरित्यत आह —मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययमिति । उपमानादाचारे । 'सुप आत्मन क्यच्' इत्यतः सुप इत्यनुवर्तते । 'धातो. कर्मण' समानकर्तृकात्' इत्यतः कर्मण इति तदाह—उपमानात्कमण इत्यादिना । उपमान यत्कर्मकारक तद्वृत्तेः सुबन्तादित्यर्थं । पुत्रमिवेति । 'धातो कर्मण.' इत्यत वेत्यनुवृत्तिरनेन सूचिता । छात्र पुत्रत्वेन उपचरतीत्यर्थं । विष्णूयतीति । द्विज विष्णुत्वेन उपचरतीत्यर्थ. । अधिकरणाच्चेति । उपमानभूताधिकरणवृत्तेरपि सुबन्तादाचारे क्यजिति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रासादीयति कुट्यामिति । प्रासादे इव कुठ्यां हृष्टो वर्तते इत्यर्थ. । कुटीयति प्रासादे इति । कुट्यामिव प्रासादे क्लिष्टो वर्तते इत्यर्थ । कर्तु क्यङ् सलोपश्च । 'कर्तुरि'त्यावर्तते । 'कर्तु' क्यङि'त्येक वाक्यम् । अत्र कर्तुरिति पञ्चम्यन्तम् । उपमानादाचारे इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मण.' इत्यत. वेति च । तदाह—उपमानादिति । उपमान यत्कर्तृकारक तद्वृत्ते सुबन्तादित्यर्थ' । 'कर्तु सलोपश्चे'ति द्वितीय वाक्यम् । चकार. 'तु' पर्याय. भिन्नक्रम 'स' इति लुप्तषष्ठीक पृथक्पदम् । 'कर्तुरि'ति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणम् । तदन्तविधि । तदाह-सान्तस्य लोपस्त्विति । एतच्च महाभाष्ये स्पष्टम् । क्यङि सलोपविकल्प सर्वत्र स्यादित्यत आह—स च व्यवस्थित इति । सान्तस्य सलोप इत्यर्थ. । व्यवस्थामेव दर्शयति—ओजसोऽप्सरस इति । इद वार्तिकम् । ओजश्शब्द इति । क्यङन्तोऽयम् । 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् वृत्ति । तत्र ओजश्शब्द. ओजस्विनि वर्तत इत्यर्थं । ओजायते इति । ओजस्वीवाचरतीत्यर्थ. । ओजश्शब्दात् क्यङि सलोपे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घ इति भाव । अप्सरायते इति । अप्सरश्शब्दात् क्यङि सलोपदीर्घौ । क्यङो ङित्वादात्मनेपदम् । 'इतरेषां विभाषये'त्यस्योदाहरति-यशायते यशस्यते इति । यशस्वीवाचरतीत्यर्थः । विद्वायते विद्वस्यते इति । विद्वानिवाचरतीत्यर्थ' । विद्वच्छब्दात् क्यङि सलोपविकल्प. । त्वद्यते मद्यते इति । त्वमिव अहमिव आचरतीत्य-

युष्मद्यते। अस्मद्यते। 'क्यङ्मानिनोश्च' (सू ८३७)। कुमारीवाचरति कुमारायते। हरिणीवाचरति हरितायते। गुर्वीव गुरूयते। सपत्नीव सपत्नायते। सपतीयते। सपत्नीयते। युवतिरिव युवायते। पट्वीमृद्व्याविव पट्वीमृदूयते। 'न कोपधायाः' (सू ८३८)। पाचिकायते। 'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा' (वा १७२१) वाग्रहणात् क्यङपि। अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः। क्विप्सन्नि-

---

र्थं। युष्मदस्मच्छब्दात् क्यङि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ। युष्मद्यते अस्मद्यते इति। यूयमिव वयमिव आचरतीत्यर्थः। 'त्वमावेकवचने' इत्यस्मात् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे 'एकवचने' इत्यनुवृत्तेरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वे सत्येव युष्मदस्मदोस्त्वमाविति भावः। कुमार्यादिशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वं स्मारयति—क्यङ्मानिनोश्चेति। कुमारायते इति। पुंवत्त्वेन ङीषो निवृत्तौ दीर्घः। हरितायते इति। हरिणीशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वेन 'वर्णादनुदात्तात्' इति नत्वस्य ङीषश्च निवृत्तौ दीर्घः। गुरूयते इति। गुर्वीशब्दात् क्यङि ङीषो निवृत्तौ दीर्घः। सपत्नायते इति। शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दात् शार्ङ्गरवादित्वेन ङीनन्तात् पुंवत्त्वेन ङीनो निवृत्तौ दीर्घः इति भावः। सपतीयते इति। समानः पतिः स्वामी यस्याः इति बहुव्रीहौ सपतिशब्दस्य नत्वे ङीपि च निष्पन्नात् सपत्नीशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वेन ङीब्नत्वयोर्निवृत्तौ दीर्घ इति भावः। सपत्नीयते इति। विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य समानः पतिः यस्याः इति बहुव्रीहौ सपत्नीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वान्न पुंवत्त्वमिति भावः। युवायते इति। युवतिशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ नलोपे दीर्घ इति भावः। वयोवाचिनां जातिकार्यं वैकल्पिकमिति 'जातेरस्त्रीविषयात्' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। एतेन 'जातेश्च' इति निषेधादिह पुंवत्त्वं दुर्लभमित्यपास्तमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। पट्वीमृदूयते इति। इह पूर्वपदस्य क्यङ्परकत्वाभावान्न पुंवत्त्वम्। ननु पाचिकेवाचरति पाचिकायते इत्यत्रापि 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वेन टापः 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्वस्य च निवृत्तौ पाचकायते इति स्यादित्यत आह—न कोपधाया इति। 'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा' इति वार्तिकम्। उपमानादित्यनुवर्तते। 'धातोः कर्मणः' इत्यतो वाग्रहणस्यास्मिन्प्रकरणे अनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—वाग्रहणात् क्यङपीति। अन्यथा विशेषविहितत्वात् क्विपा क्यङो बाधः स्यादिति भावः। तथाचात्र वाशब्दो विकल्पार्थक इति फलितम्। अत्र सुप इति नानुवर्तते। प्रातिपदिकात् क्यङो प्राप्तौ वाग्रहणात् समुच्चीयते इति केचित्। अवगल्भादय इति। 'गल्भ धार्ष्ट्ये' अवपूर्वः, 'क्लीब अधार्ष्ट्ये' 'होडृ अनादरे' एभ्यः पचाद्यचि अवगल्भादिशब्दास्त्रयो निष्पन्ना इत्यर्थः। तथा च अवगल्भ इवाचरति, क्लीब इवाचरति, होड इवाचरतीत्यर्थे अवगल्भादिशब्देभ्यः क्विप्क्यङाविति स्थितम्। अवगल्भते इत्यात्मनेपदलाभायाह—क्विप्सन्नियोगेनेति। अन्त्यस्य अकारस्य अनुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चात्र प्रतिज्ञायते।

योगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते। तेन तङ्। अवगल्भते। क्लीबते। होडते। भूतपूर्वादप्यनेकाच आम्। एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम्। केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसम्भवात् धातूनामनेकार्थत्वात्। अवगल्भाञ्चक्रे। क्लीबाञ्चक्रे। होडाञ्चक्रे। वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादय। तङ् नेति तूचितम्। 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य॰ क्विब्वा वक्तव्य' (वा १७२२)। पूर्ववार्तिक तु अनुबन्धा-

ततश्च तस्य इत्सञ्ज्ञाया लोपे अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपद लभ्यते। तदाह—तेन तङिति। अवगल्भते इति। क्विपि भकारादकारस्य लोपे हलन्ताच्छडादौ तङि शबिति भाव॰। ननु अवगल्भाञ्चक्रे, क्लीबाञ्चक्रे, होडाञ्चक्रे इत्यत्र कथमाम्? अन्त्यस्य च इत्सञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारेण धातूनामेकाच्त्वेन 'कास्यनेकाच्' इत्यस्याप्रवृत्ते॰। न च 'अवगल्भ' इत्यस्य क्विबन्तस्य धातोरनेकाच्कत्वमस्तीति वाच्यम्, 'उपसर्गसमानाकार पूर्वपद धातुसञ्ज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह—भूतपूर्वादपीति। क्विबुत्पत्ते प्राक्तनमनेकाच्त्व भूतपूर्वगत्या आश्रित्येत्यर्थ। भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणमाह—एतद्वार्तिकेति। 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य॰ क्विब्वा' इति वक्ष्यमाणवार्तिकादेव अवगल्भते, अवजगल्भे इत्यादिसिद्धौ पुनरेभ्य॰ क्विब्विधान तत्सनियोगेन अन्त्यवर्णस्य अनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानार्थं सद् भूतपूर्वगत्या अनेकाच्त्वाश्रयणं ज्ञापयतीत्यर्थ॰। नन्वनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानस्यात्मनेपदसिद्धावुपक्षीणत्वात् कथमुक्तज्ञापकतेत्याशङ्क्य निराकरोति—न चावगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलमिति। कुत इत्यत आह—केवलानामिति। अच्प्रत्ययरहितानां धातुपाठसिद्धानामनुदात्तेतामेव गल्भादिधातूनामवगल्भ इवाचरतीत्याद्यर्थेषु वृत्तिसम्भवात्। तच्च कुत इत्यत आह—धातूनामनेकार्थत्वादिति। एवञ्च 'आचारेऽवगल्भ' इति क्विब्विधानमनुबन्धासञ्जनार्थं सद् भूतपूर्वगत्या अनेकाच्त्वाश्रयण ज्ञापयतीति सिद्धम्। नच 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य' इति क्विपि अवगल्भतीत्यादिवारणाय अनुबन्धासञ्जनमुपक्षीणमिति कथ तस्य उक्तज्ञापकतेति वाच्यम्, 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य॰' इति वार्तिकेन क्विपि तथा प्रयोगे इष्टापत्ते भूतपूर्वाश्रयणपरभाष्यप्रामाण्येन 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वार्तिकस्य अवगल्भादिभ्य अप्रवृत्तिविज्ञानादित्यास्तां तावत्। 'आचारेऽवगल्भ' इत्यत्र अवेत्यस्य प्रयोजनमाह—अवेत्युपसर्गेति। केवलादिति। उपसर्गविहीनाद्गल्भशब्दादित्यर्थ॰। उपसर्गान्तरेति। प्रगल्भाऽनुगल्भादिशब्दादित्यर्थ॰। क्यङेवेति। न तु क्विबित्यर्थं। माधवादय इत्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजमाह—तङ् नेति तूचितमिति। केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च गल्भशब्दात् प्रगल्भादिशब्दाच्च अनेन क्विबभावेऽपि 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वार्तिकेन क्विप् निर्बाधः। परन्तु अवपूर्वस्य एवानुबन्धासञ्जनादात्मनेपदमेव तत्र नेति वक्तुमुचितमित्यर्थ। सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति। 'आ-

सञ्ज्ञनार्थम्। तत्र क्विबनूद्यते। प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते। तेन पदकार्यं न। कृष्ण इवाचरति कृष्णति। 'अतो गुणे' (सू० १९१) इति शपा सह पररूपम्। अ इवाचरति अति। अत। अन्ति। प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम्। औ। अतु। उ। द्वित्वम्। 'अतो गुणे' (सू १९१), 'अत आदेः' (सू २२४८) इति दीर्घः, णल औ, वृद्धिः। अतुसादिषु तु 'आतो लोप

चारे' इति शेषः। नन्वनेनैव वार्तिकेन सिद्धे 'आचारेऽवगल्भ' इति वार्तिकं व्यर्थमित्यत आह—पूर्ववार्तिकं त्विति। अन्त्यवर्णस्य इत्सञ्ज्ञासिद्ध्यर्थमित्यर्थः। तर्हि तत्र क्विब्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—तत्र क्विबनूद्यते इति। तत्सन्नियोगेनानुबन्धासञ्ज्ञार्थमित्यर्थः। पदकार्यं नेति। 'राजानती'त्यादौ नलोपादिकं नेत्यर्थः। अन्यथा अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपादिकं स्यादिति भावः। पररूपमिति। कृष्णशब्दात् क्विबन्ताल्लडादौ शपि 'अतो गुणे' इति पररूपमित्यर्थः। कृष्णाञ्चकार। कृष्णिता। कृष्णिष्यति। कृष्णतु। अकृष्णत्। कृष्णेत्। कृष्णायात्। अतो लोपात्परत्वात् 'अकृत्सार्वं' इति दीर्घः। पूर्वविप्रतिषेधस्य विहितत्वादतो लोप इत्यन्ये। अ इवेति। अ विष्णु। स इवेत्यर्थः। अतीति। शपा पररूपम्। असि। अथः। अथ। आमि। आव। आम। क्विप्प्रत्ययान्तत्वाल्लिटि 'कास्प्रत्ययात्' इत्याम्प्रत्ययमाशङ्क्य आह—प्रत्ययग्रहणमपनीयेति। आ, अतु, उ इति सिद्धरूपप्रदर्शनम्। तत्र प्रक्रियां दर्शयति—द्वित्वमिति। णलि 'द्विर्वचनेऽचि' इति लोपस्य निषेध इति भावः। अतो गुणे इति। द्वित्वे कृते अ अ अ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादतो लोपं बाधित्वा पररूपमिति भावः। अत आदेरिति। न च परत्वान्नित्यत्वादपवादत्वाच्च 'अतो गुणे' इत्यस्मात्प्राक् 'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तस्य बहिरङ्गत्वात् 'अत आदेः' इत्यस्यापवादत्वेऽपि आनर्देत्यत्र हलादिशेषात्प्रागेव परत्वात् 'अत आदेः' इत्यस्य चरितार्थत्वेन बाधकत्वासम्भवात् 'अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते' इत्युक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। यद्यप्यत्र प्रक्रियाव्युत्क्रमे फलविशेषो नास्ति, तथापि न्याय्यत्वादेवमुक्तम्। णल औ इति। पररूपे दीर्घे च आ अ इति स्थिते 'आत औ णलः' इत्यौत्वमिति भावः। वृद्धिरिति। आ औ इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः। तथाच 'औ' इति रूपं परिनिष्ठितम्। अतुसादिष्विति। अ अतुस्, अ उस् इति स्थिते द्वित्वे पररूपे 'अत आदेः' इति दीर्घे आतो लोप इत्यर्थः। अतु उः। इति प्रत्ययमात्रं शिष्यते। थलि इटि द्वित्वे दीर्घे आल्लोपे, इथ। अथु। अ। औ। इव। इम। वस्तुतस्तु 'कास्यनेकाज्ग्रहणम्' इति वार्तिकव्याख्यावसरे प्रत्ययग्रहणमपनीयेति भाष्ये नोक्तम्। कासेश्च प्रत्ययान्ताच्च आमिति लभ्यते। अत एव 'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः' इति वार्तिके अवगल्भाञ्चक्रे इत्यादौ अन्त्यवर्णस्यानुबन्धत्वेन एकाच्त्वेऽपि 'कास्प्र-

इटि च' (सू. २३७२) इत्याल्लोप । मालेवाचरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप् । मालाञ्चकार । लङि अमालात् । अत्र हल्ङ्यादिलोपो न । ङीप्साहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इट्सकौ । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङि कवीयात् । 'सिचि वृद्धि —' (सू. २२९७) इत्यत्र धातो इत्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादय । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतु । अवयीत्–अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतु । पितेव । पितरति । आशिषि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र 'गातिस्था—' (सू २२२३) इति, 'भुवो वुक्—' (२१७४) इति, 'भवतेर —' (सू. २१८१) इति च न भवति । अभिव्यक्तित्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । द्रुरिव द्रवति । 'णिश्रि—' (सू.

स्ययात्' इत्यामित्युक्त भाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । इता । इष्यति । अतु–अतात् । अताम् । अन्तु । अ–अतात् । अतम् । अत । आनि । आव । आम । आत् । आताम् । आन् । आ । आतम् । आत । आम् । आव । आम । विधिलिङि एत् । एताम् । एयु. । ए । एतम् । एत । एयम् । एव । एम । यात् । यास्ताम् । यासु. । लुङि 'इट ईटि' इति सिज्लोपे 'आटश्च' इति वृद्धिं बाधित्वा परत्वादतो लोपे इटा सह आटो वृद्धौ ऐत् ऐष्टाम् ऐषु , इत्यादीति केचित् । आर्धधातुकोपदेशकाले एव परत्वादतो लोपे अङ्गस्याभावादाट् नेत्यन्ये । ईत् इष्टाम् इत्यादि । ऐष्यत् । ननु मालाशब्दस्य टाप्प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाभावात्तत कथ क्विबित्यत आह—लिङ्गविशिष्टेति । वस्तुतस्तु आबन्तेभ्य आचारे क्विप् नास्त्येवेति विश्वपाशब्दनिरूपणे प्रपञ्चितम् । ङीप्साहचर्यादिति । ङ्यन्तादाचारक्विबन्तात् गौरीशब्दात् लुङि अगौरयत् इत्यादौ तिस्योर्ङ्यन्तात्परत्वासम्भवात् तत्साहचर्यादाबन्तादपि न तयोर्लोप इत्यर्थ । कवयतीति । शपि गुणायादेशौ । कवीयादिति । 'अकृत्सार्व' इति दीर्घ । लुङि अकवि ई त् इति स्थिते सिचि वृद्धिमाशङ्क्य आह—सिचि वृद्धिरित्यत्रेति । सिचा धातोराक्षेपतो लाभेऽपि 'अत इद्धातो'' इत्यतस्तदनुवृत्तेर्धातुरेव यो धातुरिति लभ्यते इति भाव । कैयटादय इति । 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे गोशब्दादाचारक्विपि अगवीदित्युपक्रम्य तथोक्तत्वादिति भाव । माधवस्त्विवति । 'सिचि वृद्धि ' इत्यत्र 'अत इद्धातो ' इत्यतो धातुग्रहणानुवृत्तौ मानाभावेन धातुरेव यो धातुरित्युक्तार्थालाभादिति तदाशय । वस्तुतस्तु 'इको गुणवृद्धी' 'वदव्रजहलन्तस्याच.' इत्यादिसूत्रस्थभाष्ये सिचि परत. एजन्त नास्तीत्युक्तत्वादेजन्तेभ्य' आचारक्विप् नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । विरिवेति । वि पक्षी स इवेत्यर्थ. । अभिव्यक्तत्वेनेति । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेनेति ।

२३१२) इति चङ् न । अद्रावीत् । २६६६ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ६।४।१५॥ अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात्क्वौ झलादौ च क्ङिति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति । मथीनति । ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । क इव कति । चकौ इति हरदत्तः । माधवस्तु 'ण्यल्लोपौ' इति वचनाण्णलि वृद्धिं बाधित्वा अतो-लोपात् चक इति रूपमाह । स्व इव सस्वौ । सस्व । यत्तु स्वामास स्वाञ्चकार इति तदनाकरमेव । २६६७ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ३।१।१२॥ अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्याद्धलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो

भावः । अभावीदिति । इह 'गातिस्था' इति सिचो न लुक् । बुभावेति । इह न वुक् । अभ्यासस्य अत्वं च न । चङ् नेति । 'णिश्रि' इति सूत्रे द्रुग्रहणेन धातुपाठस्थस्यैव ग्रहणादिति भावः । अनुनासिकस्य । अङ्गस्येत्यधिकृतमनुनासिकेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'नोपधायाः' इत्यत उपधाया इति 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घः इति चानुवर्तते । तदाह—अनुनासिकान्तस्येत्यादिना । इदामतीति । 'हलन्तेभ्य आचारक्विप् नास्ति' इति 'ह्रस्वनद्यापः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । पथीनतीति । पथिन्शब्दात् क्विपि 'अनुनासिकस्ये'ति इकारस्य दीर्घः । इदं तु माधवानुरोधेन । 'क्विबभ्युपगमेऽपि तिपि पथेनतीत्येव युक्तम्, 'इन्हन्' इति नियमेन दीर्घाप्राप्तेः । न च नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् सुबानन्तर्ये एवायं नियमो नान्यत्रेति वाच्यम्, तथाऽसति वृत्रघ्नः स्त्री वृत्रघ्नीत्यत्रापि अल्लोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् 'अनुनासिकस्य' इत्युपधादीर्घापत्तेरित्याहुः । देवतीतीति । दिव्शब्दादाचारक्विबन्तात् शपि लघूपधगुणः । 'नः क्ये' इति नियमेन अपदान्तत्वात् 'दिव उत्' इत्युत्वं नेति भावः । अत्र ऊठीति । दिव्शब्दात् क्विपि 'च्छ्वोः' इति वकारस्य ऊठि कृते लघूपधगुणं बाधित्वा परत्वादिकारस्य यणि द्यूशब्दात् शपि ऊकारस्य गुणे अवादेशे च द्यवतीति रूपमुचितमित्यर्थः । चकाविति । कशब्दात् क्विबन्ताल्लिटि णलि द्वित्वे चुत्वे चक अ इति स्थिते ककारादकारस्य अतो लोपात्परत्वाद् वृद्धौ आकारे 'आत औ णलः' इत्यौत्वे वृद्धिरेकादेश इति भावः । माधवस्त्विति । चक अ इति स्थिते पूर्वविप्रतिषेधाद् वृद्धिं बाधित्वा ककारादकारस्य अतो लोपे कृते णलोऽकारेण सह चक इति रूपमित्यर्थः । नचैवं सति अ इवाचरति अति, औ, अतुः इत्यत्रापि लिटि 'अत आदेः' इति दीर्घं बाधित्वा अतो लोपः स्यादिति वाच्यम् 'ण्यल्लोपावि'ति पूर्वविप्रतिषेधलभ्यः अतो लोपः सन्निहितमेव 'अकृत्सार्व' इति दीर्घं बाधते, न तु 'अत आदेः' इति दीर्घमपि, 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति माधवाशय इत्याहुः । तदनाकरमेवेति । अनेकाच्त्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु 'प्रत्ययग्रहणमपनीये'त्यस्य भाष्ये अदर्शनात् प्रत्ययान्तत्वादाम्भवत्येवेति युक्तमेवेत्यनुपदमेवोक्तम् । भृशादिभ्यो ।

भृशो भवति भृशायते। 'अच्वे' इति पर्युदासबलात् अभूततद्भावे इति लब्धम्। तेनेह न। क्व दिवा भृशा भवन्ति। ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः। सुमनस्, अस्य सलोपः। सुमनायते। चुरादौ 'सग्राम युद्धे' इति पठ्यते। तत्र सग्राम इति प्रातिपदिकम्। तस्मात् 'तत्करोति-' इति णिच् सिद्धः। तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते। युद्धे योऽय ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्या-

भवन भू, भावे क्विप्। तदाह-भवत्यर्थे इति। भवने इत्यर्थः। क्यङ् स्यादिति। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। हलन्तानामेषामिति। भृशादिषु ये हलन्ता तेषा लोपः, क्यङ् चेत्यर्थः। ननु 'अभूततद्भावे' इति कुतो लब्धमित्यत आह- अच्वेरिति पर्युदासबलादिति। 'अभूततद्भावग्रहण'मिति वार्तिकमेतल्लब्धार्थकथनपरमिति भावः। ये रात्रौ भृशा इति। प्रकाशातिशयवन्त इत्यर्थः। भृशादिषु हलन्तमुदाहरति-सुमनस इति। सुमनायते इति। असुमना सुमना भवतीत्यर्थः। यद्यपि स्त्रियामित्यधिकारे 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणा बहुत्व च'इति लिङ्गानुशासनसूत्रे सुमनश्शब्दस्य नित्य बहुवचन विहितम्,तथापि तद्देवादिपर्यायरूढविषयम्।सुशोभन मनोयस्येति सुमना इति बहुव्रीहिर्यौगिक इति भावः। सुमनायते इति। क्यङि सलोपे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घः। ननु लुकि मनश्शब्दात्प्रागटि 'स्वमनायत' इति वक्ष्यमाणमनुपपन्नम् अङ्गस्य अड्विधानात् सुमनश्शब्दस्य समस्तस्यैव लड प्रत्यङ्गत्वात् 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति न्यायादित्याशङ्क्याह-चुरादौ सग्राम युद्धे पठ्यते इति। ततश्च क्वचित् सोपसर्गपाठबलादन्यस्मात् सोपसर्गादाचारक्विपि उपसर्गस्य न धातुसज्ञाप्रवेश इति विज्ञायते इत्यर्थः। ननु चुरादौ 'सग्रामे'ति समस्तो धातु, न तु सोपसर्गो ग्रामशब्दः। एव चास्य प्रातिपदिकत्वाभावात् सोपसर्गात् क्विपि उपसर्गस्य न धातुसज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमिद गमकमित्यत आह—तत्र सग्राम इति प्रातिपदिकमिति। 'ग्रसेरा च' इत्यौणादिके मन्प्रत्यये निष्पन्नस्य ग्रामशब्दस्य 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकत्वम्। अव्युत्पत्तिपक्षे 'अर्थवदधातु' इति प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः। ननु चुरादावस्य पाठो धात्वधिकारविहितचौरादिकणिजर्थः। एव च प्रातिपदिकत्वेन चुरादौ तस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—तस्मादिति। तस्मात् सग्राम इति प्रातिपदिकात् चौरादिकणिजसम्भवेऽपि 'तत्करोति' इत्यर्थे णिच् सिद्ध इत्यर्थः। ननु 'तत्करोति' इत्यनेनैव सग्रामशब्दात् प्रातिपदिकाण्णिच्सिद्धेः किमर्थमिह चुरादौ तस्य पाठ इत्यत आह—तत्सन्नियोगेनेति। णिच्सन्नियोगेन अकारस्य इत्सज्ञकस्य अनुदात्तेत्त्वार्थकस्य आसञ्जनार्थ इत्यर्थः। न च मकारादकारस्य इत्सज्ञकत्वे अल्लोपस्य णिनिमित्तकत्वाभावादससग्रामत इत्यत्र 'णौ चङ्युपधाया' इत्युपधाह्रस्वः स्यादिति वाच्यम्, सग्रामेत्यस्य हि कथादित्वाददन्तः। तस्मादकारो भिन्न एव अनुबन्धत्वेनासज्यते इत्यर्थः। एव च णौ अतो लोपे सति

त्सग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति—'उपसर्गसमानाकार पूर्वपद धातुसञ्ज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इति । तेन मन शब्दात्प्रागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एव च अवागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करण बोध्यम् । ज्ञापक च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गस्वरूप सकल श्रूयते, न त्वादेशेनापहृत तत्रैव पृथक्कृति । एव च 'आ ऊढ ओढ' स

णावल्लोपित्वान्नोपधाह्रस्व । कथादित्वलक्षणाऽदन्तत्वलाभायैवाऽस्य चुरादौ पाठ इति भाव । ननु चुरादौ सग्रामशब्दस्य 'तत्करोति' इति णिचि परे अस्त्वनुबन्धाऽऽसङ्ग । तथापि आचारक्विपि उपसर्गस्य न धातुसञ्ज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमस्य ज्ञापकतेत्यत आह—युद्ध इति । सामर्थ्यादिति । 'ग्राम युद्धे' इत्येतावतैव सग्रामशब्दो लभ्यते, केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाऽभावादित्यर्थ । विशिष्टपाठ इति । सग्रामशब्दपाठ इत्यर्थ । ज्ञाप्यमर्थमाह—समानाकारमिति । सग्रामशब्दे युद्धवाचिनि समित्यस्य क्रियायोगाऽभावात् समानाकारमित्युक्तम् । धातुसञ्ज्ञाप्रयोजके इति । 'क्विबादा'विति शेष । पृथक् क्रियते इति । तथा च न तस्य धातुसञ्ज्ञाप्रवेश इत्यर्थ. । तत किमित्यत आह—तेनेति । सम् इत्यस्य धातुसञ्ज्ञाप्रवेशाऽभावेनेत्यर्थ । तथा च सुमनश्शब्दात् आचारक्विपि विवक्षिते मनश्शब्दमात्रस्य धातुत्वात्ततो लङि मनश्शब्दस्यैवाङ्गत्वात्तत. प्रागेव अट् । न तु सुमनस् इति समुदायात्प्रागित्यर्थ । एतेन 'सग्रामयते'रेव सोपसर्गात् 'नाऽन्यस्मा'दित्यादि भाष्य 'भृशादिभ्य' इति सूत्रस्थ व्याख्यातमिति बोध्यम् । उन्मनायते इति । भृशादित्वात् क्यङि सलोप. । एव चेति । एवमुक्तरीत्या 'आचारेऽवगल्भ' इति क्विब्विधावपि अवेत्यस्य पृथक्करणात् गल्भशब्दात्प्रागेव अट् इत्यर्थ । ननु आ ऊढ. ओढ 'कुगति' इति समास । अस्माद्भृशादित्वात् क्यङि 'ओढायते' इत्यादि रूपम् । अत्रापि आङो धातुसञ्ज्ञाप्रवेशो न स्यात् । तत्र यद्यपि लङि ऊढशब्दाद्वा आङो वा प्राक् आटि न रूपे विशेष । उभयथापि औढायतेत्येव रूप सिद्धमेव । तथापि ओढायेति क्यङन्तात् क्त्वाप्रत्यये अतो लोपे ओढायित्वेत्येवेष्यते अत्र क्यङि चिकीर्षिते उक्तरीत्या पृथक्करणे पृथक्कृतस्य आङः 'कुगति प्रादय' इति क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यप् स्यादित्यत आह—ज्ञापक च सजातीयविषयमिति । तदेवोपपादयति—तेनेति । चुरादौ 'सङ्ग्राम युद्धे' इति सम्ग्रहणस्य उक्तार्थे पृथक्करणे ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वाश्रयणेन यत्र उपसर्गस्वरूपमविकृत श्रूयते नत्वेकादेशेनापहृत तत्रैव उपसर्गस्य पृथक्कृतिरिति विज्ञायते इत्यर्थ, सङ्ग्रामे सम्ग्रहणस्य ज्ञापकस्य एवविधत्वादिति भाव । ततः किमित्यत आह—एवञ्चेति । ओढायित्वेति । ओढशब्दात् भृशादित्वात् क्यङि ओढायेत्यस्मात् क्यङन्तात् क्त्वाप्रत्यये अतो लोपे रूपम् । अत्रेति । अत्र न ल्यबित्यन्वयः । क्यङि विवक्षिते आङ एकादेशेनापहृतत्वेन पृथक्करणाऽभावे सति

इवाचर्य ओढायित्वा, अत्र उन्मनाय्य, अवगल्भ्य इतिवन्न ल्यप्। ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठवार्तिक तद्भाष्य च प्रमाणम्। तथाहि—'उस्योमाङ्क्ष्वाट प्रतिषेध' (वा ३६३६)। उस्योमाङोश्च परयोराट पररूप नेत्यर्थ । उस्रामैच्छत् औस्रीयत्। औङ्कारीयत्। औढीयत्। 'आटश्च' (सू २६९) इति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिद सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम्। २६६८ लोहितादिडाज्भ्य क्यष्

तस्य आङ क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासाऽभावान्न ल्यबिति भाव.। उन्मनाय्य, अवगल्भ्य इतिवदिति व्यतिरेकदृष्टान्त । उन्मनस्शब्दात् भृशादित्वादाचारे क्यङि सकारलोपे 'अकृत्सार्व'इति दीर्घे उन्मनायेत्यस्मात्, क्त्वो ल्यपि, अतो लोपे, उन्मनाय्येति रूपम्। अवगल्भशब्दात् आचारेऽवगल्भेति क्विबन्तात् क्त्वो ल्यपि रूपम्। अत्र 'उद्'त्यस्य 'अवे'त्यस्य च उपसर्गस्वरूपस्य अनपहृतत्वेन क्यङि क्विपि च विवक्षिते पृथक्कृततया तयो' क्त्वान्तेन समासे सति ल्यबुचित । इह तु ओढायित्वेत्यत्र न तथेति व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम्। ज्ञापकस्य सजातीयत्वे प्रमाण दर्शयति—ज्ञापकस्येति। षाष्ठ वार्तिक दर्शयति—उस्योमाङ्क्ष्विति। उसि, ओम्, आङ् एषा द्वन्द्व । षष्ठस्य प्रथमे पादे 'ओमाङोश्च' इति सूत्रे इद वार्तिकं पठितम्। तद्व्याचष्टे—उस्योमाङोश्च परयो रेति। 'एङि पररूपम्' इत्यत. पररूपग्रहणानुवृत्तिं मत्वा आह—पररूप नेति। उसि तावदुदाहरति औस्रीयदिति। उस्रामात्मन ऐच्छदित्यर्थे 'सुप आत्मन' इति क्यजन्ताल्लङि उस्रीयशब्दादङ्गात्प्रागटि कृते 'उस्यपदान्तात्'इति पररूप प्राप्तमनेन निषिध्यते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा त्वनित्या, अस्मादेव भाष्योदाहरणात्। अन्यथा भिन्द्युरित्यादौ पररूप न स्यात्, आगमसहितस्य युस एवार्थवत्त्वादिति भाव । ओमि परत उदाहरति—औङ्कारीयदिति। ओङ्कारशब्दात् क्यजन्ताल्लङि अङ्गस्य आटि कृते 'ओमाङोश्च' इति पररूप प्राप्तमनेन निषिध्यते। आङि उदाहरति—औढीयदिति। आ ऊढ, ओढ तस्मात् क्यजन्ताल्लङि अङ्गस्य ओढशब्दस्य आटि कृते 'ओमाङोश्च' इति पररूप प्राप्तमनेन निषिध्यते। उदाहरणत्रयमिद भाष्ये स्थितम्। तत्र यदि उपसर्गस्वरूपस्य एकादेशेनापहारेऽपि पृथक्करण स्यात्, तर्हि क्यचि विवक्षिते आङ पृथक्कृतौ सत्यां धातुबहिर्भावादूढशब्दात् प्रागाङ परत्र आटि सति पररूपस्याऽप्रसक्तेराङि पररूपप्रतिषेधो व्यर्थ स्यात्। उक्तज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे तु अत्र आङ एकादेशेनापहारात् पृथक्करणाभावादोढशब्दात् प्रागाडागमे सति आङि पररूपप्राप्तेस्तन्निषेधोऽर्थवान् भवति। अतो ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे 'उस्योमाङ्क्षु' इत्याङ्ग्रहणम् औढीयदिति तदुदाहरणपरभाष्य च अत्र प्रमाणमिति भाव । ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे प्रमाणान्तरमाह—आटश्चेति चशब्देनेति। 'आटश्च' इति चकारः पुनर्वृद्धिविधानार्थः। तथाच आटोऽचि वृद्धिरेव यथा स्यात् नाऽन्यत्पररूपमिति लभ्यते इत्यपि षष्ठाध्याये 'ओमाङोश्च' इति सूत्रे 'आटश्च' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितमित्यर्थ । एवञ्च एतद्वार्तिकप्रत्याख्यानपर. सौत्रश्चकारस्तद्भाष्य चाऽत्र ज्ञापकमित्युक्त भवति। लोहितादि।

३।१।१३॥ लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात्। २६६६ वा क्यष १।३।९०॥ क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात्। लोहितायति। लोहितायते। अत्र अच्वे इत्यनुवृत्त्या अभूततद्भावविषयत्वं लब्धम्। तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम्। न तु डाचोऽसम्भवात्। नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम्, तस्य प्रत्याख्यानात्। तथाच वार्तिकं-'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि' (वा १७२९—३०) इति। न चैव काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्। तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात्। पटपटायति—पटपटायते। कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच्। डाजन्तात्क्यषो विधानसामर्थ्यात्। यत्तु—

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च। मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणानित्यचर्मणी॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति। तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम्। तस्मात्तेभ्यः क्यङेव। श्यामायते। सुखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते।

भवत्यर्थे इति। 'भृशादिभ्यो भुवि' इत्यतः भुवि इति अनुवृत्तेरिति भावः। वाक्यष. परस्मैपदमिति। 'शेषात्कर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। लोहितायतीति। अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थः। अत्रेति। 'लोहितादि' इति सूत्रे इत्यर्थः। तच्चेति। अभूततद्भावविषयत्वमित्यर्थः। असम्भवादिति। अव्यक्तानुकरणात् डाचो विहितत्वेन तस्य अभूततद्भावविषयत्वे अनुकरणत्वस्य भङ्गापत्तेरिति भावः। नाप्यादिशब्दग्राह्याणामिति। श्यामादिशब्दानामिति शेषः। तस्येति। आदिग्रहणस्येत्यर्थः। आदिग्रहणप्रत्याख्याने प्रमाणं दर्शयति—तथा चेति। आदिग्रहणमपनीय लोहितशब्दात् डाजन्तेभ्यश्च क्यष्वचनं कर्तव्यम्। इतराणि लोहितादिगणपठितानि श्यामादीनि प्रातिपदिकानि भृशादिष्वेव पठनीयानीत्यर्थः। एवञ्च श्यामादिशब्देभ्यः क्यङि आत्मनेपदमेवेति फलितम्। तस्यापीति। आदिग्रहणस्येव क्यषः ककारस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादित्यर्थः। पटपटायतीति। 'अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्' इति पटच्छब्दात् डाचि विवक्षिते सति 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' इति द्वित्वे 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति पूर्वखण्डान्तस्य तकारस्य उत्तरखण्डादेः पकारस्य च पररूपे एकस्मिन् पकारे, डित्वाट्टिलोपे, पटपटाशब्दात् डाजन्तात् क्यषि तदन्ताल्लडादीति भावः। 'अभूततद्भावे' इति तु नात्र सम्बध्यते इत्युक्तम्। न ह्यपटच्छब्दः पटच्छब्दो भवतीति युज्यते। ननु कृभ्वस्तियोगाऽभावादिह कथं डाजित्यत आह—कृभ्वस्तियोगं विनापीति। भवत्यर्थसत्तामात्रेणेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—डाजन्तादिति। तद्भाष्येति। 'भृशादिष्वितराणि' इत्युक्तवार्तिकतद्भाष्यविरुद्धमित्यर्थः। तस्मादिति। उक्तवार्तिकभाष्यविरोधात् तेभ्यः श्यामादिभ्यः भृशादित्वलक्षणः क्यङेव न तु क्यषित्यर्थः। ततश्च 'वा क्यषः' इत्यस्याप्रवृत्तेः ङित्वादात्मनेपदमेवेति मत्वा आह—श्यामायते इति। श्यामो भवतीत्यर्थः। ननु देवदत्तः सुखायते इति

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष् । लोहिनीयति । लोहिनीयते । **२६७० कष्टाय क्रमणे ३।१।१४॥** चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पाप कर्तुमुत्सहते इत्यर्थ । 'सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्' (वा १७६१)। कण्व पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्था । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षाया क्यङ् । पाप चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रह । सत्रायते, कक्षायते इत्यादि । **२६७१ कर्मणो रोमन्थतपोभ्या वर्तिचरो ३।१।१५॥** रोमन्थतपोभ्या कर्मभ्या क्रमेण वर्तनाया चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थ वर्तयति रोमन्थायते । 'हनुचलने इति वक्तव्यम्' (वा १७६२)। चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वण इत्यर्थ । नेह । कीटो रोमन्थ वर्तयति ।

कथम् ? देवदत्तस्य सुखत्वाभावादित्यत आह—सुखादय इति । श्यामादिषु ये सुखदुःखादिशब्दा गुणवचनास्ते सुखादिगुणवति वर्त्तन्ते इत्यर्थ । एव च 'सुखायते' इत्यस्य सुखवान् भवतीत्यर्थ । एव 'दुःखायते' इत्यादावपि । ननु लोहितशब्दाद्विहित क्यष् कथ लोहिनीशब्दाद् स्यादित्यत आह—लिङ्गविशिष्टेति । कष्टाय क्रमणे । 'क्रमण'शब्द विवृणोति । उत्साहे इति । अस्वरितत्वात् क्यषिति नानुवर्तते इति भाव. । 'क्रियार्थोपपदस्ये'ति चतुर्थीति मत्वाऽऽह—पाप कर्तुमिति । क्रमते इत्यत्र 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम.' इति तङ् । 'कण्वचिकीर्षायाम्' इत्यत्र कण्वपद व्याचष्टे—कण्व पापमिति । सत्रादिशब्दान् विवृणोति । सत्रादय इति । द्वितीयान्तेभ्य इति । चिकीर्षाया द्वितीयान्तस्यैवाऽन्वययोग्यत्वादिति भाव । कण्वशब्दस्तु सत्रादिशब्दाना कण्वपरत्वे तात्पर्यग्राहक. । केचित्तु 'कण्वे'त्यविभक्तिकम् । कण्वचतिभ्य इति व्याचक्षते । अस्वपदविग्रह इति । वृत्तावेव सत्रादिशब्दाना पापवाचित्वादिति भाव । इद कष्टशब्दादन्यत्रैव । 'कष्टाय क्रमते' इति तु स्वपदविग्रहोऽस्त्येव । भाष्ये एव विग्रह प्रदर्श्य सत्रादिषु विग्रहाऽप्रदर्शनादित्याहु । कर्मणो रोमन्थ । वृतुधातोर्ण्यन्तात् , 'धात्वर्थनिर्देशे इक्वक्तव्य.' इति इकि वर्तिशब्द । आवर्तनमर्थ । चरे सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । वर्तिचर अनयोर्द्वन्द्वात्सप्तमी । आवर्तने चरणे चेति लभ्यते । कर्मशब्देन कर्मकारक विवक्षितम् । द्वित्वे एकवचनम् । तथाच कर्मकारकवृत्तिभ्या रोमन्थतपश्शब्दाभ्यामिति लभ्यते । यथासख्यमन्वय । तदाह—रोमन्थतपोभ्यामिति । रोमन्थमिति । उद्गीर्णस्य निगीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थ इति भाष्यम् । उद्गीर्णस्य उदरादुपरि कण्ठद्वारा निर्गतस्य निगीर्णस्य अपानद्वारा निर्गतस्य च मन्थः चर्वण रोमन्थ इत्यर्थ. । वर्तयतीति । आवर्तयतीत्यर्थ । हनुचलन इति । हनु तालु तच्चलने सत्येव अय विधिरित्यर्थ । तथाच उदरगत भक्षित द्रव्य तृणादिकं पुनःपुनराकृष्य तालुचलनेन चूर्णितस्य पुनःपुन.प्राशने रोमन्थशब्दात् क्यङिति फलितम् तदाह—चर्वितस्येति । हनुचलनेन भक्षितस्य उदरप्रविष्टस्य पुन पुनराकृष्य हनुचलनेन भक्षणे गम्ये इति फलितमित्यर्थ. । कीट इति

अपानप्रदेशान्निस्सृत द्रव्यमिह रोमन्थ । तदश्नातीत्यर्थ इति कैयट । वर्तुल करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ । 'तपस परस्मैपद च' (वा १७६६)। तपश्चरति तपस्यति। २६७२ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ३।१।१६।। आभ्या कर्मभ्या क्यङ् स्यात्। बाष्पमुद्वमति बाष्पायते। ऊष्मायते। 'फेनाच्चेति वाच्यम्' (वा १७६४)। फेनायते। २६७३ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्य. करणे ३।१।१७।। एभ्य कर्मभ्य करोत्यर्थे क्यङ् स्यात्। शब्द करोति शब्दायते। पक्षे 'तत्करोति—' इति णिजपीष्यत इति न्यास । शब्दयति। 'सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च' (वा १७३६-३७)। सुदिनायते। २६७४ सुखादिभ्य' कर्तृवेदनायाम् ३।१।१८।। एभ्य कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्यु । सुख वेदयते सुखायते। कर्तृग्रहण किम्। परस्य सुख वेदयते। २६७५ नमोवरिवश्चित्रङ क्यच् ३।१।१९।। करणे इत्यनुवृत्ते क्रियाविशेषे पूजाया परिचर्यायामाश्चर्ये च। नमस्यति देवान्। पूजयतीत्यर्थ । वरिवस्यति गुरून्। शुश्रूषते इत्यर्थ । चित्रीयते। विस्मयते इत्यर्थ'। विस्मापयते इत्यन्ये। २६७६ पुच्छ

इह हनुचलनाभावान्न क्यङिति भाव। तदेवोपपादयति—अपानेति। तपस परस्मैपद च। इति वार्तिकम्। तपश्शब्द कर्मकारकवृत्ति पूर्वसूत्रोच्चरणे क्यङ लभते। ङित्वप्रयुक्तमात्मनेपद बाधित्वा परस्मैपदमेव च लभते इत्यर्थ । तपस्यतीति। प्रातिपदिकादेवास्य क्यङुत्पत्तेरन्तर्वर्तिविभक्त्यभावात् 'न क्ये' इति नियमाच्च पदत्वाऽभावान्न रुत्वमिति भाव.। बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने। आभ्या कर्मभ्यामिति। 'कर्मणो रोमन्थ' इत्यत कर्मग्रहणमनुवर्तते इति भाव । कर्मकारकवृत्तिभ्यामित्यर्थः। फेनायते इति। फेनमुद्वमतीत्यर्थ.। शब्दवैर। करणं क्रिया। तदाह—करोत्यर्थे इति। 'तत् करोती'ति णिचोऽपवाद। पक्षे इति। कदाचिदित्यर्थ । न्यास इति। भाष्याऽनारूढत्वमत्र अरुचिबीजम्। सुदिनदुर्दिन इति। वार्तिकम्। 'करोत्यर्थे क्यङि'ति शेष'। सुखादिभ्य । 'कर्तृ' इति पृथक्पद लुप्तषष्ठीकम्। 'कर्मणो रोमन्थ' इत्यत कर्मग्रहणाऽनुवृत्ति मत्वा आह—एभ्य कर्मभ्य इति। वेदनायामिति। ज्ञाने इत्यर्थ । कर्तृत्व च वेदना प्रत्येव विवक्षितम्, उपस्थितत्वात्। वेदनाकर्तृवृत्तिवाचिभ्य सुखादिशब्देभ्य इति लभ्यते। फलितमाह—वेदनाकर्तुरेव चेदिति। सुख वेदयते इति। जानातीत्यर्थ । 'विद चेतनायाम्' इति चुरादौ। नमो वरिवस्। नमस्, वरिवस्, चित्रङ् एषा समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। आत्मनेपदार्थं चित्रशब्दो ङिन्निर्दिष्ट । 'शब्दवैर' इत्यत करणे इत्यनुवर्तते। करण क्रिया। सा च पूजापरिचर्याऽऽश्चर्यात्मिका विवक्षिता, 'नमस. पूजायाम्' 'वरिवस परिचर्यायाम्' 'चित्रङ. आश्चर्ये' इति वार्तिके.। तदाह—करणे इत्यनुवृत्तेरित्यादिना। नमस्यति देवानिति। कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् द्वितीया। परिचर्या शुश्रूषेति मत्वा आह—शुश्रूषते इत्यर्थ इति। आश्चर्यशब्दो विस्मयवाचीति मत्वा आह—विस्मयते इत्यर्थ इति।

भाण्डचीवराण्णिङ् ३ । १ । २० ॥ 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च' (वा १७४६)। विविध विरुद्ध वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते । 'भाण्डात्समाचयने' (वा १७४४) । सभाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । समवभाण्डत । 'चीवरादर्जने परिधाने च' (वा १७४५)। सचीवरयते भिक्षु । चीवराण्यर्जयति, परिधत्ते वेत्यर्थः । **२६८७ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ३।१।२१॥** कृञर्थे । मुण्ड करोति मुण्डयति । 'व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्यो' (वा ५०६०) पय शूद्रान्न वा व्रतयति । 'वस्त्रात्समाच्छादने' (वा ५०६१) । सवस्त्रयति । 'हल्यादिभ्यो ग्रहणे' (वा ५०६२)। 'हलिकल्योरदन्तत्व च निपात्यते' (वा १७४७)। हलि कलि वा गृह्णाति हलयति कलयति । महद्धल हलि । परत्वाद् वृद्धौ सत्यामपीष्ठवद्भावेनाग्लोप लुप्यते । अत सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् । अचकलत् । कृत गृह्णाति कृत-

विस्मापयत इत्यन्ये इति । आश्चर्यशब्दो विस्मापनपर इति भाव । ततश्चित्रीयमाणोऽसाविति भट्टिः । असौ मायामृग विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः । पुच्छभाण्ड । पुच्छादुदसने । इति वार्तिकम् । उत्पुच्छयते इति । विविध विरुद्ध वा पुच्छमुत्क्षिपतीत्यर्थः । भाण्डात् समाचयने । इत्यपि वार्तिकम् । समवभाण्डतेति । 'उपसर्गसमानाकार पूर्वपदं धातुसज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक्क्रियते' इत्युक्तत्वात् सम्भाण्डशब्दात् क्यङ्यपि भाण्डशब्दात् प्रागेवाऽडिति भाव । एवम् उदपुपुच्छत इत्यादावपि । चीवरादर्जने । इत्यपि वार्तिकम् । मुण्डमिश्र । कृञर्थे इति । शेषपूरणमिदम् , 'शब्दवैर' इत्यतः करणे इत्यनुवृत्तेरिति भाव । व्रताद्भोजन । इति वार्तिकम् । पयः शूद्रान्न वा व्रतयतीति । पयो भुङ्क्ते, शूद्रान्न वर्जयतीत्यर्थः । वस्त्रात्समाच्छादने । इत्यपि वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । सवस्त्रयतीति । वस्त्रेण सम्यगाच्छादयतीत्यर्थः । वस्त्र परिधत्ते इति वा । हल्यादिभ्यो ग्रहणे । इति वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । हलिकल्योरिति । हलिकली इदन्तौ । हलकलशब्दावदन्तो इदन्तौ च । याविदन्तौ तयोरत्त्व निपात्यते इति भाष्ये स्पष्टम् । हलयति कलयतीति । हलिकलिभ्या णौ इकारस्य अकारे इष्ठवत्त्वेन टेर्लोपे हलि कलि इति ण्यन्ताभ्यां लडादीति भाव । महद्धल हलिरिति । अत्र वृद्धप्रयोगः अन्वेषणीयः । नन्वनयोरिकारान्तयोरदन्तत्वनिपातनं व्यर्थम् । इकारस्य णाविष्ठवत्त्वाल्लोपे हलयति कलयतीति सिद्धे । न च अचहलत् अचकलत् इत्यत्र सन्वत्त्वाऽप्रवृत्तये अग्लोपित्वाय तयोरदन्तत्वमिति वाच्यम् । इकारलोपेऽप्यग्लोपित्वसिद्धेरित्यत आह—परत्वादिति । इकारस्य णौ इष्ठवत्त्वे टिलोपात् प्रागेव परत्वात् 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ कृतायां ऐकारस्य इष्ठत्वाद् टिलोपे अग्लोपित्वं न स्यात् । इकारयोरत्त्वे तु अकारस्य टिलोपात् प्राक् परत्वाद्वृद्धौ सत्यामप्याकार

यति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्त केशा इत्येके । जटीभूता केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादय 'सत्यापपाश—' (सू २५६३) इत्यत्रैव पठितु युक्ता । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' इत्येव सिद्धे केषाञ्चिद्ग्रहण सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनम् । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्यापुगर्थम् । केषाञ्चित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्य करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । 'अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्य' (वा० १७५८) । अर्थापयति, वेदापयति । पाश विमुञ्चति विपाशयति । रूप पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति । तृणाग्र तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थ । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयाभियाति अभिषेणयति । 'उपसर्गात्सुनोति—' (सू २२७०) इति ष । अभ्यषेणयत् । 'प्राक्सितात्—' (सू २२७६) इति ष । अभिषिषेणयिषति । 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' (सू २२७७) इति ष । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । 'त्वच सवरणे' घ । त्वच गृह्णाति

एव इष्टवत्त्वाल्लुप्यते इत्यर्थ । अत इति । अग्लोपित्वात् सन्वत्त्वम् , 'दीर्घो लघो.' इति दीर्घश्च नेत्यर्थ । कृत गृह्णातीति । उपकार स्वीकरोतीत्यर्थ । पठितु युक्ता इति । लाघवादेकसूत्रत्व युक्तमित्यर्थ । केषाञ्चिदिति । मुण्डादीनामित्यर्थ । सापेक्षेभ्योऽपीति । अन्यथा णिजन्तस्याऽस्य सनाद्यन्तवृत्तित्वाद्विशेषणसापेक्षत्वे मुण्डादिभ्यो णिच् न भवेत्, सविशेषणाना वृत्तिनिषेधात् । इह मुण्डादीनां पुनर्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यो णिच् सिध्यतीत्यर्थ. । स्पष्ट चेद 'सुप आत्मन' इत्यत्र भाष्यकैयटयो । मुण्डयति माणवकमिति । अत्र माणवक मुण्ड करोतीत्यर्थे मुण्डशब्दस्य माणवकसापेक्षत्वेऽपि णिच् सिध्यति । अन्यथा यदा प्रकरणादिना माणवकादिविशेषो ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति णिच् स्यादिति भाव । 'सुप आत्मन.' इति सूत्रभाष्ये तु 'मुण्डयति माणवक'मित्यत्र गमकत्वाण्णिच् , 'महान्तं पुत्रमिच्छती'त्यादौ तु अगमकत्वात् न क्यजित्युक्तम् । तदा प्रपञ्चार्थमेव मुण्डादिग्रहणमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रमिति । निर्मल करोतीत्यर्थ । लवणयति व्यञ्जनमिति । लवणयुक्त करोतीत्यर्थ । हलिकल्योरिति । एव च ताभ्यां सापेक्षाभ्या न णिच् । तद्ग्रहणस्य अदन्तत्वनिपातनेन चरितार्थत्वादिति भाव । ननु सत्यशब्दात् तत्करोति इत्यादिनैव णिच्सिद्धे 'सत्याप' इति सूत्रे सत्यग्रहण व्यर्थमित्यत आह—सत्यस्यापुगर्थमिति । केषाञ्चिदिति । पाशादीनामित्यर्थ । सत्यापयतीति । आपुग्विधिसामर्थ्यान्न टिलोप. । पाश विमुञ्चतीत्यादौ 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिच् । अभिषिषेणयिषतीति । अभि, षेणि इति ण्यन्तात्सनि रूपम् । ननु त्वच गृह्णाति त्वचयतीति कथम् ? त्वच्छब्दाच्चकारान्ताण्णिचि टिलोपे

त्वचयति । वर्मणा सनह्यति सवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वसते अवचूर्णयति । इष्ठवदित्यतिदेशात्पुवद्भावादय । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । पृथु प्रथयति । वृद्धौ सत्या पूर्वं वा टिलोप । अपिप्रथत् अपप्रथत् । मृदु म्रदयति । अमम्रदत् । भृश कृश दृढ-भ्रशयति । क्रशयति । द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् । परिव्रढयति । पर्यवव्रढत् । ऊढिमाख्यत् । औजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वात् ह्तिशब्दस्य द्वित्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे'

त्वयतीत्यापत्तेरित्यत आह—त्वचेति । 'त्वच सवरणे' इत्यस्मात् 'पुसि सज्ञायां घ' प्रायेण' इति घप्रत्यय इत्यर्थ । पुवद्भावादय इति । आदिना रभावटिलोपादिग्रहणम् । एतयतीति । 'भस्याऽढे' इति पुवत्त्वस्य इष्ठनि प्रवृत्ते णावपि तस्याऽतिदेशात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति स्त्रीप्रत्ययस्य तत्सनियोगशिष्टनत्वस्य च निवृत्तौ एतशब्दे तकारादकारस्य टिलोप इति भाव । नन्वेनीशब्दाण्णौ टिलोपेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ तत्सनियोगशिष्टनत्वस्यापि निवृत्तौ एतयतीति सिध्यतीत्यस्वरसात् पुवद्भावे उदाहरणान्तरमाह—दरदमिति । दरदिति कश्चिद्राजा, तस्यापत्य दारद 'द्व्यञ्मगध' इत्यण् । अथपत्ये तु दरदोऽपत्य स्त्री दरत् 'अतश्च' इत्यणो लुक् । तामाचष्टे इत्यर्थे दरच्छब्दाण्णौ इष्ठवत्त्वात् पुवत्त्वेन स्त्रियामित्यनुवृत्तौ 'अतश्च' इति स्त्रिया निहितस्य अण्प्रत्ययलुको निवृत्तौ दारदशब्दे टेर्लोपे दारदयतीति रूप सिध्यति । पुवद्भावाऽभावे तु दरद्शब्दस्य टिलोपे सति दरयतीति स्यादिति भाव । टिलोपस्य अजादेशत्वेन स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धि । 'पृथु मृदु भृश चैव कृश च दृढमेव च । परिपूर्वं वृढ चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥' इति । श्लो० ग० कार । क्रमेणोदाहरति—पृथुमिति । 'आचष्टे' इति शेष । प्रथयति । तत्र प्रक्रियां दर्शयति—वृद्धौ सत्यामिति । पृथु इ इति स्थिते परत्वाद्वृद्धौ कृतायां टिलोप । अथवा कृतायामकृतायां च वृद्धौ प्रवृत्त्या नित्यत्वाद्वृद्धे प्राक् टिलोप । उभयथापि 'र ऋत ' इति रभावे प्रथयतीति रूपमिति भाव । वस्तुतस्तु अकृतायां वृद्धौ उकारस्य लोप । कृतायां तु औकारस्य लोप । तथा च 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्य ' इति टिलोप अनित्य । ततश्च परत्वात् टिलोपात् प्राग्वृद्धिरेवेति 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । वृद्धौ सत्या पूर्वं वा टिलोप इति मूल तु कृताऽकृतप्रसङ्गित्वाट्टिलोपस्य नित्यत्वमभिप्रेत्येति बोध्यम् । अपिप्रथदिति । वृद्धौ सत्या टिलोपे अग्लोपित्वाऽभावात् सन्वत्त्वे 'सन्यत' इति इत्वमिति भाव । अपप्रथदिति । वृद्धे पूर्वं टिलोपेन उकारस्य निवृत्तावग्लोपित्वात् सन्वत्त्वाऽभावे रूपम् । अबभ्रशदित्यादौ वृद्धे पूर्वं पश्चाद्वा टिलोपेऽपि अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वमिति भाव । औजिढदिति । वहधातो क्तिनि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु ऊढि । तस्मात् णौ टिलोपे ऊढि इति ण्यन्ताल्लुङि चङि आटि वृद्धौ औढि अ त् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—ढत्वादीनामिति । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्ध-

इति त्वनित्यमित्युक्तम्। ढिशब्दस्य द्वित्वमित्यन्ये। औडिढत। ऊढमाख्यत। औजढत्-औडढत्। 'ओः पुयण्—' (सू २५७७) इति वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्ग 'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न' इति ऊनयतावुक्तम्। 'प्रकृत्यैकाच्' (सू २०१०) वृद्धिपुकौ। त्वापयति। त्वा मा वा आचष्टे त्वापयति, मापयति। मपर्यन्तस्य त्वमौ। पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः वृद्धिः पुक् त्वादयति, मादयति इति तु न्याय्यम्। अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' (सू २०१०) इति

त्वात् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति हतिशब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः। इत्युक्तमिति। 'लुग्विकरणप्रक्रियाया ऊर्णुञ्धाता'विति शेषः। एवञ्च हतिशब्दस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'कुहोश्चु' इति हस्य चुत्वमिति भावः। ढिशब्दस्येति। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यस्य क्वचिदनित्यत्वेऽप्यत्र तद्प्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः। ऊढमाख्यदिति। वहधातोः क्तप्रत्यये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु ऊढशब्दात् ण्यन्ताल्लुङि चङि ढत्वादीनामसिद्धत्वात् 'ह् ते' त्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य चुत्वे रूपम्। औडढदिति। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति ढत्वादीनामसिद्धत्वाऽभावपक्षे ढशब्दस्य द्वित्वे रूपम्। नन्विह परत्वात् टिलोपे सति णिच्सहितस्य ह् तीति ढीत्यस्य वा द्वित्वे कृते अभ्यासे इकार एव श्रूयेत नत्वकार इत्यत आह- ओः पुयणित्यादि। त्वशब्दाण्णिचि टिलोपमाशङ्क्य आह-प्रकृत्यैकाजिति। प्रकृतिभावाट्टिलोपाऽभावे अकारस्य वृद्धौ आकारे पुगागमः। तदाह-वृद्धिपुगाविति। त्वापयति मापयति इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति-मपर्यन्तस्येति। युष्मदस्मद्भ्यां णौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ। त्व अद् इ, म अद् इ, इति स्थिते आह-पररूपादिति। कृते अकृते च पररूपे टिलोपस्य प्रवृत्तेर्नित्यत्वं बोध्यम्। त्व इ, म इ इति स्थिते आह—वृद्धिरिति। अकारस्य आकारः। टिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न शङ्क्यम्, अजादेशत्वाऽभावात्। पुगिति। 'अर्ति' इत्यनेनेति भावः। तदेव प्राचीनमतमुपन्यस्य स्वमतमाह त्वादयतीत्यादिना। तदेवोपपादयति अन्तरङ्गत्वादिति। त्व अद् इ, म अद् इ, इति स्थिते नित्यमपि टिलोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते, 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावे टिलोपस्याऽप्रवृत्तौ उपधावृद्धिरिति भावः। ननु इष्ठेमेयस्सु किमुदाहरणमिति प्रश्ने प्रेयान् प्रेमा प्रेष्ठः इत्युदाहरणानि प्रदर्श्य, 'नैतदस्ति प्रयोजनं' 'प्रस्थस्फ' इति विहितप्रादीनामाभीयत्त्वेनाऽसिद्धतया तत्र टिलोपाप्रसक्तेरित्युक्त्वा श्रेयान् श्रेष्ठः इत्यत्र 'प्रशस्यस्य श्रः' इति आदेशस्य पाञ्चमिकतया आभीयत्वाभावेनासिद्धत्वाभावात् टिलोपे प्राप्ते प्रकृतिभावविधिरित्युदाहरणान्तरं प्रदर्श्य 'आदेशे अकारोच्चारणसामर्थ्याट्टिलोपो न भविष्यती'त्युक्त्वा स्रग्वितमः स्रजिष्ठः इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति लुकि टिलोपनिवृत्त्यर्थं प्रकृतिभावविधानमित्युक्त्वा प्राप्त एव टिलोपे आरभ्यमाणस्य लुकस्तदपवादतया लुका टिलोपस्य बाधो भविष्यतीति 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् त्वादयति, माद-

प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावा वा युष्मयति, अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इति टिलोप । प्रकृतिभावस्तु न, येन नाप्राप्तिन्यायेन 'टे' (सू १७८६) इत्यस्यैव बाधको हि स । भत्वात्सम्प्रसारणम् । अन्ये तु 'नस्तद्धिते' (सू ६७९) इति नेहातिदिश्यते, इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वात् 'टे' (सू २७८६) इत्यस्यैव प्रवृत्ते ।

यति इत्यत्र प्रकृतिभावोपन्यासो न युज्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति—न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यमिति । कुत इत्यत आह—भाष्यस्येति उदाहृतभाष्यस्य हि प्रेयान् प्रेष्ठ इत्यादिना प्रकृतिभाव विनाऽपि साधने तात्पर्यम्, न तु प्रकृतिभाव-प्रत्याख्यानमभिमतम्, स्वमाचष्टे स्वापयतीत्यादौ तदावश्यकत्वात् । अत एव 'प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयस्सु चेत्यैकाच उच्चारणसामर्थ्यादवचनात् प्रकृतिभाव' इति वार्तिकव्याख्यावसरे 'अन्तरेणापि वचन प्रकृतिभावो भविष्यति' इति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा 'अन्तरेणैव वचनमि'त्युच्येत इत्यास्तां तावत् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्र एकवचने इत्यनुवृत्तम् । तच्च यौगिकमाश्रीयते । एकत्वविशिष्टवाचिनोर्युष्मदस्मदोरिति लभ्यते इति मत्वा आह—युवामावा वेति । न च द्वयोरुक्तौ युवावादेशौ शङ्क्यौ, विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् । न च लुक प्रागेव युवावौ कि न स्यातामिति वाच्यम्, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इत्युक्तेरिति भाव । शावयतीति । श्वानमाचष्टे इत्यर्थं । श्वन्शब्दाण्णौ श्वन् इ इति स्थिते आह—नस्तद्धिते इति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावमाशङ्क्य आह—प्रकृतिभावस्तु नेति । कुत इत्यत आह—येनेति । 'टे' इति टिलोपे प्राप्ते सत्येव 'प्रकृत्यैका'जित्यारभ्यते 'नस्तद्धिते' इत्यस्य स्रजिष्ठ इत्यादौ अप्राप्तावपि प्रकृतिभाव आरभ्यते इति भाव । भत्वादिति । इष्ठवत्त्वेन भत्वात् 'श्वयुव' इति सम्प्रसारणमित्यर्थं । तथा च श्वन् इ इति स्थिते टिलोपे सति तस्याभीयत्वेनाऽसिद्धत्वादनन्तरत्वात् वस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेश । अन्ये त्विति । इष्ठनि दृष्टस्येव इष्ठवदित्यतिदेश । टेरित्येव टिलोप इष्ठनि दृष्ट, नतु 'नस्तद्धिते' इति । अतो नाऽस्यातिदेश इत्यर्थं । नन्वतिशयेन ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र नस्तद्धिते इति टिलोपो दृष्ट इत्यत आह—ब्रह्मिष्ठ इत्यादाविति । तेनेति । 'नस्तद्धिते' इत्यस्याऽप्रवर्तनेनेत्यर्थं । ततश्च प्रकृतिभावात् 'टे' इति लोपस्याऽभावे सम्प्रसारणे शुनयतीति रूपमित्यर्थं । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीज तु ब्रह्मवच्छब्दादिष्ठनि टेरिति टिलोपापवादे 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो दृष्ट एव । ततश्च 'इष्ठनि तस्याऽदृष्टत्वा'दित्ययुक्तम् । किञ्च ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । केवलस्य ब्रह्मन्शब्दस्य वेदादिवचनस्य गुणवचनत्वाभावेन इष्ठनो दुर्लभत्वात् 'अजादेर्गुणवचनादेव' इत्यु-

तेन शुनयतीति रूपमाहु । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया सम्प्रसारण नेत्येके । सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्सम्प्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् टिलोप । विदयतीत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्च प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । 'इकोऽसवर्णे—' (सू ९१) इति प्रकृतिभावपक्षे प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् । समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि

क । मत्वन्तादिष्ठनि तु मतोर्लुकि तेन 'टे' इत्यस्य प्रवृत्तिबाधेन लुगुत्तर तदप्रवृत्त्या परत्वादित्यप्यसङ्गतिरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । विद्वयतीति । विद्वश्शब्दाण्णौ टिलोप । ननु इष्ठवत्त्वात् भत्वे 'वसो. सम्प्रसारण'मित्याशङ्क्य आह-अङ्गवृत्तेति । 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि.' इति परिभाषयेत्यर्थं । अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम् इति तदर्थं । वस्तुतस्तु विद्वयतीत्यत्र 'टे' इत्यसो लोपे वस्वन्तत्वाऽभावात् सम्प्रसारणाऽप्रसक्तेरङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यासो वृथेत्यस्वरस सूचयति–इत्येके इति । सम्प्रसारणे इति । विद्वच्छब्दाण्णौ इष्ठवत्त्वेन टिलोपे कृते वकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेशे विदावयतीत्यन्ये मन्यन्ते इत्यर्थं । अत्रापि पूर्ववदेवाऽस्वरस , टिलोपे सति वस्वन्तत्वाऽभावात् । नित्यत्वादिति । टिलोपे कृते अकृते च प्रवृत्ते सम्प्रसारण नित्यम् । टिलोपस्तु कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो भवति, अकृते तु अस इत्यनित्य , 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्य ' इति न्यायादिति भाव । ननु कृतेऽपि सम्प्रसारणे पररूपात्प्राक् अस एव टिलोप इति तस्य नित्यत्वमित्यत आह–अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूप टिलोप इति । सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो लोपेऽपि वस्वन्तत्वस्य विनङ्क्ष्यत्वान्न सम्प्रसारणमित्यस्वरस सूचयति —इत्यपरे इति । एवञ्च विद्वयतीति प्रथमपक्ष एव स्थित । अत्राङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यास एव वृथेति स्थितम् । उदीचयतीति उत्पूर्वकादञ्चे ऋत्विगित्यादिना क्विनि 'अनिदिताम्' इति नलोपे उदच्शब्द । तस्माण्णौ इष्ठवत्त्वेन भत्वादच इत्यकारलोप बाधित्वा 'उद ईत्' इति ईत्वे 'उदीचि' इति ण्यन्ताल्लुङादय इति भाव । उदैचिचदिति । लुङि 'द्विर्वचनेऽचि' इति णिलोपनिषेधात् चिशब्दस्य द्वित्वम् 'उपसर्गसमानाकार पूर्वपद धातुसञ्ज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इत्युक्तेरुद' ऊपर्याडिति भाव । एवञ्च उद पृथक्करणेन 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न टिलोप । प्रतीचयतीति । 'अच' इत्यल्लोपे 'चौ' इति पूर्वस्य दीर्घ । प्रत्यचिचदिति । इह 'अच' इत्यल्लोपे चिशब्दात्प्रागाटि तकारादिकारस्य यण् । अच इत्यकारलोपस्याभीयत्वेऽपि असमानाश्रयत्वान्नाऽसिद्धत्वम्, लोपस्य णिनिमित्तत्वाद् आटस्तु लुङ्निमित्तत्वात् । इकोऽसवर्णे इतीति । 'न समासे' इति तु न, पृथक्करणेन समासनिवृत्ते' । समीचयतीति । 'सम समि' इति सम्यादेश । अच इति लोपे चाविति दीर्घ. । सम्यचिचदिति । सम्यादेशस्य स्थानिवत्त्वेनोपसर्गत्वात् पृथक्करणम्

बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरि । 'असिद्धवदत्र—' (सू २१८२) इति चिणो लुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्ध । अत पुनष्टिलोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । न्वङ्यग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्र्यञ्चमाचष्टे सध्रायति । असससध्रायत् । विष्वद्र्यञ्चम् अविविष्वद्रायत् । देवद्र्यञ्चम् अदिदेवद्रायत् । अदद्र्यञ्चम् आददद्रायत् । अमुमुयञ्चम् अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआयत् । अदमुय-

पृथक्करणेन उत्तरपदपरत्वाऽभावेऽप्यन्तरङ्गत्वाज्जात. सम्यादेशो न निवर्तते । तिरायतीति । 'तिरस्' इत्यव्ययम् । तत्पूर्वात् अञ्चे क्विनि नलोपे तिरस् अच् इत्यस्माण्णौ टिलोपेन धातोर्निवृत्तौ 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिरिभावे इकारस्य वृद्धावायादेशे 'तिरायि' इत्यस्मात् ण्यन्ताल्लडादीति भाव । न च तिरस पृथक्करणे सति धातो. 'प्रकृत्यकाच्' इति प्रकृतिभावात् कथ टिलोप इति वाच्यम्। तिरसित्यस्य कदाप्यनुपसर्गतया उपसर्गसमानाकारत्वाऽभावेन पृथक्करणाऽभावात् । नन्वेव सति अञ्चतेष्टिलोपेनापहारे सति अञ्चतिपरकत्वविरहात्कथमिह तिरसस्तिरिभाव इत्यत आह—अञ्चेष्टिलोपेनेति । बहिरङ्गत्वेनेति । बहिर्भूतणिनिमित्तकत्वादिति भाव । नन्वस्तु तिरसस्तिरि. । तत्र रेफादिकारस्य टेरिति लोप. स्यादित्यत आह—असिद्धवदत्रेति । प्रथमटिलोपोऽसिद्ध इत्यन्वय । तिरस् अच् इ इति स्थिते प्रथमप्रवृत्त अच् इत्येवरूपटे. र्लोप तिरे टिलोपे कर्तव्ये आभीयत्वादसिद्ध इत्यर्थ । ननु प्रथमटिलोपस्य कथ तिरेष्टिलोपे कर्तव्ये असिद्धत्वम् टिलोपशास्त्रस्य एकत्वादित्यत आह—चिणो लुङ्न्यायेनेति। पचधातोर्भावकर्मणोर्लुङस्तङि प्रथमपुरुषैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणो' इति च्लेश्चिणि उपधावृद्धौ अटि अपाचि त इत्यस्मात् 'तिङश्च' इति तरपि तदन्तात् 'किमेत्तिङव्ययघादाम्' इत्याम्प्रत्यये अपाचिततरामिति स्थिते 'चिणो लुक्' इति प्रथमस्य तशब्दस्य लुकि कृते पुनस्तरप्प्रत्ययतशब्दस्य लुङ् न भवति, स्थानिभेदेन लुको भेदमाश्रित्य प्रथमलुक. असिद्धत्वेन व्यवधानादिति स्थिति' । एवमिहापीत्यर्थः । अत इति । प्रथमटिलोपस्याऽसिद्धत्वादित्यर्थ । अङ्गवृत्तपरिभाषया वेति । 'पुनष्टिलोपो ने'त्यनुषज्यते । न च तिरेरिकारस्याङ्गवृत्तपरिभाषया 'टेरि'ति लोपाभावे तिराययतीति वृद्धिरपि तस्य न स्यादिति वाच्यम् , अङ्गवृत्तपरिभाषाया अनित्यत्वेन वृद्धिविषये तदप्रवृत्तेः । अग्लोपित्वादिति । तिरस् अच् इ इति स्थिते 'टे ' इत्यचो धातोर्लोपे सति तिरि इत्यस्य अग्लोपित्वम् अचो धातोर्लोपे अकारस्यापि लोपसत्त्वादित्यभिमान. । सध्राययतीति । सहस्य सध्रि. । तिराययतीतिवद्रूपम् । सहेत्यस्य उपसर्गत्वाभावान्न पृथक्करणम् । तदाह—असससध्रायदिति । विष्वद्र्यञ्चमिति । विष्वक् अच् इ इति स्थिते 'विष्वग्देवयोश्च' इति विष्वक्शब्दटेरद्र्यादेशे टेरित्यचो धातोर्लोपे विष्वद्रि इ इति स्थिते वृद्धौ आयादेशे विष्वद्रायि इति ण्यन्ताल्लटि विष्वद्राययतीति रूपम् । देवद्र्यञ्चमिति। देवशब्दस्य टेरद्र्यादेशे देवद्राययतीति सिद्धवत्कृत्य लुङ्याह—अदिदे

श्वम् अदसुआययति । आददसुआयत् । भुव भावयति । अबीभवत् । भ्रुवम् अबुभ्रवत् । श्रियम् अशिश्रयत् । गाम् अजूगवत् । रायम् अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वश्व स्वाशश्वत् । स्व । अव्ययाना भमात्रे टिलोप । स्वयति । असस्वत् । असिस्वत् । बहून् भावयति बहयतीत्यन्ये । स्रग्विण स्रजयति । सञ्ज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धि । श्रीमती श्रीमन्त वा श्राययति । अशिश्रयत् । पयस्विनी पयसयति । इह

वद्रायदिति । अतितिरायदितिवद्रूपम् । आददद्रायदिति । सर्वनामत्वाददस्शब्दस्य टेरद्र्यादेश । 'त्यदाद्यत्वे सत्येव उत्वमत्वे' इति पक्षे इदम् , अदस्शब्दाद्विभक्ते लुका लुप्तत्वेन विभक्तिपरकत्वाभावेन त्यदाद्यत्वाप्रवृत्ते । त्यदाद्यत्वाविषयत्वेऽपि उत्वमत्वे स्त इति मतमाश्रित्य आह—अमुमुयञ्चमिति । अदस् अच् इ इति स्थिते टेरद्र्यादेशे अच् इत्यस्य टेर्लोपे अदद्रि इ इति स्थिते 'अदसोऽद्रे पृथङ्मुत्वम्' इति मते दकाराकारयोर्दकाररेफयोश्च मत्वोत्वयो कृतयो अमुमु इ इति स्थिते प्रथमस्य इकारस्य णिचि वृद्धौ आयादेशे अमुमु आयि इति ण्यन्ताल्लडादिरिति भाव । मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण् । अदमुआययतीति । 'केचिदन्त्यसदेशस्य' इति मते इदम् । भुवमिति । भुवमाचष्टे इत्यर्थे भूशब्दात् णिच् वृद्ध्यावादेशौ भावि इत्यस्माल्लडादीति भाव । अबीभवदिति । 'ओ पुयण्जि' इति इत्वम् । अबुभ्रवदिति । अवर्णपरकपवर्गादिपरत्वाभावात् 'ओ पुयण्जि' इति न । स्वश्वमिति । सु शोभन अश्व इति विग्रह । स्वाशश्वदिति । उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणादश्वशब्दस्य 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वित्वमाडागमश्च । स्वरिति । स्वर् इत्यस्माण्णिचि 'अव्ययाना भमात्रे' इति टिलोप इष्ठवत्त्वेन भत्वात् । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन 'टे'रित्यस्यैव बाधक । असस्वदिति । द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषेधात् टिलोप बाधित्वा स्वरशब्दस्य द्वित्वम् , 'अरि'त्यस्य लोपे अकारस्यापि लोपसत्त्वेन अजादेशत्वादिति भाव । असिस्वदिति । अर्लोपस्य अजादेशत्व नेति द्वित्वे कार्ये णौ टिलोपस्य निषेधाभावात् टिलोपे कृते णिचा सह स्विशब्दस्य द्वित्वमिति भाव । बहूनिति । बहुशब्दाण्णिचि 'णाविष्ठव'दित्यतिदेशात् 'बहोर्लोपो भू च बहो' इति बहोर्भूभाव । 'इष्ठस्य यिट् चे'ति यिडागमस्तु न, 'णाविष्ठव'दिति सप्तम्या इष्ठनि परे इष्ठस्यैव कार्यस्यातिदेशादिति भाव । बहयतीति । यिडभावे सन्नियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभावादिति भाव । स्रजयतीति । इष्ठवत्त्वात् 'विन्मतो' इति लुक् । नचाजादी गुणवचनादेवेति इष्ठन्प्रत्यय स्रग्विन्शब्दात् दुर्लभ इति इष्ठवत्त्वमत्र कथमिति शङ्क्यम्, 'विन्मतो' इति लुग्विधानेन स्रग्विन्शब्दादिष्ठवत्त्वसिद्धेरिति भाव । उपधावृद्धिमाशङ्क्य आह—सञ्ज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिरिति । 'णाविष्ठव'दित्यनेनातिदेशेन विनो लुक सत्त्वादङ्गवृत्तपरिभाषया न वृद्धिरिति कैयट । श्रीमतीमिति । श्रीमतीशब्दाण्णिचि 'णाविष्ठव'दित्यतिदेशेन 'भस्याढे' इति पुंवत्त्वे 'विन्मतो' इति मतोर्लुकि रेफादिकारस्य वृद्ध्यायादेशयो 'श्रायि' इत्यस्मात् लडादीति भाव । अशिश्र-

टिलोपो न। तदपवादस्य लुक प्रवृत्तत्वात्। स्थूल स्थवयति। दूर दवयति। कथ तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति। दूरमतति अयते वा दूरात्,, दूरात कुर्वतीत्यर्थ। युवान यवयति कनयति। 'युवाल्पयो—' (सू २०१९) इति वा कन्। अन्तिक नेदयति। बाढ साधयति। प्रशस्य प्रशस्ययति। इह श्रज्यौ न,. उपसर्गस्य पृथक्कृते। वृद्ध ज्यापयति। प्रिय प्रापयति। स्थिर स्थापयति। स्फिर स्फापयति। उरु वरयति। वारयति। बहुल बहयति। गुरु गरयति। वृद्ध वर्षयति।

यदिति। णावच आदेशो नेति वृद्धयायादेशयो प्रागेव श्रीशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे वृद्धयायादेशयो कृतयोरुपधाह्रस्व इति माधव। मतुपो लुकि अकारस्यापि लोपस्त्वेन अल्लोपित्वान्नोपधाह्रस्व. इत्यन्ये। पयस्विनीमिति। णिचि इष्ठवत्त्वाद्विन्मतो-रिति मतुपो लुगिति भाव। पयसयतीत्यत्र इष्ठवत्त्वात् टिलोपमाशङ्क्य आह— इह टिलोपो नेति। कुत इत्यत आह—तदपवादस्येति। न च टिलोप बाधित्वा मतुपो लुकि कृते पयसष्टेर्लोप कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'सत्यपि सम्भवे बाधन'मिति न्यायेन पयसष्टिलोपस्यापि मतुपो लुका बाधात्। स्थवयतीति। स्थूलशब्दात् णिचि इष्ठवत्त्वात् स्थूलदूरेति स्थूलशब्दस्य यणादेर्लोपे ऊकारस्य गुणे अवादेशे स्थवि इत्यस्माल्लडादीति भाव। गुणे ओकारस्याचोञ्णितीति वृद्धिस्तु न शङ्क्या, अङ्ग-कार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्ते। दवयतीति। पूर्ववद्यणादिलोपो गुणश्च। कथ तर्हीति। 'स्थूलदूरे'ति यणादिलोपस्य टिलोपापवादत्वादिति भाव। दूरमततीति। 'अत सातत्यगमने' इति धातो 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विपि दूरादिति रूपम्। अय गताविस्यस्मात् क्विपि 'लोपो व्यो' इति यलोपे 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुकि दूरादित्येव रूपम्। तस्माण्णौ टिलोपे दूरि इति ण्यन्तात् शतृप्रत्यये शपि इकारस्य गुणे अयादेशे दूरयच्छब्दस्य दूरयतीति सप्तम्यन्तमिति भाव.। तदाह—दूरात कुर्वतीत्यर्थ इति। 'कुर्वतीति' सप्तम्यन्तम्। यवयतीति। युवन्शब्दात् णौ स्थूलदूरेति वनो यणादेर्लोप.। पूर्वस्य उकारस्य गुणे अवादेश.। यवि इत्यस्माल्लडादि। कनयतीति। युवन्शब्दस्य कनादेशपक्षे रूपम्। तदाह—युवाल्पयोरिति। नेदयतीति। अन्तिकशब्दस्य णौ नेदादेश.। 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधावि'त्युक्ते। साधयतीति। बाढशब्दस्य णौ साधादेश.। इहेति। प्रशस्ययतीत्यत्र 'प्रशस्यस्य श्र' 'ज्य च' इति श्रज्यौ नेत्यर्थ.। कुत इत्यत आह—उपसर्गस्येति। तत्पृथक्करणे सति विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावान्नादेशाविति भाव.। वृद्ध ज्यापयतीति। 'वृद्धस्य चे'ति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशो वृद्धौ पुगिति भाव। 'प्रियस्थिर' इति सूत्रक्रमेणोदाहरति—प्रिय प्रापयतीति। प्रियशब्दस्य प्रादेशे वृद्धि पुक्। स्थापयतीति। स्थिरशब्दस्य स्थादेशे वृद्धिपुकौ। वरयती वारयतीति। उरुशब्दस्य वर्। सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादुपधावृद्धिविकल्प' इति माधव। बहयतीति। बहुलस्य बहादेशः। गरयतीति। गुरोः गर्। वृद्ध वर्षयतीति।

तृप्र त्रापयति। दीर्घं द्राघयति। वृन्दारक वृन्दयति।

इति तिङन्ते नामधातुप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते कण्ड्वादिप्रकरणम् ॥ १६ ॥

२६७८ कण्ड्वादिभ्यो यक् ३। १। २७॥ एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात्स्वार्थे। धातुभ्य किम्। प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत्। द्विधा हि कण्ड्वादय, धातव प्रातिपदिकानि च। १ कण्डूञ् गात्रविघर्षणे। कण्डूयति। कण्डूयते। २ मन्तु अपराधे। रोष इत्येके। मन्तूयति। चन्द्रस्तु ञितमाह। मन्तूयते। ३ वल्गु पूजामाधुर्ययो, वल्गूयति। ४ असु उपतापे, असु असूञ् इत्येके। अस्यति। असूयति-असूयते। ५ लेट् ६ लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे, स्वप्ने च दीप्तावित्येके। लेट्यति-लेटिता। लोट्यति-लोटिता। ७ लेला दीप्तौ। ८ इरस्, ९ इरज्, १० इरञ्, ईर्ष्यायाम्। इरस्यति। इरज्यति। 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घ। ईर्यति। ईर्यते। ११ उषस् प्रभातीभावे। १२ वेद धौर्त्ये, स्वप्ने च। १३ मेधा आशुग्रहणे। मेधायति। १४ कुषुभ क्षेपे। कुषुभ्यति। १५ मगध परिवेष्टने। नीचदास्ये इत्यन्ये। १६ तन्तस् १७ पम्पस् दु खे। १८ सुख १९ दु ख तत्क्रियायाम्। सुख्यति। दु ख्यति। सुख दु ख चानुभवतीत्यर्थ। २० सपर पूजायाम्। २१ अरर आराकर्मणि। २२ भिषज् चिकित्सायाम्। २३ भिष्णज् उपसेवायाम्। २४ इषुध शरधारणे। २५ चरण २६ वरण गतौ। २७ चुरण चौर्ये। २८ तुरण त्वरायाम्। २९ भुरण धारणपोषणयो। ३० गद्गद वाक्-

वृद्धस्य वर्षादेश 'वृद्धस्य चे'ति ज्यादेशेन विकल्प्यते। त्रपयतीति। **तृप्रस्य त्रप आदेश। अदुपध। सञ्ज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धि। गरयतीत्यादिवत्। त्रापयतीति क्वचित्पाठ।** द्राघयतीति। **दीर्घस्य द्राघादेश।** वृन्दयतीति। **वृन्दारकस्य वृन्दादेश।**

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां नामधातुप्रक्रिया समाप्ता।

अथ कण्ड्वादिप्रक्रिया निरूप्यन्ते। कण्ड्वादिभ्यो यक्। धातुभ्य इति। **'धातोरेकाच' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव।** नित्यमिति। **वाग्रहणं तु निवृत्तमिति भाव। अन्यथा कण्डूवतीत्याद्यपि स्यादिति भाव।** द्विधा हीति। **एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। तेन कण्डूरित्याद्यविगृहीतरूपसिद्धि।** लेटितेति। **'यस्य हल' इति यलोप।** मेधा आशुग्रहणे इति। **आशुग्रहणं त्वरया बोध। 'सुग्रहणे' इति पाठान्तरम्।** सुख्यतीति। **यकि अतो लोप। प्रातिपदिकेभ्यो यकि तु आर्धधातुकत्वाभावादल्लोपो न स्यादिति बोध्यम्। चौरादिकयोस्तु सुखयति दु खयतीत्युक्तम्।** अरर आराकर्मणीति। **आरा प्रतोद तत्क-**

स्खलने । ३१ एला ३२ केला ३३ खेला विलासे । ३४ इला इत्यन्ये । ३५ लेखा स्खलने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । ३६ लिट अल्पकुत्सनयो । लिटयति । ३७ लाट जीवने । ३८ हृणीङ् रोषणे लज्जाया च । ३९ महीङ् पूजायाम् । महीयते । पूजा लभते इत्यर्थ । ४० रेखा श्लाघासादनयो । ४१ द्रवस् परितापपरिचरणयो । ४२ तिरस् अन्तर्धौ । ४३ अगद नीरोगत्वे । ४४ उरस् बलार्थ । उरस्यति बलवान्भवतीत्यर्थ । ४५ तरण गतौ । ४६ पयस् प्रसृतौ । ४७ सम्भूयस् प्रभूतभावे । ४८ अम्बर ४९ सवर सवरणे । आकृतिगणोऽयम् ।

इति तिङन्ते कण्ड्वादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम् ॥ १७ ॥

कण्डूयते सन् । 'सन्यङो' (सू २३९५) इति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते 'कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम्' (वा २४०४)। कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् । 'यथेष्ट नामधातुषु' (वा २४०६)। आद्याना त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थ । अजादेस्त्वाद्येतरस्य । पुपुत्रीयिषति-पुतित्रीयिषति-पुत्रीयियिषति । अशिश्वीयिषति-अश्वीयियिषति । नदराणा सयुक्तानामच परस्यैव द्वित्वनिषेध । इन्द्रीयते सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रीयिषति इन्द्रीयियि-

---

रणक कर्म आराकर्म । भिषज् चिकित्सायाम् । जान्तोऽयम् । भिषज्यति । लेखा स्खलने चेति । लेखायति । लेख्यतीति । अदन्ताद्यकि अतो लोप । आकृतिगणोऽयमिति । कण्डूवादिरित्यर्थं । तेन दुवस सन्दीपने इत्यादिसग्रह । 'समिधा अग्नि दुवस्यते' ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया कण्ड्वादय समाप्ता ।

अथ प्रत्ययमाला वक्ष्यन्नाह-कण्डूयते सन्निति । 'धातो कर्मण.' इत्यनेनेति भाव । प्रथमस्यैकाच इति । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वितीयैकाचो द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम् । कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति । 'एकाचो द्वित्व'मिति शेष । 'कण्ड्वादे'रित्यनन्तर 'यगन्तस्ये'ति शेष', केवलकण्ड्वादिषु तृतीयैकाचोऽभावात् । कण्डूयियिषतीति । कण्डूयेति यगन्तात् सनि इटि अतो लोप । इस् इति तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम् । असु उपतापे, कण्ड्वादिः । असूयियिषति । अजादेस्तृतीयस्य एकाचो द्वित्वम् । क्यजन्तात्सन्निति । उदाह्रियते इति शेष । यथेष्ट नामधातुषु । इत्यपि वार्तिकम् । नाम प्रातिपदिक तद्घटितधातुष्वित्यर्थं । अजादेस्त्वाद्येतरस्येति । अजादेरित्यनुवृत्त्या आदिभूतादच परेषामेकाचां यथेष्टमित्यर्थलाभादिति भाव । नदराणामिति । तेषा मध्ये, आदिभूतादच परस्यैवेत्यर्थ. । इन्द्रीयत सन्निति । इन्द्रशब्दात् क्यजन्तात्सन्नित्यर्थ. । द्रीशब्दयिशब्दयोरिति । नका-

षति। चिचन्द्रीयिषति—चन्दिद्रीयिषति—चन्द्रीयियिषति। प्रियमाख्यातुमाचक्षाण प्रेरयितु वेच्छति पिप्रापयिषति। प्रापिपयिषति। प्रापयियिषति। उरुं विवारयिषति। वारिरयिषति। वारयियिषति। बाढ सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम्। षत्व तु नास्ति। यङ्, सन्, ण्यन्तात्सन्। बोभूयिषयिषति। यङ्, णिच्, सन्नन्ताण्णिच्। बोभूययिषयतीत्यादि। इति तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम्।

रस्य आदिभूतादच. परत्वान्न द्वित्वम्। दकारस्य तु आदिभूतादच. परत्वाऽभावान्न द्वित्वनिषेध इति भाव। चिचन्द्रीयिषतीति। चन्द्रीयते सनि प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम्। चन्दिद्रीयिषतीति। द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम्। 'न न्द्राः' इति नकारस्य न द्वित्वमिति माधव। आदिभूतादच परेषां नदराणां न द्वित्वमित्येव भाष्यसम्मतम्। अत्र नकारस्यापि द्वित्वमित्येव युक्तम्। चन्द्रीयियिषतीति। तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम्। प्रियमिति। प्रियमाख्यातुमिच्छतीत्यर्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति ण्यन्तात्सनि इटि णाविष्ठवत्त्वात्प्रियशब्दस्य 'प्रियस्थिर' इति प्रादेशे वृद्धौ पुकि णिचो गुणाऽयादेशयो षत्वे प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम्। प्रियमाचक्षाण प्रेरयितुमिच्छतीत्यर्थे तु प्रापि इति ण्यन्तादुक्ताद्धेतुमण्णौ तदन्तात् सनि इटि द्वितीय णिचमाश्रित्य प्रथमणिचो लोपे द्वितीयणिचो गुणायादेशयो. प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम्। तत्र यथेष्ट नामधातुष्वित्याद्यानां त्रयाणामेकाचामेकैकस्य द्वित्वे पिप्रापयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थः। उरुमिति। उरुमाख्यातुमाचक्षाण प्रेरयितु वेच्छतीत्यर्थे उरुशब्दादाचष्टे इत्यर्थे णिचि 'प्रियस्थिर' इति वरादेशे उपधावृद्धौ वारि इति ण्यन्तात्सनि इटि णिचो गुणायादेशयो. षत्वे वारयिषेति सन्नन्तम्। माधवमते वृद्ध्यङ्गीकारात् वारि इत्यस्मात् हेतुमण्ण्यन्तात् सनि इटि प्रथमणेर्लोपे षत्वे वारयिषेत्येव रूपम्। तत्र यथेष्ट नामधातुष्वित्येकैकस्य एकाचो द्वित्वे विवारयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थं। बाढ सिसाधयिषतीति। बाढमाख्यातुमाचक्षाण प्रेरयितु वेच्छतीत्यर्थे णिजादि पूर्ववत्। अन्तिकबाढयोरिति साधादेशः। तत्र सकारस्यादेशत्वाऽभावान्न षत्वम्। तदाह—षत्व तु नास्तीति। बोभूयिषयिषतीत्यत्र प्रक्रिया दर्शयति—यङिति। 'भूधातो'रिति शेष.। द्वित्वे बोभूयेति स्थितम्। सन्निति। इटि अतो लोपे षत्वे बोभूयिषेति स्थितम्। ण्यन्तात् सन्निति। बोभूयिषेत्यस्मात् हेतुमण्णिचि अतो लोपे बोभूयिषि इति स्थितम्। तस्मात् सनि इटि णिचो गुणाऽयादेशयो. षत्वे बोभूयिषयिषेति स्थितम्। ततो लटस्तिपि शपि पररूपे बोभूयिषयिषतीति रूपम्। 'अनभ्यासस्ये'त्युक्तेर्न पुनर्द्वित्वम्। अथ बोभूययिषयतीत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति—यङिति। 'भूधातो'रिति शेष.। द्वित्वे बोभूयेति स्थितम्। णिजिति। बोभूयेत्यस्माद्धेतुमण्णौ अतो लोपे बोभूयि इति स्थितम्। सन्नन्ताण्णिजिति। बोभूयि इत्यस्मात्सनि इटि णिचो गुणाऽयादेशयो. षत्वे बोभूययिषेति स्थितम्। तस्माद्धेतुमण्णिचि अतो लोपे बोभूययिषि इत्यस्माल्लटस्तिपि शपि गु-

अथ तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम् ॥ १८ ॥

'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (सू २१५७)। आस्ते । शेते । २६७९ भावकर्मणो. १ । ३ । १३ ॥ बभूवे । अनुबभूवे । २६८० कर्तरि कर्मव्यतिहारे १ । ३ । १४ ॥ क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपद स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्य लवनमन्य करोतीत्यर्थ । 'श्नसोरल्लोप' (सू २४६९)। व्यतिस्ते । व्यतिषाते ? व्यतिषते । 'तासस्त्यो —' (सू २१९१) इति सलोप । व्यतिसे । 'धि च' (सू २२४९)। व्यतिध्वे । 'ह एति' (सू २२५०)। व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यतिषीत । व्यतिराते । व्यतिराते । व्यतिराते । व्यतिभाते । व्यतिभाते । व्यतिभाते । व्यतिबभे । २६८१ न गतिहिंसार्थेभ्य' १ । ३ । १५ ॥ व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति । 'प्रतिषेधे हसादीनामुपसङ्ख्यानम्' (वा ८९८)।

णत्वादेशयो. बोभूयषिषतीति रूप सिद्धम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिताया सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया बालमनोरमाख्याया प्रत्ययमाला समाप्ता ।

—००:०:००—

अथ आत्मनेपदप्रक्रिया निरूप्यते । आत्मनेपदपरस्मैपदव्यवस्थापकानि सूत्राणि प्रथमस्य तृतीयपादे पठितानि । तानि क्रमेण व्याख्यास्यन् व्याख्यातमपि सूत्र पुन. स्मारयति–अनुदात्तङित इति । 'आत्मनेपद'मित्येतत् 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यतः प्रागनुवर्तते । भावकर्मणो । भाव' भावना क्रियेति पर्याया । कर्मशब्द कर्मकारके वर्तते । भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थ' । भावे उदाहरति–बभूवे इति । वृत्ता भवनक्रियेत्यर्थः । कर्मण्युदाहरति–अनुबभूवे इति । 'आनन्द' इति शेष । आनन्दकर्मिका वृत्ता अनुभवक्रियेत्यर्थं । कर्तरि कर्म । कर्मव्यतिहारशब्द विवृण्वन्नाह–क्रियाविनिमये द्योत्ये इति । एव च कर्मशब्द क्रियापर व्यतिहारशब्दो विनिमयपर इत्युक्त भवति । अन्यस्येति । शूद्रादियोग्य सस्यादिलवन ब्राह्मण करोतीत्यर्थं । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहार इति कैयट । सम्प्रहरन्ते राजान । कर्तृग्रहण भावकर्मणोरित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा व्यतिलुनीत इत्यत्र न स्यात् । वस्तुतस्तु पृथक् सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । व्यति अस् ते इति स्थिते आह—श्नसोरिति । व्यतिस्ते इति । तपसे अयोग्य' शूद्रस्तपस्वी भवतीत्यर्थं । इह 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इति नेष' यच्परकत्वाभावादिति भाव । व्यतिषाते इति । इह अच्परकत्वादुपसर्गप्रादुर्भ्यामिति ष. । व्यति स् से इति स्थिते आह—तासस्त्योरिति । 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इति नेह षत्वम्, अस्त्यवयवस्य सकारस्य लुप्तत्वात् । व्यतिषाथे । व्यतिस् ध्वे इति स्थिते आह—धि चेति । सलोप इति शेष. । व्यतिस् ए इति स्थिते आह–ह एतीति । सकारस्य हकार इति भाव । व्यत्यसै इति । लोडुत्तमपुरुषैकवचनम् । व्यत्यास्तेति । लङि रूपम् । व्यतिषीतेति । लिङि रूपम् । व्यतिराते इति । लटि प्रथमपुरुषे-

हसादयो हसप्रकारा शब्दक्रिया। व्यतिहसन्ति। व्यतिजल्पन्ति। 'हरतेरप्रतिषेध' (वा ८९९)। सम्प्रहरन्ते राजान। २६८२ इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च १।३।१६॥ 'परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ९००)। इतरेतरस्यान्योऽन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति। २६८३ नेर्विश. १।३।१७॥ निविशते। २६८४ परिव्यवेभ्य' क्रिय' १।३।१८॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। परिक्रीणीते। विक्रीणीते। अवक्रीणीते। २६८५ विपराभ्या जे १।३।१९॥ विजयते। पराजयते। २६८६ आङो दोऽनास्यविहरणे १।३।२०॥ आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपद स्यात्। विद्यामादत्ते। अनास्य—इति किम्। मुख व्याददाति। आस्यग्रहणमविवक्षितम्। विपादिका व्याददाति। पादस्फोटो विपादिका। नदी कूल व्याददाति। 'पराङ्गकर्मकान्न निषेध' (वा ९०३)। व्याददते पिपीलिका' पतङ्गस्य मुखम्। २६८७ क्रीडोऽनुसपरिभ्यश्च १।३।२१॥ चादाङ। अनुक्रीडते। सङ्क्रीडते। परिक्रीडते। आक्रीडते। अनो कर्मप्रवचनी-

---

कद्विबहुवचनेषु समानमेव रूपम्। व्यतिभाते इति। भाधातो रूपम्। व्यतिबभे इति। लिटि रूपम्। न गतिहिसार्थेभ्य। कर्मव्यतिहारे आत्मनेपद नेत्यर्थ। हसादिगणस्य अदर्शनादाह—हसप्रकारा इति। उपसर्गमनपेक्ष्य ये गतिहिसयोर्वर्तन्ते तेषामेव ग्रहणलाभाय अर्थग्रहणम्। हृञ्धातुस्तु उपसर्गबलाद्धिसायां वर्तते इति न तस्य प्रतिषेध इत्याह—हरतेरप्रतिषेध इति। अर्थग्रहणलभ्यमिद वार्तिकम्। इतरेतर। 'नात्मनेपद'मिति शेष। नेर्विश। निपूर्वाद्विश आत्मनेपद स्यादित्यर्थ। नेति निवृत्तम्। यद्यपि न्यविशतेत्यत्र न विशेर्नि पर, अटा व्यवधानात् अटो विकरणान्ताङ्गभक्तत्वेन विशधात्ववयवत्वाऽभावात्। तथापि 'अड्व्यवाये उपसख्यानम्' इति वार्तिकाद्भवतीति 'शदे. शित' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। परिव्यवेभ्य। परि वि अव एभ्य परस्मात् क्रीञ्धातोरात्मनेपदमित्यर्थ.। ञित्वादात्मनेपदसिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अकर्त्रभिप्रायार्थमिति। विपराभ्या जे। वि परा आभ्या परस्मात् जिधातोरात्मनेपदमित्यर्थ.। विजयते इति। उत्कृष्टो भवतीत्यर्थ॰। पराजयते इति। निकृष्टो भवतीत्यर्थं। आङो दो। आस्यविहरण मुखविकसनम्। दा इत्यस्य द. इति पञ्चमी। तदाह—ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रेति। विद्यामादत्ते इति। गृह्णातीत्यर्थ.। दाञो ञित्वेऽप्यकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। अविवक्षितमिति। 'अविहरणे' इत्येतावदेव विवक्षितमित्यर्थः। विपादिका व्याददातीति। वारौषधादिना विदारयतीत्यर्थं। अत्र आस्यविहरणाऽभावेऽपि विकसनसत्त्वान्नात्मनेपदमिति भाव'। नदी कुल व्याददातीति। भिनत्तीत्यर्थं। अत्रापि विकसनसत्त्वादास्यविहरणाऽभावेऽपि नात्मनेपदम्। पराङ्गकर्मकान्न निषेध इति। वार्तिकम्। पतङ्गस्येति। पक्षिणो मुख भक्षणाय

याश्च। उपसर्गेण समा साहचर्यात्। माणवकमनुक्रीडति। तेन सहेत्यर्थः। 'तृतीयार्थे' (सू ५४९) इत्यनो कर्मप्रवचनीयत्वम्। 'समोऽकूजने' (वा ९०४)। सङ्क्रीडते। कूजने तु सङ्क्रीडति चक्रम्। 'आगमे क्षमायाम्' (वा ९०५)। ण्यन्तस्येदं ग्रहणम्। आगमयस्व तावत्। मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः। 'शिक्षेर्जिज्ञासायाम्' (वा ९०६) धनुषि शिक्षते। धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः। 'आशिषि नाथः' (वा ९१०) आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम्। 'सर्पिषो नाथते। सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः। कथं 'नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्' इति। 'नाधसे' इति पाठ्यम्। 'हरतेर्गतताच्छील्ये' (वा ९०८)। गतं प्रकारः। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। मातृकं गावः। पितुर्मातुश्च गतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः। ताच्छील्ये किम्। मातुरनुहरति। 'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम्' (वा ९०७)। हर्षादयो विषयाः। तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम्। इतरे

विकासयन्तीत्यर्थः। क्रीडोऽनु। चादाङ इति। तथाच अनु सम् परि आङ् एभ्यः परस्मात् क्रीडधातोरात्मनेपदमित्यर्थः। 'अनोः कर्मप्रवचनीयाच्च' इति वार्तिकम्। तदिदं न्यायसिद्धमित्याह—उपसर्गेण समेति। 'समोऽकूजने' इति वार्तिकम्। सम् परस्मात् अकूजने विद्यमानात् क्रीडेरात्मनेपदमित्यर्थः। कूजने तु सक्रीडति चक्रमिति। कूजतीत्यर्थः। आगमेः क्षमायामिति। 'आत्मनेपद'मिति शेषः। वार्तिकमिदम्। ण्यन्तस्येदं ग्रहणमिति। भाष्ये ण्यन्तस्यैवोदाहरणादिति भावः। आगमयस्व तावदिति। कञ्चित्कालं सहस्वेत्यर्थः। आङुपसर्गवशात् गमधातुः क्षमायां वर्तते। 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिगणसूत्रेण स्वार्थे णिच्। चुरादेराकृतिगणत्वाद्वा। मा त्वरिष्ठा इति। फलितार्थकथनम्। 'शिक्षेर्जिज्ञासायाम्' इत्यपि वार्तिकम्। धनुषि शिक्षते इति। वैषयिके आधारे सप्तमी। शकिः सन्नन्तः। 'सनि मीमा' इति इस्। अभ्यासलोपश्च। तदाह-धनुर्विषये इत्यादि। 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्यस्य तु नेह ग्रहणम्, अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धेरिति भावः। कथमिति। भूभृतां पतिं किमु न नाथसे न याचसे इत्यर्थः। आशिषः अप्रतीतेः कथमात्मनेपदमित्यर्थः। नाधसे इति। पाठ्यमिति। तवर्गचतुर्थान्तोऽयम्। 'आशिषि नाथः' इति नियमस्तु तवर्गद्वितीयान्तस्यैवेति भावः। 'हरतेर्गतताच्छील्ये' इति वार्तिकम्। आत्मनेपदमिति शेषः। गतं प्रकार इति। वृत्तमित्यर्थः। ताच्छील्यं स्वभावानुसरणम्। गतिताच्छील्यमिति यावत्। गतेति पाठे भावे क्तः। पैतृकमश्वा इति। पैतृकं वृत्तम् अश्वाः स्वभावादनुसरन्तीत्यर्थः। मातृकं गाव इति। अनुहरन्ते इत्यनुषज्यते। मातुरनुहरतीति। अनुकरोतीत्यर्थः। अत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं, न तु गतिताच्छील्यमिति भावः। किरतेरिति। वार्तिकम्। हर्षः प्रमादः, जीविका जीवनोपायभक्षणम्, कुलायकरणं आश्रयसम्पत्तिः, एषु कॄधातोरात्मनेपदमित्यर्थः। ननु कॄधातोर्विक्षेपार्थकस्य कथमेषु वृत्तिरित्यत आह—हर्षादयो विषया इति। धात्वर्थत्वाभावेऽपि पदान्तरसम-

फले। २६८८ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ६। १। १४२॥ अपात्किरतेः सुट् स्यात्। 'सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्य' (वा ३७०६)। अपस्किरते वृषो हृष्ट। कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी च। हर्षादिषु इति किम्। अपकिरति कुसुमम्। इह तङ्सुटौ न। हर्षादिमात्रविवक्षाया यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुडभावे नेष्यते इत्याहु। गजोपकिरति। 'आङ्नुप्रच्छयो'। (वा ९०९)। आनुते। आपृच्छते। 'शप उपालम्भे' (वा ९११) आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपद वक्तव्यमित्यर्थ। कृष्णाय शपते। २६८९ समवप्रविभ्य स्थः १। ३। २२॥ सतिष्ठते। 'स्थाघ्वोरिच्च' (सू २३८९)। समस्थित। समस्थिषाताम्। समस्थिषत। अनुतिष्ठते। प्रतिष्ठते। वितिष्ठते। 'आङ प्रतिज्ञायामुपसख्यानम्' (वा ९१२)। शब्द नित्यमातिष्ठते। नित्यत्वेन

भिव्याहारगम्या इत्यर्थ। तत्रेति। तेषु हर्षादिष्वित्यर्थ.। कारणमिति। तथाच हर्षमूलकत्व विक्षेपस्य लभ्यते इति भाव। इतरे इति। जीविकाकुलायकरणे विक्षेपस्य साध्ये इति लभ्यते। हर्षादीनामेवविधविषयत्वे सत्येवात्मनेपदमिति फलितम्, भाष्ये तथैवोदाहृतत्वादिति भाव। अपाच्चतुष्पात्। 'सुट्कात्पूर्व' इत्यधिकृतम्। 'किरतौ लवने' इत्यत किरतावित्यनुवर्तते। तदाह—अपात् किरते सुट् स्यादिति। चतुष्पात्सु शकुनिषु च गम्येष्वित्यपि ज्ञेयम्। आलेखन खननम्। सुडपि हर्षादिष्वेवेति वार्तिकम्। अपस्किरते वृषो हृष्ट इति। हर्षाद्भूमिं लिखन् धूल्यादि विक्षिपतीत्यर्थ.। कुक्कुटो भक्षार्थीति। 'अपस्किरते' इत्यनुषज्यते। श्वा आश्रयार्थीति। 'अपस्किरते' इत्यनुषज्यते। अपकिरति कुसुममिति। 'वृषादिरि'ति शेष.। ह्रियमाणो वृषादि पादै कुसुममवकिरतीत्यर्थः। अत्र हर्षाद्यभावान्नात्मनेपदम्। नापि सुट्। तदाह—इह तङ्सुटौ नेति। ननु 'अपस्किरते वृषो हृष्ट' इत्याद्युदाहरणत्रये यदि हर्षजीविकाकुलायकरणान्येव विवक्षितानि नत्वालेखनमपि तदा तङेव स्यान्न तु सुट् इत्यत आह—हर्षादिमात्रेत्यादि। आलेखनाभावेपीत्यर्थ.। नेष्यते इति। 'किरतेर्हर्षजीविके'त्यात्मनेपदविधौ ससुट्कानामेव भाष्ये उदाहरणादिति भाव। भाष्यस्थान्युदाहरणान्यालेखनविषयाण्येव भविष्यन्तीत्यस्वरस सूचयति—आहुरिति। गजोऽपकिरतीति। स्वभावाख्यानमत्रेति भाव.। 'आङि नुप्रच्छ्योः' इति वार्तिकम्। आनुते इति। शृगाल इति भाष्यम्। शृगाल उत्कण्ठापूर्वकं शब्द करोतीत्यर्थ इति कैयट। ननु 'शप आक्रोशे' इत्यस्य स्वरितेत्त्वादेव सिद्धे 'शप उपालम्भे' इत्यात्मनेपदविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—आक्रोशार्थादिति। 'शप आक्रोशे' इति स्वरितेत कर्तृगामिन्येव फले आत्मनेपद प्राप्तम्। अकर्तृगेऽपि फले, शपथात्मकनिन्दाविशेषे विद्यमानात् तस्मात् शपधातोरात्मनेपदार्थमिदमित्यर्थ। कृष्णाय शपते इति। 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। समवप्रविभ्य. स्थ.। स्थ इति पञ्चमी। सम् अव प्र वि एभ्यः परस्मात्

प्रतिजानीते इत्यर्थः । २६६० प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च १ । ३ । २३ ॥ गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः । २६६१ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि १ । ३ । २४ ॥ मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वे—इति किम् । पीठादुत्तिष्ठति । 'ईहायामेव' (वा ९१३) नेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । २६६२ उपान्मन्त्रकरणे १ । ३ । २५ ॥ आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । 'उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्' (वा ९१४) । आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि 'स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती' इति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्था स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः । 'वा लिप्सायामिति वक्त-

---

स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । सन्तिष्ठते इति । समाप्तं भवतीत्यर्थः । प्रकाशन । प्रकाशनं स्वाभिप्रायाविष्करणम् । स्थेयः विवादपदनिर्णेता । तिष्ठति विश्राम्यति । विवादपदनिर्णयोऽस्मिन्नित्यर्थे बाहुलके अधिकरणे 'अचो यत्' इति यति ईत्त्वे स्थेयशब्दव्युत्पत्तेः । 'स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतरि पुरोहिते' इति मेदिनी । इह तु विवादपदनिर्णेतृत्वेनाध्यवसायो विवक्षितः । आख्या अभिधानम् । प्रकाशनाख्यायां स्थेयाख्यायां च वर्तमानात् स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । प्रकाशने उदाहरति–गोपी कृष्णाय तिष्ठते इति । 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्थेये उदाहरति–संशय्येति । कर्णादिष्विति विषयसप्तमी । फलितमाह–कर्णादीनिति । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूला क्रिया ऊर्ध्वकर्म । तद्भिन्नमनूर्ध्वकर्म तद्वृत्तेः स्थाधातोरुत्पूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठते इति । गुरूपगमनादिना यतते इत्यर्थः । पिठादुत्तिष्ठतीति । उत्पततीत्यर्थः । 'ईहायामेव' इति वार्तिकम् । ईहा कायपरिस्पन्दः । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीति । उत्पद्यत इत्यर्थः । उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्रकरणकेऽर्थे विद्यमानात्स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते इति । आग्नेय्या ऋचा आग्नीध्राख्यमण्डपविशेषमुपेत्य तिष्ठतीत्यर्थः । स्थितेरकर्मकत्वेऽपि उपेत्येतदपेक्ष्य सकर्मकत्वम् । केचित्तु मन्त्रकरणके समीपावस्थितिपूर्वकस्तवे विद्यमानात् स्थाधातोरात्मनेपदमिति व्याचक्षते । तत्र स्तवः गुणवत्त्वेन संकीर्तनमिति स्तुतशास्त्राधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः । श्लोकैः राजानं स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठते इत्यात्मनेपदं न, मन्त्रकरणकत्वाभावात् । 'उपाद्देवपूजा' इति वार्तिकम् अमन्त्रकरणकत्वार्थम् । आदित्यमुपतिष्ठते इति । अभिमुखीभूयावस्थितिपूर्वकस्तुत्यादिभिः पूजयतीत्यर्थः । कथं तर्हीति । रघोर्देवतात्वाभावादिति भावः । समाधत्ते–देवतात्वारोपादिति । नृपस्येति । 'नाविष्णुः पृथिवीपतिः' इत्यादिस्मरणादिति भावः । वा लिप्सायामिति । लिप्साहेतु-

व्यम्' (वा ९१९)। भिक्षुक प्रभुमुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा। लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थ। २६९३ अकर्मकाच्च १।३।२६॥ उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपद स्यात्। भोजनकाल उपतिष्ठते। सन्निहितो भवतीत्यर्थ। २६९४ उद्विभ्यां तप १।३।२७॥ अकर्मकात् इत्येव। उत्तपते। वितपते। दीप्यते इत्यर्थ। 'स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्' (वा ९१६) स्वमङ्ग स्वाङ्ग, न तु 'अद्रवम्' इति परिभाषितम्। उत्तपते वितपते पाणिम्। नेह। सुवर्णमुत्तपति। सन्तापयति, विलापयति वेत्यर्थ। चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति। सन्तापयतीत्यर्थ। २६९५ आङो यमहन १।३।२८॥ आयच्छते। आहते। अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव। नेह। परस्य शिर आहन्ति। कथ तर्हि 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष' इति भारवि। 'आहध्व मा रघूत्तमम्' इति भट्टिश्च। प्रमाद एवायमिति भागवृत्ति। प्राप्येत्यध्याहारो वा। ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्त विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम्। भेत्तुमित्यादितुमुन्नन्ताध्याहारो वास्तु। समीपमेत्येति वा। २६९६ आत्म-

---

काऽर्थवृत्ते स्थाधातोरात्मनेपद वेत्यर्थ। अकर्मकाच्च। उपात्तिष्ठतेरिति। 'उपान्मन्त्रकरणे'इत्यत. 'समवप्रविभ्य स्थ.' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भाव.। उद्विभ्या तप। 'अकर्मकादित्येवे'ति भाष्यम्। दीप्यते इति। दीप्तिमान् भवतीत्यर्थ.। स्वाङ्गकर्मकाच्चेति। 'उद्विभ्या तप' इत्यनुवर्तते। चकारादकर्मकसमुच्चय.। स्वाङ्गशब्दोऽत्र यौगिक इत्याह–स्वमङ्गमिति। सुवर्णमुत्तपतीति। अस्वाङ्गकर्मकत्वादकर्मकत्वाऽभावाच्च नात्मनेपदमिति भावः। स्वाङ्गशब्दोऽत्र न पारिभाषिक.। किन्तु यौगिक इत्यस्य प्रयोजनमाह–चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपतीति। अत्र 'अद्रव मूर्तिम'दित्यादिपरिभाषितस्वाङ्गकर्मकत्वेऽपि स्वकीयाङ्गकर्मकत्वाभावान्नात्मनेपदमिति भाव.। आङो यमहन। आङ. परस्मात् यमो हनश्चात्मनेपदमित्यर्थ.। आयच्छते इति। रज्जुर्दीर्घीभवतीत्यर्थ.। दीर्घीकरोति पादमिति वा। आहत इति। 'स्वोदर'मिति शेष। परस्य शिर आहन्तीति। स्वीयाऽङ्गकर्मकत्वाऽभावादकर्मकत्वाऽभावाच्च नात्मनेपदम्। कथ तर्हीति। स्वीयाऽङ्गकर्मकत्वाऽभावादकर्मकत्वाऽभावाच्चात्मनेपदाऽसम्भवादिति भावः। प्राप्येति। विषमविलोचनस्य वक्ष. प्राप्य आजघ्न इति, रघूत्तम प्राप्य माऽऽहध्वमिति च प्राप्तिक्रिया प्रत्येव विषमविलोचनस्य रघूत्तमस्य च कर्मतया हन्तेरकर्मकत्वादात्मनेपद निर्बाधमिति भाव। यद्यपि हननक्रिया प्रत्यपि तयोरेव वस्तुत कर्मत्व तथापि तस्याऽविवक्षितत्वादकर्मकत्वमेव, 'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षात. कर्मणोऽकर्मिका क्रिया'। इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति बोध्यम्। ननु प्राप्येत्यध्याहारे 'प्रासादात्प्रेक्षते' इत्यादिवत्पञ्चमी स्यादित्यत आह—ल्यब्लोपे इति। 'ल्यब्लोपे पञ्चमी'त्येतत्तु यत्राऽर्थाध्याहारमाश्रित्य ल्यबन्तार्थावगति तद्विषयकम्। अत्र तु ल्यबन्तशब्दाध्याहारान्नाऽत्र पञ्चमीत्यर्थ.। भेत्तुमित्यादीति। एवञ्च ल्यब्लोपपञ्च-

नेपदेष्वन्यतरस्याम् २।४।४४।। हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु। आवधिष्ट। आवधिषाताम्। २६९७ हन सिच् १।२।१४।। कित्स्यात्। अनुनासिकलोप'। आहत। आहसाताम्। आहसत। २६९८ यमो गन्धने १।२।१५।। सिच्कित्स्यात्। गन्धन सूचन परदोषाविष्करणम्। उदायत। गन्धने किम्। उदायस्त पादम्। आकृष्टवानित्यर्थ। २६९९ समो गम्यृच्छिभ्याम् १।३।२९।। अकर्मकाभ्याम् इत्येव सङ्गच्छते। २७०० वा गम १।२।१३।। गम परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्त। सङ्गसीष्ट। सङ्गसीष्ट। समगत। समगस्त। समृच्छते। समृच्छिष्यते। अकर्मकाभ्याम् किम्। ग्राम सङ्गच्छति। 'विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्' (वा ९१८) वेत्तेरेव ग्रहणम्। संवित्ते। संविदाते। २७०१ वेत्तेर्विभाषा ७।१।७।। वेत्ते परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात्। संविद्रते। संविदते। सम्पृच्छते। सस्वरते। 'अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वा ९२६) अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम्। अङ्विधौ त्वियर्तेरेवेत्युक्तम्।

भ्या न प्रसक्तिरिति भाव। 'आजघ्ने विषम' इत्यत्र परिहारान्तरमाह–समीपमेत्येति वेति। अध्याहार इति शेष.। विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वीयमेव वक्ष' मल्ल इव वीरा वेशादास्फालयाञ्चक्रे इत्यर्थ। तथा च स्वाङ्गकर्मकत्वादात्मनेपद निर्बाधमिति भाव। लुङि आहन् स् त इति स्थिते—हन सिच्। कित्स्यादिति शेषपूरणम्। 'असयोगाल्लिट् कित्' इत्यत. तदनुवृत्तेरिति भाव.। हनधातोः पर सिच् कित्स्यादिति फलितम्। अनुनासिकलोप इति। 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारलोप इत्यर्थ। उत् आ यम् स् त इति स्थिते—यमो गन्धने। सिच्कित्स्यादिति। शेषपूरणम्। सिच कित्त्वे मकारस्य 'अनुदात्तोपदेश' इति लोप। समो गम्यृच्छिभ्याम्। 'आत्मनेपद'मिति शेष.। अकर्मकाभ्यामित्येवेति। 'स्वाङ्गकर्मकाच्चे'ति तु निवृत्तमिति भाव'। सङ्गच्छते इति। सङ्गत भवतीत्यर्थ। वा गम.। 'इको झल्' इत्यतो झलिति 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इत्यतो लिङ्सिचाविति 'असयोगाल्लिट्' इत्यत किदिति चानुवर्तते। तदाह—गम परावित्यादि। समगतेमि। लुङि रूपम्। सिच कित्त्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेश' इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक्। समृच्छते इति। 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु' इति तौदादिकस्य रूपम्। अत्र तौदादिकस्य ऋच्छतेरेव ग्रहण, न तु ऋच्छादेशस्येति सूचयितु लृडन्तमप्युदाहरति—समृच्छिष्यते इति। विदिप्रच्छिस्वरतीनामिति। सम इत्यनुवर्तते। सम्पूर्वेभ्यो विदिप्रच्छिस्वरतिभ्य आत्मनेपदमित्यर्थ। वेत्तेरिति। लुग्विकरणस्यैव विदेर्ग्रहणमित्यर्थ, व्याख्यानादिति भाव। वेत्तेर्विभाषा। 'झोऽन्त' इत्यत' झ इत्यनुवर्तते। 'अदभ्यस्तात्' इत्यत' अदित्यनुवृत्त षष्ठ्या विपरिणम्यते। शीङो रुडित्यतो रुडिति च। तदाह—वेत्ते परस्येत्यादिना। अर्तिश्रुदृशिभ्य इति। 'सम्पूर्वेभ्यस्त'ङिति शेषः। द्वयोरिति। भौवादिकस्य, इयर्तेश्चेत्यर्थ'। अङ-

मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषत इति । समार्त । समार्षाताम् । समार्षत इति च भ्वादे॰ । इयर्तेस्तु, मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त इति, समारत । समारेताम् । समारन्त इति च । सम्शृणुते । सम्पश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव 'रक्षासीति पुरापि सम्शृणुमहे' इति मुरारिप्रयोग॰ प्रामादिक इत्याहु । अध्याहारो वा 'इति कथयन्त्' इति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीना कथमकर्मकतेति चेत् ? शृणु । धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षात कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दते इत्यर्थ । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धे-

---

विधौ त्विति । 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यत्रेत्यर्थ॰ । मा समृतेति । 'उश्च' इति सिच कित्त्वान्न गुण । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप । माङ्योगे मा समृतेत्यादि । माङ्योगाभावे तु समार्तेत्यादि इत्येव भौवादिकस्य ऋधातो॰ रूपमित्यर्थ । माङ्योगादाडभाव । अथ माङ्योगाभावे आडागमे उदाहरति । समार्तेति । सम् आ ऋ स् त इति स्थिते 'उश्च' इति कित्त्वाद्गुणनिषेधे 'आटश्च' इति वृद्धिं बाधित्वा परत्वात् 'ह्रस्वादङ्गादि'ति सिचो लोपे 'आटश्च' इति ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे रूपम् । नच सिज्लोपस्याऽसिद्धत्वात् आटश्चेति वृद्धौ कृतायां ह्रस्वादङ्गादिति सिज्लोपस्याऽप्रवृत्त्या समार्ष्टेत्येवोचितमिति वाच्यम्, 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्य॰' इति वचनेन पूर्वं सिज्लोपे पश्चादाटश्चेति वृद्धे॰ प्रवृत्तिसम्भवादित्यलम् । इयर्तेस्त्विति । श्लुविकरणऋधातोरित्यर्थ॰ । मा समरतेति । 'सर्तिशास्त्यर्ति' इत्यङ्, तत्र इयर्थेर्ग्रहणादिति भाव॰ । 'ऋदृशोऽङि' इति गुण । समारतेति । 'आटश्च' इति वृद्धि । इति चेति । इयर्ते रूपमित्यन्वय॰ । तदेवमर्तिश्रुदृशिभ्यः इत्यत्र अर्तिप्रपञ्चमुक्त्वा श्रुधातोरुदाहरति— सम्शृणुते इति । दृशेरुदाहरति—सम्पश्यते इति । अकर्मकादित्येवेति । 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' इत्यत्र अकर्मकादित्यनुवृत्तेरभ्युपगतत्वेन तत्रोपसङ्ख्यातवार्तिकेऽस्मिन् तदनुवृत्तेर्युक्तत्वादिति भाव । अत एवेति । 'प्रामादिक इत्याहु'रित्यत्रान्वय॰, सकर्मकत्वेनात्मनेपदासम्भवादिति भाव । अध्याहारो वेति । 'इति कथयन्त्' इत्यध्याहारो वेत्यन्वय॰ । तथा च रक्षासीति कथयन्त् पुरा सम्शृणुमहे इत्यत्र कथन एव रक्षसामन्वितत्वात् श्रुव अकर्मकत्वादात्मनेपद निर्बाधमिति भावः । धातोरिति । धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति, धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादिति, प्रसिद्धेरिति, अविवक्षात इति चत्वारि वाक्यानि । अकर्मिका क्रियेति सर्वत्रान्वेति । 'कर्मण' इति तु द्वितीयादिषु वाक्येष्वन्वेति । वहति भारमिति । प्रापयतीत्यर्थं । अत्र सकर्मकत्वमिति भाव । अस्याऽर्थान्तरे क्वचिदकर्मकत्वमुदाहरति—नदी वहतीति । स्यन्दते इति । प्रस्रवतीत्यर्थ । धात्वर्थोपसङ्ग्रहे उदाहरति—जीवतीति । नृत्यतीति । जीवे॰ प्राणधारणमर्थ॰ । नृतेस्त्वङ्गविक्षेप॰ । उभयत्रापि कर्मणो धात्वर्थान्तरभावान्न सकर्मकत्वमिति 'सुप आत्मन ' इति,

यथा—मेघो वर्षति। कर्मणोऽविवक्षातो यथा—'हितान्न य सम्शृणुते स किंप्रभु.'। 'उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्' (वा ९२०)। अकर्मकात् इति निवृत्तम्। बन्ध निरस्यति—निरस्यते। समूहति। समूहते। **२७०२ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहते: ७।४।२३॥** यादौ क्ङिति। ब्रह्म समुह्यात्। अग्नि समुह्य। **२७०३ निसमुपविभ्यो ह्व. १।३।३०॥** निह्वयते। **२७०४ स्पर्धायामाङः १।३।३१॥** कृष्णश्चाणूरमाह्वयते। स्पर्धायाम् किम्। पुत्रमाह्वयति। **२७०५ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ १।३।३२॥** गन्धन हिसा। उत्कुरुते। सूचयतीत्यर्थ। सूचन हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिसैव। अवक्षेपण, भर्त्सनम्। श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते। भर्त्सयतीत्यर्थ। हरिमुपकुरुते। सेवते। परदारान्प्रकुरुते। तेषु सहसा प्रवर्तते। एधोदकस्योपस्कुरुते। गुणमाधत्ते।

सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। मेघो वर्षतीति। **वर्षणकर्मणो जलस्य प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम्।** हितान्न य इति। **हितात्पुरुषात् य न सम्शृणुते स्वहित न मन्यते स किंप्रभु, कुत्सित इत्यर्थ। अत्र स्वहितस्य वस्तुत कर्मत्वेऽपि तदविवक्षया अकर्मकत्वमिति भाव.। एव चास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीना सतोऽपि कर्मण अविवक्षया अकर्मकत्व सिद्धमिति बोध्यम्। अकर्मकत्वनिर्णयोऽस्य 'ल. कर्मणि' इत्यादौ उपयुज्यते।** उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति। **'आत्मनेपद'मिति शेषः।** निवृत्तमिति। **'सोपसर्गयोरस्यत्यूह्यो. स कर्मकत्वनियमादिति भाव।** उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहते। **'यादौ क्ङिति' इति शेषपूरणम्। 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यत. तदनुवृत्तेरिति भाव।** ब्रह्म समुह्यादिति। **ऊह वितर्के सम्यग्विचार्येदित्यर्थ। अत्र आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वेन ऊकारस्य ह्रस्वः।** अग्नि समुह्येति। **परित संमृज्येत्यर्थ। क्त्वादेशस्य ल्यप. कित्त्वमिति भाव।** निसमुपवि। **ह्वेञः कृतात्वस्य ह्वः इति पञ्चम्यन्तम्।** निह्वयते इति। **संह्वयते। उपह्वयते। विह्वयते। अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्।** स्पर्धायामाङ.। **आङ्पूर्वकात् स्पर्धाविषयकात् ह्वेञः आत्मनेपदमित्यर्थ।** कृष्णश्चाणूरमाह्वयते इति। **स्पर्धार्थमाकारयतीत्यर्थ।** गन्धनावक्षेपण। **'आत्मनेपदम्। अकर्त्रभिप्रायेऽपी'ति शेष.।** गन्धन हिंसेति। **गन्ध अर्दने। अर्द हिंसायामित्युक्तेरिति भाव।** सूचयतीति। **परदोषमाविष्करोतीत्यर्थ.। नन्वेव सति कथमस्य गन्धने वृत्ति? हिंसाया. असत्त्वादित्यत आह—**सूचन हीति। श्येनो वर्तिकामिति। **वर्तिका शकुनिविशेष.। साहसिक्ये उदाहरति—**परदारान् प्रकुरुते इति। **साहसप्रवृत्तिविषयीकरोतीत्यर्थ। सहसा वर्तते साहसिकः। 'ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते' इति ठक्। तस्य कर्म असमीक्ष्यकरण साहसिक्यम्। तदाह—**तेषु सहसा प्रवर्तते इति। **फलितार्थकथनमिदम्, साहसप्रवृत्तिमात्रार्थकत्वे द्वितीयानुपपत्ते.। अतः साहसप्रवृत्तिविषयीकरणपर्यन्तानुधावनमिति बोध्यम्। प्रतियत्ने उदाहरति—**एधोदकस्योपस्कुरुतेइति। एधश्चोदकं च, अदन्तः 'अबोदैधौद्मप्रश्रयहिमश्रथा.' इति सूत्रे निपातित.। एधश्च

गाथा प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् । कटं करोति । २७०६ **अधेः प्रसहने १।३।३३॥** प्रसहनं क्षमाभिभवश्च । षह मर्षणेऽभिभवे च इति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते । क्षमते इत्यर्थः । अभिभवतीति वा । २७०७ **वेः शब्दकर्मणः १।३।३४॥** स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति कामः । २७०८ **अकर्मकाच्च १।३।३५॥** वेः कृञ इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते । २७०९ **सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः १।३।३६॥** अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि, शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसमाननं फलितम् । उत्सञ्जने—दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं

उदकं चेति समाहारद्वन्द्वः । यद्वा एधश्शब्दः सकारान्तो नपुंसकलिङ्गः । एधश्च दकं चेति विग्रहः । दकशब्दः उदकवाची 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधः । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रतियत्नो गुणाधानमित्यभिप्रेत्य आह-गुणमाधत्ते इति । **काष्ठस्य शोषणादिगुणाधानम् । दकस्य तु गन्धद्रव्यसम्पर्कजनितगन्धाधानम् ।** अधेः प्रसहने । **अधेः परस्मात् कृञः प्रसहनवृत्तेरात्मनेपदमित्यर्थः ।** वेः शब्दकर्मणः । **शब्दः कर्मकारकं यस्य तस्मात् कृञो विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः ।** अकर्मकाच्च । वेः कृञ इत्येवेति । **तथाच अकर्मकात् विपूर्वात् कृञ आत्मनेपदमित्यर्थः । 'विकुर्वते' इत्येतद्व्याचष्टे**-विकारं लभन्ते इति । **लाभे विकारस्य कर्मत्वेऽपि धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकत्वम् ।** सम्माननोत्सञ्जन । **एषु गम्येषु णीञ्धातोरात्मनेपदमित्यर्थः । परगामिन्यपि फले आत्मनेपदार्थमिदम् ।** इतरे इति । **सम्माननाऽऽचार्यकरणप्रभृतय इत्यर्थः ।** प्रयोगोपाधय इति । **वाच्यत्वाऽभावेऽपि आर्थिका सत्तामात्रेण शब्दप्रयोगे निमित्तभूता इत्यर्थः । आत्मनेपदद्योत्या इति यावत् । तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते**—तथा हीति । **सम्मानने उदाहरति**—शास्त्रे नयते इति । **अत्र णीञ् प्रापणार्थकः । 'सिद्धान्त'मित्यध्याहार्यम् । सिद्धान्तं प्रत्यधिकरणत्वात् शास्त्रे इति सप्तमी । तदाह**—शास्त्रस्थमिति । तेनेति **सिद्धान्तप्रापणेनेत्यर्थः ।** फलितमिति । **अर्थादिति भावः ।** उत्सञ्जने इति । **'उदाह्रियते' इति शेषः । उत्सञ्जनमुत्क्षेपः ।** उत्क्षिपतीत्यर्थ इति । **धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । आचार्यकरणे उदाहरति**—माणवकमुपनयते इति । **उपपूर्वो णीञ् समीपप्रापणार्थकः । सामीप्यं च प्रत्यासत्त्या प्रापयितृप्रेक्षमेव । तच्च माणवकीयमात्मसमीपप्रापणं वैधमेव विवक्षितम्, पूर्वोत्तराऽङ्गकलापाम्नानसामर्थ्यात् । तदाह**—विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीति । **तत्राऽऽचार्यकरणस्यार्थिकत्वमुपपादयति**—उपनयनपूर्वकेणेति । **'माणवकमुपनयीत, तमध्यापयीते'त्यध्यापनार्थत्वमुपनयनस्यावगम्यते ।**

क्रियते । ज्ञाने, तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । **२७१० कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि १।३।३७।।** णियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्न एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते । अपगमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात् 'स्वरितञित —' (सू २१५८)इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथं तर्हि 'विगणय्य नयन्ति पौरुषम्' इति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति । **२७११ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः १।३।३८।।** वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यते इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते । क्रमन्तेऽस्मिन्

गतम्, अध्यापनादाचार्यत्वं सम्पद्यते, 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥' इति स्मरणात् । तथा च आचार्यकरणमुपनयनसाध्यत्वादार्थिकमिति भावः । ज्ञान इति । 'उदाह्रियते' इति शेषः । निश्चिनोतीत्यर्थ इति । नयतिर्निश्चयार्थक इति भावः । भृतौ उदाहरति कर्मकरानुपयते इति । भृतिः वेतनं, तदर्थं कर्म करोतीति कर्मकरः । 'कर्मणि भृतौ' इति टप्रत्ययः । कर्मण्युपपदे कृञः टः स्यात्कर्तरीति तदर्थः । उपपूर्वको णीञ् समीपप्रापणार्थकः, समीपप्रापणं च भृत्यर्थमिति कर्मकरशब्दसमभिव्याहाराद्गम्यते । फलितमाह—भृतिदानेनेति । ऋणादेरिति । आदिना करादिसंग्रहः । निर्यातनं प्रत्यर्पणादि । करं विनयते इति । राज्ञे देयो भागः करः, विपूर्वो णीञ् परिशोधनार्थकः । तदाह—राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीति । परिगणयति दातुमित्यर्थः । व्यये उदाहरति—शतं विनयते धर्मार्थमिति । अत्र विपूर्वो णीञ् व्ययार्थकः । तदाह—विनियुङ्क्ते इत्यर्थ इति । कर्तृस्थे । णियः इति । कर्मकारके कर्तृस्थे सति णीञ्धातोर्यदात्मनेपदं कर्तृगे फले ञित्वात् प्राप्तं, तत् शरीरावयवभिन्न एव सति कर्मकारके स्यात् । कर्मणः शरीरावयवत्वे तु कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदमेवेत्यर्थः । ननु सूत्रे शरीरग्रहणात् कथं शरीरावयवेत्युक्तमित्यत आह—सूत्रे इति । शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृतया शरीरस्य कर्तृस्थत्वं न सम्भवति । शरीरावयवानां तु समवायेन आधारतया तत्सम्भवतीति भावः । ननु क्रोधापगमस्य क्रोधविषयशत्रुगतानिष्टपरिहारफलकत्वात् ञित्वेऽप्यात्मनेपदाऽप्राप्तेस्तद्विध्यर्थत्वात्कथमुक्तनियमार्थत्वमस्य सूत्रस्येत्यत आह—तत्फलस्येत्यादि । गडुं विनयतीति । कर्मणो गडोः शरीरावयवत्वान्नात्मनेपदमित्यर्थः । कथं तर्हीति । पौरुषस्य कर्मणः शरीरावयवभिन्नतया आत्मनेपदप्रसङ्गादिति भावः । कर्तृगामित्वेति । कर्तृस्थे कर्मणि णियः कर्तृगे फले ञित्वात् प्राप्तमात्मनेपदं शरीरावयवभिन्न एवेति नियम्यते, न तु विधीयते । अत्र तु फलस्य कर्तृगामित्वं सदपि न विवक्षितम् । अतो नात्मनेपदमिति भावः । वृत्तिसर्ग ।

शास्त्राणि। स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः। २७१२ उपपराभ्याम् १।३।३९॥ वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात्। उपक्रमते। पराक्रमते। नेह, सङ्क्रामति। २७१३ आङ उद्गमने १।३।४०॥ आक्रमते सूर्यः। उदयते इत्यर्थः। 'ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्' (वा ९२१)। नेह। आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्। २७१४ वेः पादविहरणे १।३।४१॥ साधु विक्रमते वाजी। पादविहरणे किम्। विक्रामति सन्धिः। द्विधा भवति। स्फुटतीत्यर्थः। २७१५ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् १।३।४२॥ समर्थौ तुल्यार्थौ। शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता। प्रक्रमते। उपक्रमते। समर्थाभ्याम् किम्। प्रक्रामति। गच्छतीत्यर्थः। उपक्रामति। आगच्छतीत्यर्थः। २७१६ अनुपसर्गाद्वा १।३।४३॥ क्रामति-क्रमते। अप्राप्तविभाषेयम्। वृत्त्यादौ तु नित्यमेव। २७१७ अपह्नवे ज्ञः १।३।४४॥ शतमपजानीते। अपलपतीत्यर्थः। २७१८ अकर्मकाच्च १।३।४५॥ सर्पिषो जानीते। सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः। २७१९ सम्प्रतिभ्यामनाध्याने १।३।४६॥ शतं सञ्जानीते। अवेक्षत इत्यर्थः। शतं प्रतिजानीते।

'आत्मनेपद'मिति शेषः। तायने उदाहरति—क्रमन्तेऽस्मिन्निति। तायनं वृद्धिः। तदाह—स्फीतानीति। उपपराभ्याम्। 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इत्यनुवर्तते। तेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम्। तदाह—आभ्यामेव क्रमेरिति। आत्मनेपदमिति शेषः। आङ उद्गमने। आङः परस्मादुद्गमनवृत्तेः क्रमः आत्मनेपदमित्यर्थः। आक्रमते सूर्य इति। आङ्पूर्वः क्रमिरुद्गमनार्थकः। तदाह—उदयते इत्यर्थ इति। उपसर्गवशादिति भावः। वेः पादविहरणे। पादविहरणं पादविक्षेपः। तद्वृत्तेर्विपूर्वात् क्रमेरात्मनेपदमित्यर्थः। साधु विक्रमते वाजीति। सम्यक्पदानि विक्षिपतीत्यर्थः। प्रोपाभ्याम्। 'क्रमः आत्मनेपद'मिति शेषः। समौ अर्थौ ययोरिति विग्रह इत्याह—समर्थौ तुल्यार्थाविति। सवर्णदीर्घमाशङ्क्य आह—शकन्ध्वादित्वादिति। ननु 'प्रक्रमते' इत्यत्र अतिशयितपदविक्षेपार्थप्रतीतेः, उपक्रमते इत्यत्र समीपे पदानि विक्षिपतीति प्रतीतेः कथमनयोस्तुल्यार्थकत्वमित्यत आह—प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थतेति। तथाच आरम्भार्थकाभ्यामिति फलितमिति भावः। अनुपसर्गाद्वा। 'क्रमः आत्मनेपद'मिति शेषः। अप्राप्तविभाषेयमिति। अनुपसर्गात् क्रमेः आत्मनेपदस्य कदाप्यप्राप्तेरिति भावः। वृत्त्यादाविति। वृत्तिसर्गतायनेषु तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेवेत्यर्थः। अपह्नवे ज्ञः। अपह्नवः अपलापः। तद्वृत्तेर्ज्ञाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः। अकर्मकाच्च। 'ज्ञः आत्मनेपद'मिति शेषः। सर्पिषो जानीते इति। अत्र ज्ञाधातुः प्रवृत्तौ वर्तते। 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति तृतीयार्थे षष्ठी। तदाह—सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इति। 'अनुपसर्गात् ज्ञः' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धे सोपसर्गार्थमिदम्। सर्पिषोऽनुजानीते। सम्प्रतिभ्यामनाध्याने। 'ज्ञः आत्मनेपद'मिति शेषः।

अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्याने इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यात् । 'अकर्मकाच्च' (सू २७१८) इति प्राप्तिरपि बाध्यते । मातर मातुर्वा सञ्जानाति । कर्मण शेषत्वविवक्षाया षष्ठी । २७२० भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद' १ । ३ । ४७ ॥ उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये, इतरे प्रयोगोपाधय । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थ । उपसम्भाषा उपसान्त्वनम् । भृत्यानुपवदते । सान्त्वयतीत्यर्थ । ज्ञाने-शास्त्रे वदते । यत्ने-क्षेत्रे वदते । विमतौ-क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते । प्रार्थयते इत्यर्थ । २७२१ व्यक्तवाचां

अवेक्षते इत्यर्थ इति । अकर्मकत्वाऽभावात् पूर्वेणाप्राप्तिरिति भाव. । अनाध्याने किम् ? मातर सञ्जानाति । आध्यायतीत्यर्थं । उत्कण्ठापूर्वक स्मरणमाध्यानम् । ननु यदा आध्याने कर्मण. शेषत्वविवक्षया षष्ठीमाश्रित्य मातु सञ्जानाति इति प्रयुज्यते, तदा सम्पूर्वो जानातिरयमकर्मक इति स्थिति. । तत्र 'सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदस्याऽप्रवृत्तावपि 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेणात्मनेपद दुर्वारम् , तत्र अनाध्याने इत्यभावात् । सम्प्रतिभ्यामित्यत्र अनाध्यानग्रहणस्य मातर सञ्जानातीति सकर्मके चरितार्थत्वादित्यत आह—अनाध्याने इति योगो विभज्यते इति । ततश्च 'सम्प्रतिभ्याम्' इत्येको योगः । सम्प्रतिपूर्वात् ज्ञ. आत्मनेपदमित्यर्थं । 'अनाध्याने' इति योगान्तरम् । अनाध्याने सम्प्रतिभ्यामात्मनेपदमित्यर्थ । तत. किमित्यत आह—अकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि बाध्यते इति । ननु अनन्तरस्येति न्यायेन 'सम्प्रतिभ्या'मित्यस्यैव बाधो युक्त इत्यत आह—तत्सामर्थ्यादिति । एकसूत्रत्वेनैव सिद्धे अनाध्याने इति योगविभागाद्व्यवहितस्यापि बाध इत्यर्थं । ननु 'मातर मातुर्वा सञ्जानाति' इत्यत्र मातु कर्मत्वात् द्वितीयैव युक्तेत्यत आह—कर्मण शेषत्वविवक्षाया षष्ठीति । न चैवमपि 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठ्येव स्यान्न तु द्वितीयेति वाच्यम् , तत्र शेष इत्यनुवर्त्य कर्मणः शेषत्वविवक्षाया षष्ठी, कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीयेत्यभ्युपगमात् । न चैवं सति 'षष्ठी शेषे' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् 'अधीगर्थ' इति व्यर्थमिति वाच्यम् , 'मातु स्मरण'मित्यादौ शेषषष्ठ्या समासाऽभावार्थत्वादिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितम् । भासनोपसम्भाषा । 'आत्मनेपद'मिति शेष । इतरे इति । भासनज्ञानादय इत्यर्थं । प्रयोगोपाधय इति । इद 'सम्माननोत्सञ्जन' इत्यत्र व्याख्यात प्राक् । भासन तु तत्तदाक्षेपेषु समाधानाय नवनवयुक्त्युल्लेख । शास्त्रे वदते इति । विषयसप्तम्येषा । भासमान इति । नवनवयुक्तीरुल्लिखतीत्यर्थः । शास्त्रे वदते इति । विषयसप्तमी । व्यवहरतीत्यर्थं । व्यवहारश्च ज्ञान विना न सम्भवतीति ज्ञानमार्थिकम् । ज्ञात्वा व्यवहरतीति फलितम् । क्षेत्रे विवदन्ते इति । विरुद्ध व्यवहरन्तीत्यर्थं । विरुद्धव्यवहारश्च वैमत्यमूलक इति विमतिरार्थिकी । उपवदते इति । उपपूर्वस्य वदेः प्रार्थनमर्थः । तदाह—प्रार्थयते इत्यर्थ इति । व्यक्तवाचाम् । व्यक्ता. अक्षरस्पष्टेन स्पष्टो-

समुच्चारणे १ । ३ । ४८ ॥ मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह–सम्प्रवदन्ति खगाः । **२७२२ अनोरकर्मकात् १ । ३ । ४९ ॥** व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात् किम् । उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम् । अनुवदति वीणा । **२७२३ विभाषा विप्रलापे १ । ३ । ५० ॥** विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैद्याः । **२७२४ अवाद्ग्रः १ । ३ । ५१ ॥** अवगिरते । 'गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एव' इति भाष्यम् । **२७२५ समः प्रतिज्ञाने १ । ३ । ५२ ॥** शब्दं नित्यं सङ्गिरते । प्रतिजानीते इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । सङ्गिरति ग्रासम् । **२७२६ उदश्चरः सकर्मकात् १ । ३ । ५३ ॥** धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात् किम् । बाष्पमुच्चरति । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः । **२७२७ समस्तृतीयायुक्तात् १।३।५४॥** रथेन सञ्चरते । **२७२८ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे १।३।५५॥** सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्ता-

---

च्चारिता वाचः शब्दा येषामिति विग्रहः । समित्येकीभावे । तदाह–मनुष्यादीनामिति । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणा इति । सम्भूयोच्चारयन्तीत्यर्थः । अनोरकर्मकात् । 'व्यक्तवाचा'मित्यनुवृत्तं विषयषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । समुच्चारणे इति निवृत्तम् । तदाह—व्यक्तवाग्विषयादिति । मनुष्यकर्तृकादित्यर्थः । अनुवदते इति । अनु सादृश्ये । 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इति षष्ठी । कठः कलापेन तुल्यं वदतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु शेषषष्ठीत्येवोचितम् । 'तुल्यार्थैः' इत्यत्र 'अतुलोपमाभ्या'मिति पर्युदासेन अनव्ययानामेव तुल्यर्थानां ग्रहणात् । अन्यथा 'चन्द्र इव मुखं'मित्यादावपि तृतीयाषष्ठ्योरापत्तेरित्यलम् । विभाषा विप्रलापे । 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे'इत्यनुवर्तते । विरुद्धोक्तिर्विप्रलापः । तदाह–विरुद्धोक्तिरूपे इति । अवाद्ग्रः । 'आत्मनेपद'मिति शेषः । 'गॄ' इत्यस्य 'ग्र' इति पञ्चमी 'प्रकृतिवदनुकरणमि'त्यस्यानित्यत्वात् 'ॠत इद्धातोः' इति न भवति । तदनित्यत्वे इदमेव मानम् । अवगिरत इति । शविकरणोऽयम् । 'अवगृणाती'त्यत्राप्यात्मनेपदमाशङ्क्य आह–गृणातिस्त्विति । एवञ्च तुदादेरेव ग्रहणमिति भावः । समः प्रतिज्ञाने । गिरतेरात्मनेपदमित्यर्थः । प्रतिज्ञानम् अभ्युपगमः । सङ्गिरति ग्रासमिति । भक्षयतीत्यर्थः । उदश्चरः । उत्पूर्वाच्चरधातोः सकर्मकादात्मनेपदमित्यर्थः । समस्तृतीया । सकर्मकादिति निवृत्तम् । सम्पूर्वात् तृतीयान्तसमभिव्याहृताच्चरेरात्मनेपदमित्यर्थः । तृतीयायुक्तादिति किम् ? रथिकाः सञ्चरन्ति । अत्र यद्यपि रथेनेत्यर्थाद्गम्यते, तथापि तृतीयान्तश्रवणाऽभावान्नात्मनेपदम् । एतदर्थमेवायोगग्रहणम् । अन्यथा तृतीययेत्येवावक्ष्यत् । सकर्मकादप्येतदात्मनेपदं भवति, अविशेषात्, अत एव तृतीयायुक्तादिति किम् ? 'उभौ लोकौ सञ्चरसीमं चामुं च लोकम्' इति भाष्यं सङ्गच्छते । दाणश्च

दुक्त स्यात् , सा च तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या सयच्छते । पुर्वसूत्रे सम इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिद व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या सम्प्रयच्छते । २७२९ उपाद्यम स्वकरणे १।३।५६।। स्वकरण स्वीकार । भार्यामुपयच्छते । २७३० विभाषोपयमने १।२।१६।। यम सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । राम सीतामुपायत-उपायस्त वा । उदवोढेत्यर्थ । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्य कित्त्वम् । २७३१ ज्ञाश्रुस्मृदृशा सनः १।३।५७।। सन्नन्तानामेषा प्राग्वत् । धर्म जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते । २७३२ ना-

---

सा । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यनुवर्तते । तदाह—सम्पूर्वादिति । उक्त स्यादिति । आत्मपदमित्यर्थ । सा चेदिति । तच्छब्देन तृतीया परामृश्यते । तदाह—तृतीया चेदिति । दास्या सयच्छते इति । 'अशिष्टव्यवहारे दाण. प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाच्या' इति तृतीया । ननु 'रथेन समुदाचरते' इत्यत्र 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति पूर्वसूत्रस्य न प्रवृत्ति. । आङा व्यवहितत्वेन सम्पूर्वकत्वाभावात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया सम इति पञ्चम्या चरे. अव्यवहितपरत्वालाभात्। तथा 'दास्या सम्प्रयच्छते' इत्यत्रापि 'दाणश्च सा चेत्' इति कथ प्रवर्तते । प्रशब्देन व्यवधानादित्यत आह—पूर्वसूत्रे सम. इति षष्ठीति । तथा च षष्ठ्या पौर्वापर्यमेव गम्यते । न त्वव्यवहितत्वमिति भाव । तेनेति । षष्ठ्याश्रयणेनेत्यर्थः । सूत्रद्वयमिति । 'समस्तृतीयायुक्तात्'इति पूर्वसूत्रस्थस्य षष्ठ्यन्तस्यैव 'सम.' 'दाणश्च' इति सूत्रेऽप्यनुवृत्तेरिति भाव. । उपाद्यम । 'आत्मनेपद'मिति शेष. । ननु 'स्व वस्त्रमुत्पादयति'त्यर्थे 'वस्त्रमुपयच्छती'त्यत्राप्यात्मनेपद स्यादित्यत आह—स्वकरण स्वीकारः इति । अस्वस्य सत. स्वत्वेन परिग्रह. स्वकरणशब्देन विवक्षित इत्यर्थ । च्विप्रत्ययस्तु वैकल्पिक , 'समर्थाना प्रथमाद्वा' इत्युक्तेरिति भाष्ये स्पष्टम् । भार्यामुपयच्छते इति । अन्यदीयां कन्या भार्यात्वेन परिगृह्णातीत्यर्थ. । विभाषोपयमने । 'यमो गन्धने' इत्यतो यम इति 'हनः सिच्'इत्यतः सिजिति 'असयोगात्' इत्यत. किदिति चानुवर्तते तदाह—यम सिच्किद्वा स्याद्विवाहे इति। उपयमशब्दो विवाहे वर्तते इति भाव. । रामः सीतामुपायतेति । भार्यात्वेन स्वीकृतवानित्यर्थ. । सिच. कित्त्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेश'इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप । उदवोढेति । भार्यात्वेन परिग्रह उद्वाह । गन्धनाङ्गे उपयमे त्विति । हिंसापूर्वके विवाहे त्वित्यर्थं । राक्षसविवाहे त्विति यावत् । 'हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदतो हरेत् । स राक्षसो विवाह.' इति स्मृते । नित्य कित्त्वमिति । 'यमो गन्धने' इति पूर्वसूत्रेणेति शेष. । यदि गन्धनाङ्गकेऽप्युपयमने परत्वादिय विभाषा स्यात् तर्हि एषा प्राप्तविभाषा स्यात् । ततश्च 'न वेति विभाषा' इत्यत्र भाष्ये अप्राप्तविभाषासु यस्या. परिगणन विरुध्येत । अतः पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इति भाव. । ज्ञाश्रु । प्राग्वदिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । यद्यपि 'अपह्नवे ज्ञ.' अकर्मकाच्च,